

347 fr.
m.

Reg.
Qu 208.

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLEKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KÖZREBOCSÁTJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XX. KÖTET.

(UJ FOLYAM XVII. KÖTET.)

20-22

Ára 3 frt.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

MDCCCXCVII.

A MAGYAR TUD. AKADEMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI.

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ARCHÆOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK:

I. kötet: Tizenkét kőrajztáblával nyolczadrét 1859. 245 l. Tartalom: Magyar műemlékek. *Ipolyi Arnoldtól*. Csallóköz műemlékei. II. A karikapénz, mint fizetési- és ékszer a történelem előtti korban, *Kiss Ferencztől*. III. Huszonöt kiadatlan pannoniai felirat. *Paúr Istvántól*. IV. Mátyás király egykori szobra Budiszinban. *Wenzel Gusztávtól*. — Ára: 3 frt. (Külön nem kapható.)

II. kötet: Nagy negyedrétű képatlaszszal, 54 táblával, 1861. 317 l. Tartalom: Margitsziget műemlékei. Ifj. *Kubinyi Ferencztől*. II. Kelenföldi pogány sírok. *Érdy Jánostól*. III. Kiadatlan magyar czimer és pecsétgyűrűk, saját gyűjteményéből közli gr. *Andrássy Manó*. IV. Nyitra-Ivánka területén 1860- és 61-ben kiszántott byzanti zománczok a XI-ik századból. *Érdy Jánostól*. V. Magyarországon talált kő- és bronzkori régiségek. Id. *Kubinyi Ferencztől*. VI. Adalékok a magyar Iconographiához. I. Mátyás király egykoru arczképei. *Henszlmann Imrétől*. VII. Magyar tégláépítészeti műemlékek. Irta *Ipolyi Arnold*. — VIII. Vegyes közlemények: 1. Magyar feliratu kupa. Gr. *Eszterházy Jánostól*. 2. I. Mátyás király állítólagos építömesterének kézirat munkája az építészetéről. Dr. *Henszlmann Imrétől*. 3. Lesencze-Tomaji római feliratos kő. Közli: *Rómer Flóris*. — 4. I. Mátyás király czimere a boroszlói és a görliczi városházakon. 5. Régi magyar keresztelőkutak és Magyarország czimerének monumentalis használata. *Ipolyi Arnoldtól*. IX. Magyar régészeti Repertorium. Irja *Ipolyi Arnold*. X. Magyar régészeti krónika. *Ipolyi Arnoldtól*. XI. Név- és tárgymutató az I. és II-ik kötethez. Ára: 4 frt 80 kr.

III. kötet: (Uj folyam. I. kötet) 10 képtáblával és a szövegbe nyomott számos fametszettel. Nagy negyedrét 1862. 179 l. I. füzet. I. A Kis-bényi román izlésű egyház. *Henszlmann Imrétől*. V képtáblával. Ára: 60 kr.

II. füzet: II. Pannonia területén Magyarországon fenmaradt néhány római várnáról. Irta *Rómer Flóris*. — II. A kolozsvári szt. Mihály egyház történeti és építészeti leírása. Gr. *Eszterházy Jánostól*. III képtáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: IV. Magyar ereklyék. *Ipolyi Arnoldtól*. 2 képtáblával. Ára: 60 kr.

IV. füzet: V. Középkori keresztelő medenczék. Irta *Rómer Flóris*. — VI. Római feliratok Erdélyből. *Torma Károlytól*. — VII. Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. *Rómer Flóristól*. — VIII. Magyar régészeti krónika. *Ipolyi Arnoldtól*. Több fametszvénynyel. Ára: 20 kr.

IV. kötet: (Uj folyam. II. kötet) 8 képtáblával és több fametszvénynyel. 1864. 175 l.

I. füzet: I. A kolozsvári Boldogasszonyról czimzett minorita, jelenleg evang. reform. egyház. Gr. *Eszterházy Jánostól*. — Tétényi római sírok. *Érdy Jánostól*. — Zólyomgye műemlékei. Ifj. *Kubinyi Ferencztől*. — IV. Pannoniai újabb kiadatlan római feliratok. II. közlés. *Rómer Flóristól*. 7 táblával. Ára 70 kr.

II. füzet: V. Tanulmányok a középkori román építészeti kronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. *Henszlmann Imrétől*. — VI. A Buda környékén felásott római sírokról. *Rómer Flóristól*. I réztáblával. Ára: 50 kr.

III. füzet: VII. A szathmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. Irta Dr. *Henszlmann Imre*. — VIII. Magyar régészeti krónika. Összeállítá *Rómer Flóris*. — IX. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. *Rómer Flóristól*. — X. Név- és tárgymutató az uj folyam I. és II-ik kötetre. Több fametszvénynyel. Ára 30 kr.

V. kötet: (Uj folyam. III. kötet) 2 réztáblával és több fametszvénynyel. 1865. 165 l. — Tartalom I. füzet: I. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. I. közlemény. *Érdy Jánostól*. II. Római feliratok Erdélyből. II. közlemény. Irta *Torma Károly*. III. A két hazában talált régi műemlékekről, különösen a szarvasszói (Marm. m.) arany kincséről. *Rómer Flóris*. IV. Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. I. közlemény. Irta *Rupp Jakab*. V. Magyar régészeti krónika. *Rómer Flóristól*. VI. Adalék a m. régészeti irodalomhoz, u. a. VII. A m. tud. Akad. Archæol. Bizottságának munkálkodása 1865 kezdetétől, jegyzőkönyvi kivonatban. Több fametszvénynyel. Ára 60 kr.

II. füzet: VIII. Archæologiai kirándulás Abauj- és Sárosmegyéke. *Henszlmann Imrétől*. IX. A bakonyszombathelyi éremkincséről. *Rómer Flóris*. X. Kiadatlan magyar érmek az Árpádok korszakából. II. közlemény. Irta *Érdy János*. XI. Jelentés a Bányavárosokba tett kirándulásokról. *Henszlmann Imrétől*. XII. Név- és tárgymutató az Archæol. Közlemények V-ik (uj folyam I. kötetére). Ára 80 kr.

VI. kötet: I. füzet: Tartalom: A kunok bél-háromkúti, másképp apátfalvi apátsága és a XII. század egyházának leírása. *Ipolyi Arnoldtól*. — Toldalék. A bél-háromkúti apátság okmánytárának kiadatlan okmányai a XIII. századtól a XV. századig. — A bél-háromkúti, másképp apátfalvi egyháznak építészeti arányai. *Henszlmann Imrétől*. — Budának és környékének helyirati viszonyai a középkorban. Irta *Rupp Jakab*. IV. közlemény. — Magyar régészeti krónika. *Rómer Flóristól*. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállítá *Rómer Flóris*. — A magyar tudom. Akademia archæol. bizottságának munkálkodása 1865—66-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) Ára 1 frt 20 kr. (Uj folyam IV. kötet) több réztáblával és több fametszvénynyel. 1866. 213 l.

II. füzet: Jelentés a bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. II. czikk. *Henszlmann Imrétől*. — Római feliratok Erdélyből. *Torma Károly* lev. tagtól, III. közlemény. — Az újabb időben Ó-Szönyön kiasott régiségek. *Rómer Flóristól*. — Magyar régészeti krónika, írja *Rómer Flóris*. Folytatás. — Uj régészeti lelhelyek, közli idősb *Kubinyi Ferencz*. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. *Rómer Flóristól*. Folytatás. — A m. tud. Akademia Arch. Bizottságának munkálkodása 1866. májustól december végeig (jegyzőkönyvi kivonat). — Archæologiai mozgalmak, összeállítá *Rómer Flóris*. — Hely- és tárgymutató a VI. kötethez. Ára 80 kr.

VII. kötet: I. füzet: Tartalom: Jelentés a Bányavárosokba 1865-ben tett régészeti kirándulásról. *Henszlmann Imrétől*. (Vége). — Sz. Margit házi oltára. Irta *Rómer Flóris*. — A nagyenyedi egyházkerítés. Irta *P. Szatmáry Károly*. — Archæologiai vázlat. Régi tárczájából közli Dr. *Érdy János*. — Néhány kiadatlan magyar érem az Árpádok korából. *Végh Odöntől*. — Adalék az egyházi kincsek történetéhez. *Rupp Jakabtól*. — Jelentés a Hontmegye Magyarád helységében talált csontok összehasonlító bonczatani vizsgálatáról. *Báthory Nándortól*. — Magyar régészeti krónika. Irja *Rómer Flóris*. — Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. Összeállította *Rómer Flóris*. — Archæologiai mozgalmak. II. közlés. *Rómer Flóristól*. Ára 80 kr.

II. füzet: A kolozsmonostori apátság és egyházi maradványainak leírása. Közli Gr. *Eszterházy János*. — A barlangokról, nevezetesen a magyarhoni lakott barlangokról. *Rómer Flóristól*. — Kisebb közlemények: I. A szamosfalvi egyház 146. l.; — II. Dózsa György vaskoronája 149. l. Gr. *Eszterházy Jánostól*; — III. Registrum annuum rerum existentium in dominio Episcopatus Agriensis... B. *Nyáry Albertől*, 150. l.; — IV. Bergrmegyei régiségek. *Lehoczky Tivadartól* 155. l.; — *Égger D.* Párisban kiállított ezüst lemezei. *Rómer Flóristól*, 158. l.; — VI. Első obsidian eszközök Magyarországon. U. a. 161. l.; — VII. A koronczói (Györm.) vidéknek kő-, bronz- és a vaskori leletei. *Ebenhöch Ferencztől*. Magyar régészeti krónika, összeállítá *Rómer Flóris*. Adalék a magyar régészeti irodalomhoz. VI. közlés. *Rómer Flóristól*. — Archæologiai mozgalmak. II-ik közlés. Ugyanattól. — A m. tud. Akademia archæologiai bizottságának munkálkodása 1867-ben és 1868-ban. (Jegyzőkönyvi kivonat.) Név- és tárgymutató a VII-ik kötethez. Ára 1 forint.

ARCHÆOLOGIAI
KÖZLEMÉNYEK.

A HAZAI MŰEMLÉKEK ISMERETÉNEK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

KÖZREBOCSÁTJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

XX. KÖTET.

(UJ FOLYAM XVII. KÖTET.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

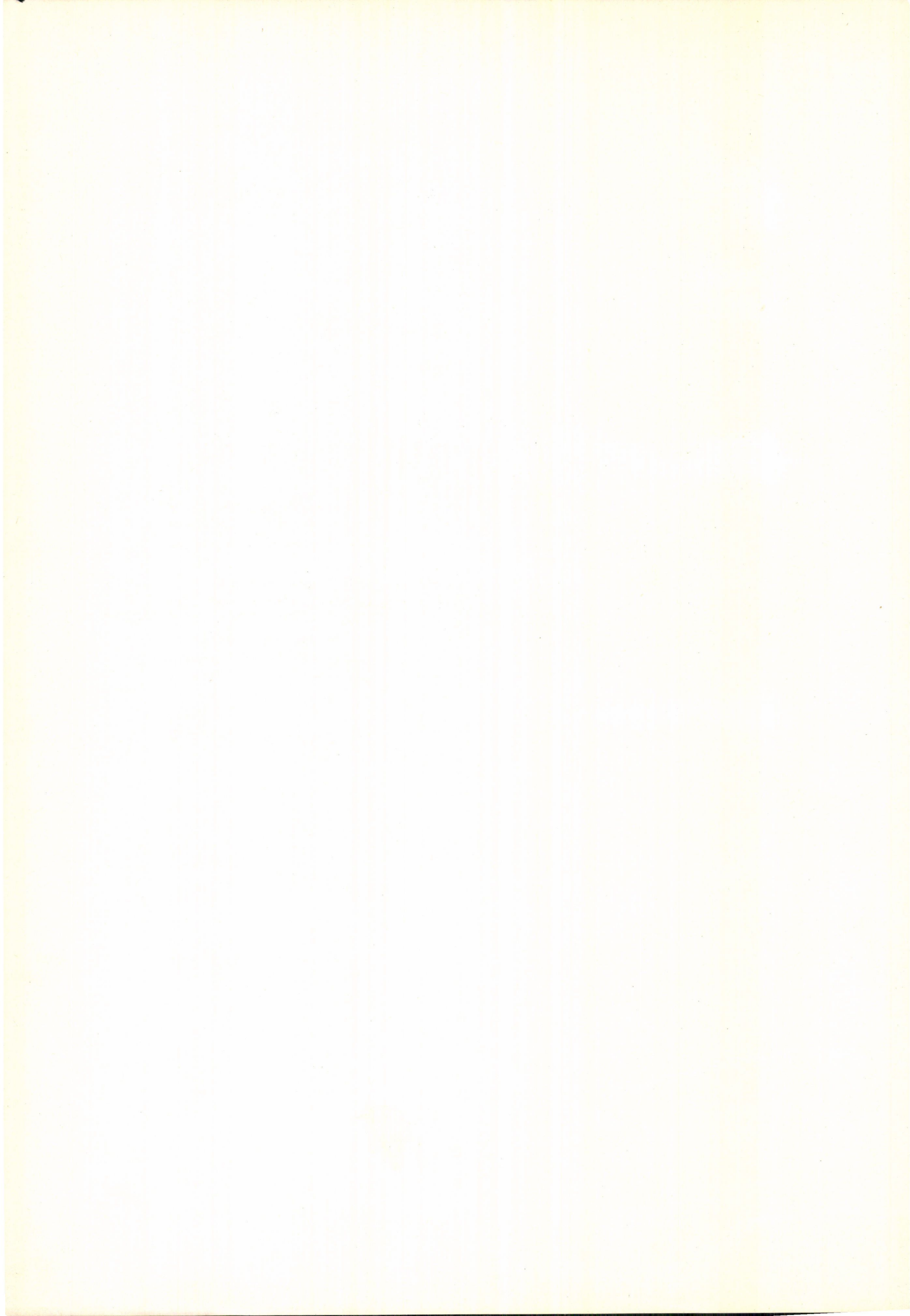
MDCCCXCVII.

306927

MAGY. AKADEMLA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

	Lap
I. MIHALIK JÓZSEF: A boldogkőváraljai neolithkori telepek	5
II. MILLEKER BÓDOG: Verseczi és vattinai őskori régiségek	40
III. TÉGLÁS GÁBOR: A Peutinger-tábla «Ad Scrofulas» állomásának meghatározása a Gospodin-örvény Domitianus táblája alapján	63
IV. GERECE PÉTER: A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa	72
V. GERECE PÉTER: A Somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor-templom maradványai	131

A boldogkőváraljai neolithkori telepek.

MIHALIK JÓZSEF-től.

I. Topographia.

Boldogkő-Váralja Abauj-Tornavármegyében, az Eperjes-Tokaji hegylánc nyugati lejtőinek a Hernád-folyó széles lapálya felé néző aljában, 171 m. abszolút magasságban fekszik. A trachit-kőzet az említett hegylánc főtömegét alkotja; a szediment trachit-tufa, mely gyűrűként övezi a hegylánc magasabb kúpjait, az alsóbb régiókban helyezkedik el s ama kisebb dombokat alkotja, melyeknek mállott, kaolinos talajában a híres hegyaljai szőlő terem.

Maga Boldogkő-Váralja egy oly észak s kelet felé félkörben hegyekkel s kisebb dombokkal övezett katlanban fekszik, mely délnyugat felé teljesen nyitva áll s így a község meg van védve az északi hideg szelek ellen, míg a délről jövő enyhe légáramoknak szabadon föl van tárva.

A Hernád s a hegylánc között fekvő hullámos dombos vidék diluviális lerakódás, mely hatalmas rétegben van feltárva sárgás-barna agyagával s kavicsrétegeivel különösen a Hernád meredek partjaiban Alsó-Czécze községtől le egészen a megye déli határáig, a hol az Zemplénnel határos. Egy mammuth fejtőzet Felső-Dobszán ki is ástak egy homokdombból több csigolya társaságában, melyet jelenleg a Felső-Magyarországi Múzeum őslénytani gyűjteménye őriz Eliseher Károly adománya folytán. Mint az agyar, fogak s általában a méretek bennünket meggyőznek, e mammuth fiatal korában tűnt le az élet küzdteréről. 1884. ápril 17-én pedig Szántón, a porond-kőbányában, a Sátorhegy alatt, egy vízmosás mentén Bajnok Jusztinián honvédszázados talált egy őselefánt óriási vázára, mely annyira porlékony volt, hogy kiemelésére gondolni sem lehetett.

Az imént bemutatott leletek elég bizonyosságul szolgálhatnak arra nézve, hogy a negyedkor e hatalmas emléke az Eperjes-Tokaji hegylánc lejtőin is tartózkodott, míg az Abauj-Tornamegye egyéb vidékeiről s a Borsod, Gömör, Sáros, Szepes és Zemplénavármegyékből a kassai múzeumba részint elmeszesedett, részint megkövesedett, részint félig korhadt állapotban bekerült mammuth koponya, állkapcsok, agyarak, fogak, gerincsigolyák, lábszárak stb. töredékei ezen állatfajnak e vidékeken való általános elterjedése mellett tanúskodnak.

A Boldogkő-Váralját környező dombok s hegyek, miként fentebb említve volt, félkörben övezik a községet. Nyugat felől a 231 m. magas *Szent-Iván*, odább ettől északkeletnek a *Várhegy* (268 m.) trachittufából álló szirtei emelkednek, melyekkel közvetlen szervi összefüggésben áll a 301 m. magas *Cserák*, e kettőtől pedig még tovább észak felé az *Őrhegy* (311 m.), melynek lejtői az Arka község felé húzódó völgy meredek falait alkotják.

Az imént említett magaslatok jobbára trachittufából állanak s a megye lapályos része felé néző szegélyét képezik magának a hegyláncnak, melynek magasabb csúcsai a *Tóhegy* (367 m.), a *Magaska* (737 m.), az *Őrhegy*, mely e néven már a második a falu határában, továbbá a *Báránnyhegy* (405 m.), a Boldogkő-Ujfalú felett emelkedő *Faluhegy* (373 m.), majd távolabb a *Somberek* (619 m) s a 483 m. magas *Akasztó-domb*. Ez utóbbi hegykúpok, kivéve az *Őrhegyet*, mindnyájan a hegylánc főgerinczén fekszenek.

A Várhegyen állanak Boldogkő-vár romjai. Ezeket volt tulajdonosuk, néhai Péchy Manó gróf, bizonyos fokig eszközölt javíttatások által próbálta megmenteni attól a rohamos pusztulástól, melyet az időjárás viszontagságai elkövetnek mohos falain.

A községtől észak felé, a mintegy 50—70 fokos lejtővel eső Cserák és Tóhegy oldalai alatt húzódik az *Arki-völgy*, melyen az Arka-patak fut alá. A községtől keleti irányban a Tekerés-patak völgye tagolja a hegláncz tömegét s mintegy elválasztja a Magaska fennsíkszerű hátát s lejtőit a Nagy-Korsós hegytől (668 m.), melynek ágai a Bárányhegy- és Faluhegyben végződnek, míg déli meredek lejtőinek az Aranyos-völgy a hasonló nevű patakkal szab határt.

Jóllehet az Eperjes-Tokaji hegláncznak a megye rónája felé eső szegélye úgyszólván egész hosszában s lépten-nyomon feltárja az emberi civilizáció hajdani emlékeit, tárgyunknál fogva Boldogkő-Váralja közvetlen környéke az, melylyel jelenleg tüzetesebben kell foglalkoznunk.

A község imént leírt fekvéséből látható, hogy az mintegy fallal van körülveve félkörben észak s kelet felől, míg a déli irányban szabadon nyitva s a termékeny földű rónával összeköttetésben áll. A hegyeket patakok tagolják, melyek kitünő hegyi vizet szolgáltatnak s ezek medreiben maga a természet feltárta a kőzetek sokféle fajtát, melyek az ősember háztartásában s iparszerűjében helyet találhattak. A tájnak kedvező fekvése mintegy vonzotta ide az embert a letelepülésre, mert klimatologiai tekintetben ciklopszerű hegyeivel megvédte az északi hideg szelektől, a nyitott róna akadálytalanul vezette feléje a délig meleg légáramokat, a lapályon pedig rendelkezésére állott az a pompás termőföld, mely ma, a századokra menő kihalás után is, buján produkálja a növényzetet. Mi több, e vidék útjába esett a népeknek, mert tulajdonképen a Hernád széles völgyének egy öböl-szerű területét alkotja, így hát a folyók mentén vándorolni szokott népek előtt felfedezetlenül nem maradhatott.

A prae-historikus előtt, ki a magaslatok kedvező vagy alkalmatlan fekvéséből már pusztán látás után körülbelül tájékozódni képes, feltalálhatja-e ott a hajdankori erőtűvek, telepek nyomait, Boldogkő-Váralja egykori szerepét már e kedvező fekvés is elárulja s mintegy inditálja a régészt a kutatásra.

Ehhez járul még a nomenclatura is, melylyel a néphagyomány az egyes dombokat s hegyeket megnevezi. Figyelmet keltő körülmény ez, mert tudjuk, hogy a magyar nép is Várhegy, Órhegy, Akasztódomb, Leányvár, Virágvár stb. nevekkel szokta illetni azon magaslatokat, melyek voltaképen egy-egy prae-historikus földvárnak, telepnek, tűzélőhelynek a színhelyei. A szláv idióma Hradek, Hradistye, Grad, Monaszteristye stb. nevekkel illeti az ily helyeket s már számtalan ízben jutott kedvező eredményhez az a régész, ki pusztán ezen nomenclatura alapján indította meg kutatásait.

Esetünkben az *Órhegy*, a *Leányvár*, az *Akasztódomb* elnevezések képezhetik pusztán nevük után az érdeklődés tárgyait. Kivételt itt a *Tóhegy* képez csupán, mely nevét a tetején elterülő fennsík katlanszerű bemélyedésétől vette. E medence mintegy 60 lépés hosszú s 25—30 lépés széles területen fekszik. Kerületét lapályos rétség képezi, melyet éjszak felől a Tóhegynek fehérén kiálló szálban lévő trachit sziklái, kelet felé pedig a Leányvár bástyaszerű oldalfalaival felmeredező magaslata határol. A medence ma már ki van száradva s csak nagyobb esőzések idején telik meg vízzel, úgy, hogy a hegység lejtőin legelésző barmokat ide hajtják itatóra a pásztorok. Boldogkő-Váralja község idősebb lakosai azonban emlékeznek arra, hogy e medence állandóan vízzel volt töltve. Hogy e medence vizét elvesztette, annak okát talán abban kell keresnünk, hogy a hegy lejtős oldaláról a huzamos esőzések a vízátthatlan agyagréteget lemosta s így a beszűremlt víz, a réteges kőzet hasadékaiba szívódva, elenyészik.

A Tóhegy fennsíkszerű dombos háta cserjével s erdővel van borítva a lapályosabb területeken. Ezen terület a Magaska nyugati meredek oldalához húzódik keleti irányban, északnak az arki völgyet szegélyezi meredek partjaival, míg délfelé a Tekerés-völgy felé szelid lejtővel esik s a szőlőparcellák nagy számát viseli magán, melyek ma leginkább kukoriczásokul, vagy gyümölcsösökül használatnak.

A Tóhegy észak s nyugat felől csak nagy fáradsággal megmászható lejtővel félkörben esik alá az arki patak medréhez, mely itt félkörben övezi a hegyet. Relatív 196 méternyi magassága messze tájakra nyújt kilátást s optikai összefüggésben áll a csupán keskeny patak völgy által attól elválasztott Cserákkal, a Várhegygyel, az Órhegygyel, a domború hátú Bárányhegygyel, majd távolabb észak felé a fonyi,

hejezei s gönczi magaslatokkal, dél felé pedig a Szántó fölött emelkedő Sátorhegygyel olyképen, hogy a gönczi magaslatoktól egészen Szántóig úgyszólván minden kiemelkedő pont betekintheső, a megye rónája irányában pedig a Hernádon túl fekvő dombvonulatok láncza nagy területen végigpillantható a hegy ormáról.

A környezet közege, mint általában az egész heglánczé, az *Orthoklas-Quarcz-Trachit*. A főgerinczen s ennek magasabb nyulványain szálban találjuk e közetet, mely réteges szerkezeténél fogva kisebb-nagyobb tömbök- s lapokban egymásra hányt tömegekben hever egymáson, eredeti fekvőhelyen. Ezen közet e heglánczban helylyel-közzel módosul, de leginkább az Orthoklas-Oligoklas-Andesin fluidal szövötű, fehér alapanyagú típus az, mely itt előfordul, némely helyen hialinos módosulatban is megjelenvén. A trachitmódosulat Obszidiánja egyes sferoidos gömbös módosulatokat képez a szomszédos Tályán, Tolcsván, hol még a szőlők talaja is nagyobbrészt ebből áll. Maga az Obszidián Tokaj-Hegyalján, Szántón és Baskón a legnagyobb változatosságban, a legfeketébbtől egész a szürkébe, sőt pirosba menő színekben is előfordul. Az Obszidiánnal párhuzamosan előfordul a szurokkő és a perlit, ezekkel összefüggésben pedig a Lithoidit, mely voltaképen devitrifikálódott Riolit s a melynek kitünő tanulmányozási helye a szomszédos Erdő-Bénye, Talya, Tarczal és Olasz-Liszka.

Az arki völgy trachit-közege között nagy mennyiségben fordul elő továbbá a tűzkő, a jaspis, a durva quarcz, a viasz és réteges opál, a szőlők talajában, a mállott s fehér színű agyagban, kisebb-nagyobb gömbökben az obszidián. Ezen ásványok kisebb-nagyobb tömbökben hevernek a patakok medreiben is, mert ezeket a víz rohanó árja nagy esőzések s tavaszi hóolvadások idején még a hegláncz magasabban fekvő területéről, részben a telepek kulturtalajából, elég nagy mennyiségben alásodorja.

Eredeti fekvő helyén is lelhetni itt tűzkövet mint zárványt s az opált keskeny réteges lerakódásban azon szekérút mentén, mely Váraljáról a Magaska s a Bányhegy alatti völgyön keresztül Baskó község felé vezet s a mely út mélyen van bevágódva a hegység közetébe. E bevágás tárta fel helyenként a közetek rétegébe lerakódott opált s az aluminium hydrosilikátnak azon fajtát, mely *Allophannak* neveztetik s a mely ásvány külső habitusára nézve nagyon hasonlít az opálhoz. Ezekből akárhány kitört darabot mozdít tova a fuvaros szekérnek kereke s számtalan példányt lehet azokból Boldogkő-Váralja utcáin összeszedni.

Az amorph quarcz azon faja, mely *flint*-nek neveztetik, nagy mennyiségben található az arki völgyet észak felől határoló dombláncz oldalában a Tóhegygyel szemben, Arka községen alul, körülbelül ott, hol a patak az említett hegyet félkörben fogja körül, Boldogkő-Váraljától tehát körülbelül 3 km. távolságban.

A dombvonulat Arka községet Korlát falutól választja el; a patak felé elég meredek lejtővel esik s e lejtőkön a környék lakói szőlőt műveltek, a tetőn pedig, mely jókora kiterjedésű fennsík, gabonane-műeket természetnek.

A szőlőkertek talajában helylyel-közzel kisebb-nagyobb gödröket, aknaszerűen bevált üregeket láthatni. Ezek közül némelyik 10—15 méternyire is benyúlik a hegy közetébe; némelyiket földdel s kötőmelékkel töltötték be a szőlőmunkások, némelyik fölé szőlőgarádot építettek s csak némelyikük maradt föltárva, láttatni engedvén, hogy itt oly üregekkel van dolgunk, melyeket a közet kiemelése céljából vájtak az emberek a hegy oldalába. Az üregek alján nagy számban hevernek a tűz- és szarukő-darabok, közöttük oly példányok is, melyek több métermázsát nyomnak. Keresztül-kasul hányt s összevisszatördelt tömbjeiken az emberi kéz munkája kétségbevonhatatlanul konstatálható. Sok példányon hosszú pattintások nyomai észlelhetők s a szilánkok, melyek a köpengék feltünő jellegét mutatják, szanaszét hevernek az üreg alján s a vágások környékén, sőt oly kisebb-nagyobb magkövek is észlelhetők a tárának közelében, melyek durva ütésekkal s hosszabb-rövidebb pattintásokkal vannak nagyjából megmunkálva.

Nyilvánvaló, hogy mindazon köeszköz-töredékeknek, melyek oly feltünő nagy számban hevernek itt s borítják a Váralja körül fekvő telepeket is, s a melyeket ezek kulturtalajából a hegylejtőkön az esővíz kimosott, nyersanyaga ezen üregekből került ki. Az ősemlék, ki e vidéken tartózkodott, üzemszerűleg folytatta itt a bányászatot. O tárta fel azon tárakat, melyek a hegyoldalban, kisebb-nagyobb mélyedések

alakjában, ma is előttünk állanak, hogy hozzá juthasson azon kőanyaghoz, mely oly nagy szerepet játszott fegyverkezésében s háztartásában és a mely kőzet reája nézve úgyszólván nélkülözhetlen volt.

A kibányászott követ ott helyben nagyjában kialakítván, alkalmas formában magával vitte tovább, hogy kedvező helyen és időben a szükséghez képest megmunkálja. S valóban, az e kőzetből alakított magkövek, kisebb s nagyobb tömbök egész raját fedezhetni fel a Tóhegy kulturtalajában, a Leányváron, a Sombereken, az Ór- és Bányahegyen oly idegen kőzet szomszédságában, a melylyel ennek semmi petrográfiai s geológiai összefüggése nincsen.

Miután e környéken ezen kőzet feltárulása teljesen ismeretlen, a bányák nyitására ideje pedig emberemlékezetnyi időre vissza nem vezethető, konstatálhatjuk, hogy az arkavölgyi flintkő-bányászat említett tárnái a praehistorikus korba nyúlnak vissza. Igaz, hogy itt a történelemelőtti bányászatnak oly ekklatáns bizonyító eszközeire eddig nem bukkantunk, a minőket találtak például a franciaországi Mur-de-Barrez melletti Bellevueben, Grand-Pressignyben stb., továbbá Belgiumban és Angliában, a hol a praehistorikus tűzkő-bányászok kézi szerszámaikat is felfedezték, ámde itt mellettünk szólnak a tipikus nucleusok jellemző hosszpattintásai, mellettünk szólnak a telepek kulturtalajában intakt állapotban talált más kövek tökéletes analógiai, melyek míg egyrészt igazolják a kőzet azonosságát, másrészt igazolják az eredet közösségét is.

Boldogkő-Váralja topographiájának teljessége érdekében ki kell terjeszkednünk még a közlekedés természetes eszközeinek méltatására is. Daczára, hogy e község két irány felől magas hegyekkel van körülakva, még sincs az elszigetelve, mert a hegyeket bár mély, de a közlekedésre alkalmas völgyek szelik át s miután ezek mindnyájan keresztvölgyeket alkotnak, kell, hogy lényeges szerepet játszottak legyen azon vidékek összekötésében, a melyek között elvezetnek s a melyekről tudjuk, hogy a praehistorikus korban néptelenek nem valának. A Tekeres-völgyön át a Bányahegy és Somberek aljában Baskó községhez juthatni. Fentebb említettük, hogy itt nagy mennyiségben található az obszidián, most megjegyezzük, hogy ez, egy Baskóval közvetlen határos hegyhátat teljesen elborít úgyannyira, hogy a felhasogatott példányok alkalmas megvilágítása mellett valósággal csillog a tető. Baskóról a *Sima* nevű major alatt elvezető völgyön át az Aranyosi völgyhöz, tovább kelet felé pedig *Erdő-Bényére* vezet a nyílt út. Innét könnyű szerrel lehet eljutni *Erdő-Horvátiba*, *Tolcsvára*, *Tályára* s le egészen *Tokajig*, vissza északra pedig *Szántóra*, a honnan alig másfélóra az út vissza Váraljájáig. Vagyis a hegyeken keresztül Boldogkő-Váraljáról a Hegyalja keleti oldalán, a Bodrog és Tisza mentén fekvő községek, minden nehézség nélkül megközelíthetők. A praehistorikus népek stratégiájában pedig a hegyi utak szerepe elsőrendű.

II. A telepek.

Boldogkő-Váralja egyik telepénél is igazolva látjuk ama tényt, hogy a praehistorikus erődítmények és telepek közül a történelmi korban is felhasználtattak azok, melyek stratégiaileg alkalmas fekvésüknél fogva el nem kerülhették a figyelmet. Középkori váraink nagyrésze oly pontokon épült, melyek már a praehistorikus korban szerepet játszottak, innen magyarázható tehát ama jelenség, hogy a várromok színhelyén praehistorikus emlékekre akadunk.

A boldogkőváraljai Várhegy is ilyen települ szolgálta s már a történelem előtti időkben lakott volt. A hegy oldalában eszközölt szőlőművelés számtalan durva edénytöredéket hozott napfényre, melyeknek jellege a történelem előtti idők kulturájára vall. A későbbi építkezés a hely kulturtalaját végkép elpusztítván, ma már a hely praehistorikus voltát csak azon töredék-emlékek igazolják, melyeket szórványosan vet fel itt-ott a megbolygatott és kifosztott talajból a földműves ásója. Egy néhány durva szemcséjű, kezdetleges ékítményű edénytöredéken kívül e helyről más emlékekkel nem is tudok beszámolni, mely a neolith kort jellemezné. A bronzkort már jelentékenyebb leletek képviselik, mert szőlőrigolirozás közben aranytekeresekre s láncszemekre bukkantak itt, melyek minthogy értékesek voltak, inkább felköltötték a közfigyelmet.

Ezen emlékekről megemlékeztem már az Arch. Értesítő 1895. évfolyama 246—247 lapjain, a hol egy arany láncszem ábrában is be van mutatva. Ugyaninnét került ki egy hatalmas urna is, mely Jaczenkó Mihály földműves adománya folytán a kassai muzeum egyik ékessége.

A Várhegygyel szomszédos Cserák oldalán elterülő szőlőkertek művelése által is sok prähistorikus cserép jutott napfényre s miután a hegy teteje településre alkalmas lapályt képez, szükségesnek mutatkozott annak szakszerű megvizsgálása.

A Cserák az arcai völgy felé meredek lejtővel esvén, ezen oldalról csak nagy fáradsággal mászható meg. Könnyen föl lehet azonban jutni tetejére, ha az ember a Várhegyet észak felől megkerüli s azon a lejtőn igyekszik fölfelé, a mely az Órhegy felől húzódik a magaslat irányában. Maga a tető egy 50 lépés hosszú s 20—30 lépés széles, lapályos, pázsittal benőtt fennsík, mely csupán a község felé eső területén sziklás. A talajt húsz eméter vastagságú sötétbarna kultúrréteg borítja, melyből a megásott próbaárok szén- s hamurétegen s egynehány czifrázatlan s durván kiégetett edénytöredéken kívül egyebet nem tudott felmutatni.

Mások a viszonyok a Tóhegyen. Ez a hegy tulajdonképen a Magaska nyugot felé lejtősödő oldalának egy fennsíkszerű ága, mely a Tekerés és arki völgyek közé ékelődik be. A fennsík legkeletibb pontja 439 m., legnyugatibbjá pedig 367 m. magas; mindössze tehát 1.6 km. hosszúságában csupán 72 méterrel esik nyugot felé s így oly domború hátú, szelid esésű fennsíkot képez, mely kiválóan alkalmas volt a településre. A fennsík átlagos szélességét 0.7 km-re tehetjük. E méretekből kiderül, hogy a fennsík 1.12 km² területű, tehát felülete körülbelül 1.112,000 m,² ide nem számítva a lejtős oldalakat, melyeken a település lehetetlen volt. A Tóhegy imént említett fennsíkszerű területéből két csúcs emelkedik ki; ezek közül a legnyugatibb az, melynek tövében a fentebb leirt medenczét találjuk, melytől az egész hegyhát nevét kölcsönzé. Az ettől mintegy 100 lépésnyi távolságban dél felé eső csúcsot *Leányvárnak* hívja a néphagyomány. A Leányvár s a Tóhegy közötti terület vályúszerű mélyedés, melynek legmélyebb pontjain feküdt a tó, megdagadt vizét nyugati irányban a meredek hegyoldalra öntvén alá az arki patakba.

Az imént említett két magaslat talaja minden ponton 20—30 cm. közt váltakozó kultúrrétegből áll, mely szénfekete színével, porhanyós földjével azonnal elötünik, ha a felette elterülő vékony gyeppamlagot felszakítjuk. A sziklák meredek zugaiban az esővíz a kultúrréteget fokként lemosá s legörgeté az alantabb fekvő területekre, feltárván egyszersmint a kultúrtalajban elszórtan feküdt kő- és cserépeszközök közül különösen az előbbieket nagy számát, a tüzelő helyeket és az agyagtapaszkodásokat. A kultúrréteg úgyszólván teljesen sértetlen állapotában van meg a magaslatok vízszintes nivóin, a hol a legvastagabbnak is bizonyult, mert e területen a víz szintező hatását nem érvényesítheti úgy, mint a lejtőkön.

A fennsík egyéb területének lapályos része őstalaj és azt a világossárga színű földet tünteti fel, mely az egész környéket jellemzi. A tüzelésnek, a huzamosabb letelepülésnek és a hajdani kézműiparnak nyomaival e sárga rétegekben nem találkozunk, de hogy az egész fennsíkszerű hegyhát a Leányvárral s a Tóhegygyel együtt szerepelt a prähistorikus ember településében, azt bizonyítja ama durva kővekből emelt *kőfal*, mely ellipsziszalakú gyűrűben veszi körül a hegyhátat azon oldalokon, a hol ennek lejtői menedékesebbek. A környék népe *avar gyűrűnek* nevezi e kőhányást, de hogy ennek semmi köze sem volt az avarokhoz, az a hely természetéből s a leletek által eléggé beigazolható.

E kőfal, mely egymásra hányt durva trachit-tömbök halmazából áll, körülbelül két kilométernyi hosszúságban övezi a fennsíkot két oldalról, t. i. a hegyhát azon oldalairól, a hol ez könnyen megmászható, míg a meredek partok fellépésénél megszűnik. Kezdetét a Leányvár nyugati tövében veszi s innét kiindulva fél ellipszisz alakjában vonul keletnek, a Magaska lejtős oldalai alá, a honnan északnak fordulván, az arki völgy felé halad, azon terület felé, melyet *Czankrétnak* neveznek. Itt két ágra oszlik. Egyik ága nyugatnak, a másik keletnek tart, de csakhamar véget ér mindkét irányban.

Némely helyen egészen lapos, más helyen megüti a másfél méter magasságot. Alapja a legszélesebb s növekedésben mind keskenyebb lesz úgy, hogy épen megmaradott részének keresztmetszete körülbelül az ellipszisz felét tünteti elő. Helyzetéből világosan kiderül, mi volt rendeltetése, t. i. mester-

ségesen elzárni a fennsíkot a megközelíthető oldalokról, tehát rendeltetése védelmi jellegű, a mi már abból is kitűnik, hogy a hegyoldalak azon részein, melyek meredekségüknél fogva csak nagy fáradsággal megmászhatók s így megostromolhatlanok, egészen hiányzik, mint a hogy nem is volt szükség arra a természet által védett ezen pontokon.

A kőhányás által övezett belső terület képezte az ősember tartózkodásának színhelyét. Ő maga a tó környékén emelkedő Leányváron s a Tóhegyen álló méhkas alakú házikókban lakott, míg barmai a körülkerített nagy terület pázsitján legelésztek, a köfal által védetvén meg egyszersmint az elszéledéstől. Foglalkozása a telepek kultúrtaíájában s annak felszínén ezer számban heverő tanújelek szerint nyilvánvaló: a hegy lábánál feltárt bányák által szolgáltatott tüzkövet itt dolgozta fel, itt készítette a hegység arra alkalmas, táblaalakú trachitközetéből az őrlőköveket, itt égette agyagedényeit s állította elő a csiszolt kőszközöket, a melyekhez az alkalmas kő bőven akadt a hegységben s a közeli vidéken.

A szilánkok rendkívül nagy számban szanaszét heverő tömege, mely különösen a Tóhegy ülőszerű meredek sziklái környékén a talajt a szó szoros értelmében behinti, továbbá a nagy mennyiségben felépő félig kész, vagy munkaközben eltörött őrlőkövek sokasága azt bizonyítják, hogy ott a kőszközök *gyári módon készültek*, vagyis oly mennyiségben, hogy azok önkéntelenül az *exportüzlet* gondolatára vezetnek. *E telep valószínű kőszközgyár*, mely messze tájakra szállította el ezikeit s a melynek szállítási iránya — úgy vélem — a Hernád egész hosszvölgye, méginkább azonban a kőszegény Alföld volt.

A *Bárányhegy* délről határolja a Tóhegyet. Mindkettőnek lejtői a Tekerés szűk völgyébe vonulnak alá, mely völgy kettőjük között a választó határt képezi. Észak és kelet felől majdnem háromnegyedrészben víz által van körülvéve, mert előbbi oldalán a Tekerés-patak öntözi lábát, utóbbi irány felől pedig a Sár-pataknak egyik ága locsolja. Déli része a Faluhegyhez csatlakozik s a két csúcs között, körülbelül a fele részén vezet el kacskaringós kanyarulatokban az a szekérút, mely a Bárányhegy mögött fekvő Somberek nevű tetőt megkerülve a Sima majortelepre, innét Sima községbe s tovább az Aranyos völgyébe vezet.

A Bárányhegy 234 méternyi relatív magas, lapított kúpalakkal bíró hegy, melynek nyugati lejtői közvetlen érintkezésben állanak az arki patak által keresztül szelt síksággal közvetlen a község felett, úgy hogy ennek szántóföldei a lejtőkkel közvetlen érintkezésben állanak. A hegy lejtősebb oldalai a Sár-patak völgyébe s a róna felé esnek, míg szelidebb lejtővel bíró része a Tekerés-patak felé néz. Innét közelíthető meg felszíne a legkisebb fáradsággal, mely természetalkotta lépcsőzetes kettős fennsíkból áll úgy, hogy a második fennsík karimaszerű párkányával meglehetősen meredekséggel emelkedik ki a hegy tömegéből. Ez utóbbinak teteje csaknem vízszintes síkot alkot s párkányzatán egy ellipszis alakban körülfutó kögyűrűt találunk, mely mindenben megegyezik a Tóhegyen lévővel. E körfal a belső terület megvédésére készítettett, feladata tehát itt is védelmi jellegű, a terület tehát tulajdonképen *mentsvár*.

A Bárányhegy nyugati lejtőinek tövében, a szántóföldek talaján, nagy mennyiségben szedhetni a durva szemcséjű prähistorikus edénytöredékeket, magán a Bárányhegyen pedig, a kögyűrűn belül fekvő területen, több darab őrlőkő töredékét konstataáltam, de nem találtam meg azt a vastag kultúrreéteget, mely a Tóhegy főbb pontjain oly tetemes vastagságban jelentkezik.

Nyilvánvaló tehát, hogy e helyütt a lakótelepek tulajdonképen a nyugati lejtők alján, az imént említett szántóföldek területén feküdtek s különösen azon a tájon, a hol a Tekerés-patak az Órhegy lábánál a völgyből kilép s a hol ma az úgynevezett Kakasmalom áll. Maga a Bárányhegy az ő falgyűrűjével egyrészt veszély idejében mentsvárul, másrészt pedig a hegy két oldalán elvezető átjáró megvédelmezésére szolgált. Segítségül volt e szerepében a tőle körülbelül 2 kilométerrel hátrább fekvő *Somberek* nevű tető, mely szintoly erődítmény, mint maga a Bárányhegy.

A *Somberek* képezi e csoportban a harmadik telepet, mely a maga 619 m. magas kúpjával domináló helyzetben emelkedik a környék hegyei fölé, csupán a Magaska által mulatván felül magasság tekintetében. Széles s több csekélyebb mélységű harántvölgygyel tagozott testével észak felől a Tekerés völgye,

dél felől pedig a Sárpatak völgyén áthúzódó szekérút által határoltatik. Ez utóbbi út a Sárpatak forrásánál magasan felkanyarodik a hegy lejtős oldalában, úgy, hogy annak legészakibb kanyarulata a hegycsúcs közvetlen közelében húzódik el az u. n. Disznóverem-tető irányában, melynek lejtős hátán vezet azután le a simai majorságig, a hol a főúthoz csatlakozik. A Disznóverem lejtői szelíden bocsátkoznak alá a Tekeres völgyébe s településre elég alkalmas területül mutatkoznak; szemben velök, a Tekeres-patakon túl, a Magaska keleti határait alkotó és *Sós veremnek* nevezett hegycsúcs alatt, emelkedik a 483 méter magas *Akasztó-domb*, mely nevét azon prähistorikus lelettárgyaktól nyerheté, melyek e hegy lejtős oldalából kikerülhettek s a melyeket a tudatlan nép babonás félelmében borzalmat keltő elnevezésekkel szokott illetni.

A Somberek legmagasabb csúcsa egy csonka-kúpszerű fennsík által van alkotva. A meredek lejtők felső határán egy ellipszis-alakban körülfutó falgyűrűt találunk, mely a fennsíkot bekeríti. E falgyűrű is mindenben hasonló a Tóhegyen, vagy a Bányhegyen lévővel s rendeltetése itt is stratégiai volt.

Hátra volna még a két Őrhegyről valamit szólnunk. Az első a Várhegytől körülbelül félkilométernyi távolságban fekszik észak felé azon utak mentén, melyek *Korlát* és *Arka* községek felé vezetnek el. Nyugati lejtőivel a Szerencs-patakhöz ereszkedik alá, míg keletnek az arki patakot szegélyező dombvonulat meredek oldalaival áll összefüggésben. — Exponált helyzete s a nagy távolba kilátást nyújtó 271 méternyi abszolút magassága nagyon is alkalmasnak tették arra nézve, hogy prähistorikus őrállomásul szolgálhasson s hogy ilyes valam illehetett, bizonyítja egyrészt neve, másrészt ama számtalan edénytöredék, melyet lejtős oldalából a földmíves kapája olykor-olykor felszínre hoz. Véderőművet nem látni rajta.

A második Őrhegy egy meglehetősen hosszú s keskeny földhátat képez a Tekeres völgye s azon út között, mely a Tóhegy oldalában a hajdani szőlőkertek irányában vezet a Magaska felé. Nyugat felé lejtősödő oldala a község déli szélén álló gróf Zichy-féle kastélyhoz nyúlik alá s miután a lejtők vastag termőréteggel borítvák, földművelésre használatnak. — A földmíves eszközei, valamint a lejtőn lefutó esővíz a prähistorikus edények számtalan töredékét hozták itt napfényre, melyek épen oly települő helyre utalnak itt is, a minőről megemlékeztem a Bányhegy tárgyalásánál s a melylyel ez szerves összefüggésben is állott.

Az imént leírt telepek s véderőművek Boldogkő-Váralja legközelebbi vidékén terülnek el. A hegyláncz petrográfiai szerkezeténél fogva ezekkel összefüggő s település- vagy véderőművekre czélszerűen felhasználható távolabbi magaslatokat nem volt alkalmam megvizsgálni, de valószínűnek tartom, hogy a helyszíni szorgos kutatás e vidéken az egymással lánczszemek módjára összefüggő telepek egész sorát tudná felfedezni s azok jelenlétét, összefüggését, sőt talán összetartozottságát is az egész Hegyalján képes volna kimutatni. A hazánk teljesen kömentes, vagy kőszegény vidékein felfedezett köemlékek provenienciájának érdekében valóban kívánatos is volna a Hegyalja őskori telepeinek tüzetes átbuvarlása s ezzel kapcsolatban, az itt előforduló s különösen azon kőzetek typológiai tanulmányozása, melyek a prähistorikus eszközök készítésében szerepet játszottak.

III. A leletek.

A boldogkőváraljai neolithkori telepek eddigelé fölfedezett leletei nyolcz csoportba oszthatók, u. m. a *tapaszok*, *őrlőkövek*, *agyagedények*, *nuclaeusok*, *szilánkok*, *simító kövek*, *csiszolt kőeszközök* és *aranytárgyak* osztályába. Ezek közül az aranytárgyak szorosán véve nem tartoznak ugyan az újabb leletek sorába, mert régebben s elszórva találtattak a telepeken, mégis fel kellett azokat vennem, hogy a jelen sorozat teljes legyen s így hű képét szolgáltatssa a lelőhelynek.

1. Az *agyagtapaszok* szórványos töredéke már a Várhegy talajában konstatáltatott. Az évszázadokon át folytatott szőlőművelés azonban a talajt át és átforgatván, ezek csak diónyi nagyságú lekoptatott

élü gömbökben tüntek itt élő a szőlőgarádok fokain s a mesgyékben. Teljesen tipikus példányokban a Tóhegy kulturtalajában több darabot észleltem belőlük. Mindannyia élénk vörösre volt kiégetve s némelyikük 10—12 centiméter hosszúságot s 6 cm. szélességet is elért.

Felületükön gyakran tapasztalható az a homorú benyomás, mely vesszőtől, ág-, vagy vastagabb galytól származott, így tehát nyilvánvaló, hogy rőzséből font kunyhók falaiból valók. — Ily agyagtapszokat bőven lehet szedni még a Bárányhegynék a község felé néző lapályos lejtőin is, a hol az ásatást maga az esővíz végzi, sebes aláfutásában lemosván azokról a porhanyós talajt.

2. *Edények* töredékei a telepek összes területén észleltettek. Ezek törési lapjaikon azon homokszemcséket tüntetik elő, melyek a prähistorikus cserepek jellemzői. Vastagságuk különböző. A legdurvábbak 1·2 cm-éternyiek, a legvékonyabb példányok átmérői 0·2 cm-t. tesznek ki. Többnyire erősen kiégetvék s ezek törési lapjaikon belül fekete színt mutatnak. Vannak azonban olyanok is, melyek az égetés magas fokát nem mutatják s inkább sárga és sárgásbarna színbe játszanak.

Megjegyzem, hogy az agyagkúpoknak azon fajtáját, melyet «tűzi kutyá»-nak nevezett el egyik tudósunk, s a melyekből egy példánynak töredékei a Cserák oldalából kikerült, ide, az edények csoportjába, osztom. A szőlőrigolozás alkalmával, a legdurvább edénytöredékek társaságában talált conus jóllehet töredék, mindamellett elötünteti, hogy ép állapotában kúpalakkal bírt, melyről a szokásos átfűrés sem hiányzott.

A töredékek a legkülönbözőbb alakú és nagyságú edényekre engednek következtetni. Vannak közöttük egészen nagy öblös, kisebb hordóhoz hasonló példányok, melyek félzsemlye alakú páros füllel bírnak az edény sima pereme alatt. (1. 2. 3. ábra). A legnagyobb példányok, melyek víz- és magtartóként szolgáltak, czifrázva nincsenek; faluk síma, mely legfeljebb durván van megcsiszolva a simító eszközzel. A kisebb edénypéldányok töredékei néha czifrázottak. Az ékítő elemek legtöbbször a benyomott pontok által előállított szalag, továbbá a párhuzamos ívekből alakított s az edény legöblösebb részén körben futó vonal, végre a dudor, mely négykrajczáros pénzdarab nagyságban van csekély kiemelkedéssel reá ragasztva az edények oldalaira. (10. ábra). Az ilyen dudor körben fut az edény falain, átmetszetében féllenecéhez hasonlít s mindig ugyanazon agyagnemből van előállítva, melyből maga az edény készült. Megjegyzésre méltó dolog, hogy a czifrázott töredékek mindig vékonyabb falú edényekre engednek következtetni s hogy minél komplikáltabb a díszítés, annál finomabb az agyag gyurmája, melyből az illető edény készítettett. (4—13. ábra).

A szabadkézzel benyomkodott pászika nyomait feltüntető edénytöredéket (4. ábra) a Várhegyen, a párhuzamos vonalakkal s féllenecé alakú púpokkal ékített példányokat pedig a Tóhegy legmagasabb pontján elterülő kulturrétegben szén és hamu között találtam. (10. 11. 12. ábra). Ezen díszítésmód már a fémek ismeretére vall. A telepeknek úgyszólván minden egyéb területén előfordult cserepek czifráatlanok voltak, kivéve egy példányt, mely a Bárányhegy tövéből való s a mely szabadkézzel bekarcolt egyenesekből álló szalagok alakjában viseli magán a czifrázatot. (9. ábra).

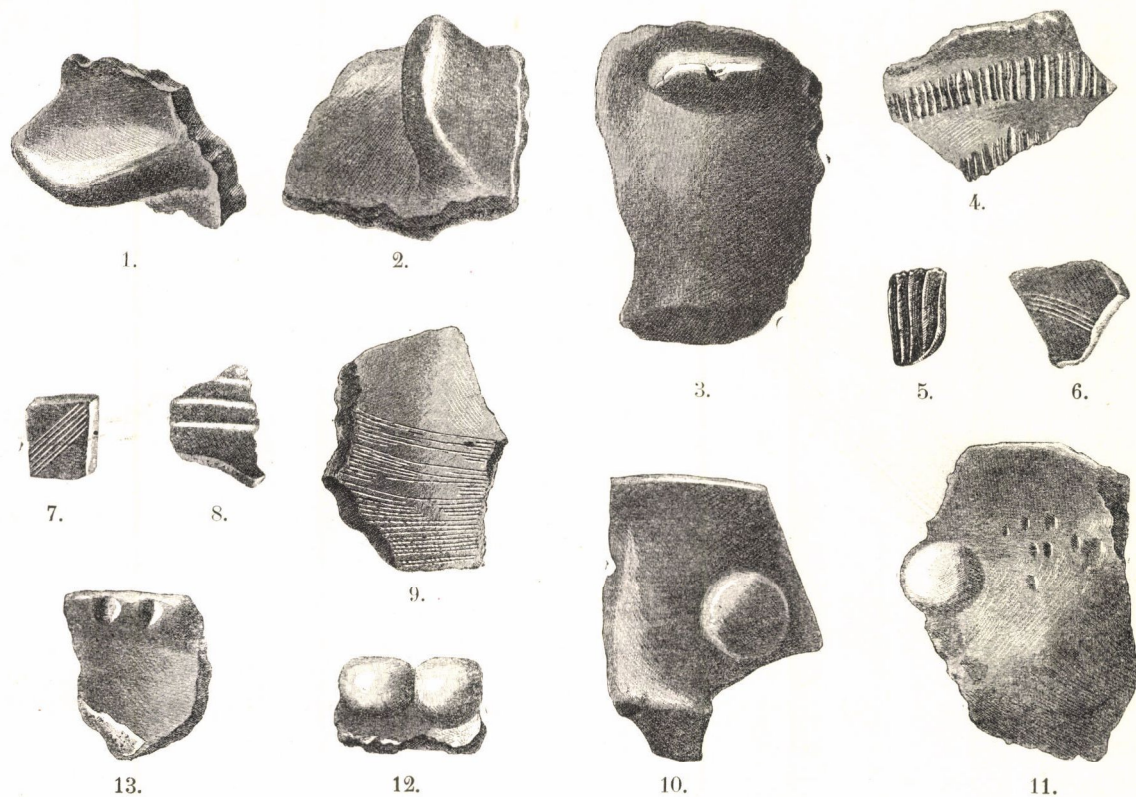
Ezeken kívül a Tóhegyen lelt edénytöredékek közül jellemző egy apró, félzsemlye alakú füllel bíró, agyagtálnak maradványa, mely kiegészítve felül 22, az alján pedig 10 cm. átmérővel bír. Fenékén világosan konstatálható, hogy az szabadkézzel, korong nélkül, készült. Színe sárgásbarna, gyurmája durva, homokos agyag, mélysége 6·5 cm.

Az említett czifrázott cseréppéldányokon kívül találtatott továbbá oly töredék is, mely oldalán, csekély távolságban a szájnilyástól, 1·5 cm. átmérőjű rátapasztott félgömbök által van ékítve; továbbá olyan, mely vastag szájánál körbe futó s egyszersmint egymással szorosán érintkező félgömbökkel czifrázott, (12. ábra), végre akadt egy kis töredékben olyan is, mely kiálló bordával van ékesítve. Úgy tetszik, e legutóbbi példány korongon van előállítva, jóllehet e körülményt biztosra eldönteni nem lehet, mert erre a kezünkél lévő példány igen kicsiny s hiányzik a fenék, mely e tekintetben biztosan tájékoztat. Végül több példányon találtam meg a fülnek azt az alakját, mely cserépedényeinknél mai napig is divatban van.

A Leányvár, a Cserák tetőin elterülő kulturréteg, továbbá a Várhegy lejtői, a Bárányhegy és az Órhegy tövében elterülő, húmuszszal vastagon elborított talaj néhány kapavágás után ontja a prähis-

torikus cserepet. Szabályúl lehetne itt felállítani, hogy a falgyűrűvel övezett hegysíkok legmagasabb pontjain s az ily mentsvárak oldalában vagy aljában elterülő s településre alkalmas lejtőkön mindenütt ott találni azt a vastag szén- s hamuréteget, mely az őrlőkövek, a cserepek s kőszilánkok, csiszolt kőeszközök és agyagtapaszoknak úgyszólván tárházául szolgál. — Világos ebből, hogy az ember tanyáiúl ezen területek szolgáltak s magának a mentsvárnak biztos falain belől csak akkor keresett ez menedéket, ha külső okok, idegen törzsek, vagy ellenséges népek támadásai által erre kényszerítve volt.

Ki kell itt tennem az e cím alá tartozó korábbi leletek megemlítésére is. A 70-es években Jaczenkó Mihály földműves állítólag a Cserák oldalában eszközölt szőlőművelés alkalmával, rigolirozás közben, egy hatalmas urnát talált, mi azért jelentékeny a maga nemében, mert teljesen ép s minden részében sértetlen állapotban került napfényre. Ezen urnát találója a kassai muzeumnak ajándékozta, a hol az

most is őriztetik. Magassága megüti az egy métert; öblének átmérője (a szélesebb részen) lehet 70 cm. Színe szürkés-fehér, agyagja keményre van kiégetve s a simító eszköznek rajta konstatálható párvonalos nyomaiból következtetve valószínű, hogy korongon készült.

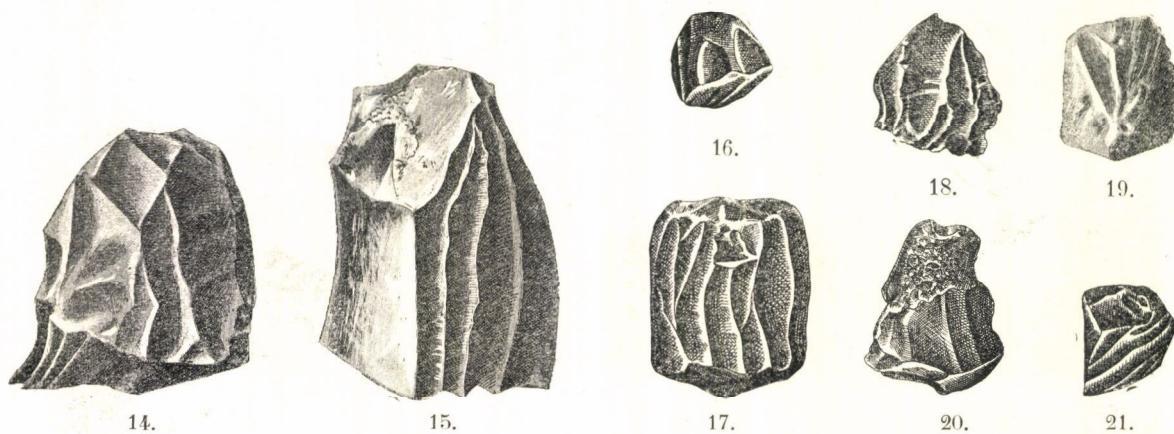
Jaczenkó állítása szerint a Cserák oldalában ő még két kisebb urnát is talált, melyek fekete földdel s a föld közé kevert apró csontdarabkákkal voltak megtöltve. E leírás után temetkezési urnák lehetnek. Ezek elkallódtak.

3. A *nuclæusok* anyagául a flint és az obszidián szolgál. Az előbbiből hatalmas példányok láthatók s ezek legderekabbjaiúl azon tömbök tekinthetők, melyek az arkavölgyi tűzkőbánya gödreiben s azok körül elszórtan hevernek, de mindig a megmunkálás nyomait viselik magukon. E nagy tömbök szolgáltatták a kisebb magköveket, melyeket a bányász durván még ott helyben megmunkált s csak miután azt a kellő formára kialakította, vitte magával a Tóhegyre, a Leányvárba, a hol azután hozzáfogott a szilánkok lehasogatásához.

A *nuclæusok* általános alakja az alapjánál széles s fölfelé mindinkább keskenyedő kúp; nagysá-

gaik változó. A legtipikusabbak, melyeket a sok közül kiválasztanom sikerült, 7, 8 és 13 cm. magasság között váltakoznak. És a mily magasak, oly hosszú pattintások nyomait lehet rajtuk konstatálni, melyek rendszeren függélyesen fölfelé, majd hátra felé, a kúp csúcsa irányában hajolva haladnak. A nyert pengék tehát csak ritka esetben voltak egyenesek. (14—21. ábra).

Az imént leírt tűzkő nuclæusok mindig nagyobb szilánkok nyerésére használtattak. A számtalan példány között, mely e telepeken szedhető, alig akadtam 7 cm-nél kisebb példányra, vagyis olyanra, melyet a szilánkok leszedése által 7 cm-nél kisebbre koptattak volna. Világos tehát, hogy a nyerendő szilánkok minimális mérete a 6—7 cm-nél nem igen szállott alább, tehát a tűzkő anyaga a hosszabb pengék készítésére használtatott. Az apróbb tárgyak — kisebb pengék, nyílhegyek stb. — előállítására az obszidián szolgált. A nuclæusok, melyek e kőből alakítvák, rendszeren aprók. (16. 18. 20. 21. ábra). Az általam talált példányok legnagyobbika — a pattintás hosszának irányában mérve — 4, a legkisebbike pedig 2.4 cm-t tesz ki. Alakjuk éppen mint a tűzkőből készültekénél, a felfelé keskenyedő kúp. Az egészen tipikus példányok alapja mindig kör s e lapon lehet látni az ütések helyét, a mely a szilánk lepattintása czéljából rája eszközöltetett. Némely obszidián nuclæus-példány minden oldalról ki van dolgozva s ez esetben világosan észlelhetni, hogy a megmunkálás *körben* haladt. (17. ábra). Kivétetik itt minden olyan eset, a midőn a kőzetet megmunkáló egyén annak anyagában csomóra, ellentálló con-

crétióra talált. Ilyenkor a nuclæus ezen oldalát megdolgozatlanul hagyta s a szilánkok lepattintását azon oldalakon végezte, a melyeken a kőzet homogén anyaga erre alkalmasnak bizonyult.

4. A szilánkok szorosan összefüggnek a nuclæusokkal, a melyekről azok ütés által lepattintottak. Itt csupán azon körülmény említendő meg, hogy ezek éle a lepattintás után utólagos megmunkálással soha sem idomított, vagy legalább nem tudtam oly szilánkra bukanni, melyen az utólagos csiszolást, vagy az élek körül apró pattintások által eszközölt megmunkálást észlelhettem volna. Oka ennek valószínűleg az eszközökre alkalmas kőzet nagy bőségében rejlik, a mely körülmény megengedte azt a fényűzést, hogy a rosszul sikerült, vagy élet vesztett kőeszközt eldobták s igyekeztek helyébe újat s jobbat előállítani.

A telepeken talált szilánkok töredékek s egy-egy pengének, vagy dárdahegynek a darabját képezik. Vannak közöttük oly élesek, hogy még most is átvágják a vastagabb papírt, megfaragják a fát is, a legtöbb példány azonban tompább élű, mi onnan ered, hogy a szilánk készítése alkalmával a hasadási lapok meglehetősen nagy szöveget képeztek egymással. (22—42. ábra).

A mily nagy számban találhatók a tűzkőből alakított szilánkok, oly ritkák az obszidiánból készültek. A boldogkővárjai telepeken mindössze 4—5 példányban bukkantam reá ezeknek olyan példányaira, a melyek világosan elöztüntetik, hogy valamely vágó vagy szűrő pengének részei valának. A legnagyobb ezek között egy 5.5 cm. hosszú példány, (27. ábra) melynek élei a használat miatt fűrészszerűen ki vannak esorbítva; egy másik töredék-penge mindkét éle pedig ütések által van tönkretéve,

mi valószínűleg onnét eredt, hogy a különben erős pengének időközben eltompult éleit apró pattintásokkal igyekeztek helyreállítani, a mi azonban nem sikerült. (33. ábra).

5. Az *örlőkövek* anyaga mindig az a trachit, mely szálban lévő állapotban a hegység kőzetét képezi. Két csoportba oszthatók, úgy mint a használatban voltak és a félig elkészítettek csoportjába.

Az előbbiek a telepek kulturtalajában találtak többnyire eltörött állapotban, de mindig az erős koptatás nyomaival. Ezek közül egy jellegzetes példány felét sikerült megtalálnom a Tóhegy kulturtelepén, melynek alakja a két végén köralakban letompított téglalakjával bír. Hossza 20 cm., szélessége 16 cm., vastagsága pedig 5·5 cm. Miután a töredék körülbelül a felét képezi az egész örlőkőnek,

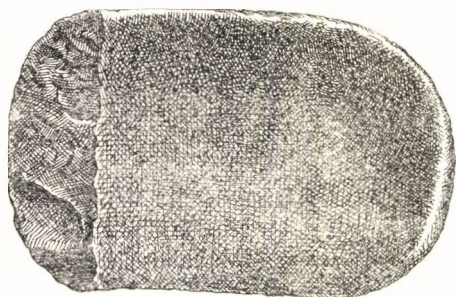

könnyen kiegészíthető ennek valódi hossza, mely esetünkben 40 cm-t teszen ki. Felső lapja a huzamos használat következtében homorúra van kikoptatva; oldala s feneke durva faragással van alakítva, míg hordozható volta mellett csekély súlya bizonyít. (43. ábra).

Az örlőkövek nagy mennyiségben találhatók a Tóhegy körgyűrűjének belső tövében, ott, a hol a sík talaj, a telep belső területének széle a kőfallal érintkezik. Az itt elszórtan heverő trachittömbök között meglepő számmal találtam félig kész, munka közben eltörött örlőköveket, melyeket ott a helyszínen készítettek s miután ezek lelőhelye rendszeren a kögyűrű belső tövében jelentkezik, úgy vélem, hogy az örlőkövek anyagát a kőfal alkalmas tömbjei közül választotta ki a prähistorikus kőfaragó. Három példányt tüzetes vizsgálat alá fogván, kitűnt, hogy ezen kövek két főtypusra vezethetők vissza, úgy mint a köralakúakra és ellipszis idomúakra. Az előbbi közül egy 47 cm. átmérővel bíró pél-

dány, mely háromnegyed részében épen maradt, világosan mutatja, miként készültek a háztartási eszközök.

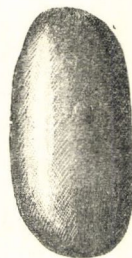
Miután ezen őrlőkövek felső lapja mesterséges simítást nem mutat s csupán a természet által van ilyené alakítva, kitűnik, hogy e célra a trachitnak rétegesen hasadó s hasadási lapjaikon lehetőleg síma felülettel bíró lapjai kerestettek ki. A trachitlap nagyságától függött a készítenő őrlőkő terjedelme is, valamint hogy leendő alakjára is ennek két dimenziója volt befolyással. Az inkább hosszú, mint széles példányokból ellipszis —, a négyzetidomhoz közeledőkből pedig kör alakú őrlőkövek készültek úgy, hogy annak fölösleges darabjait csak nagyolva, durvább ütésekkel, néha azonban apróbb részletekben lefelé menedékesen megfaragták. Az őrlőkő menedékes oldalai okozták, hogy annak alsó lapja kisebb felületű lett, mint a felső; ez utóbbi rendszeren egyenetlen felületű is, hogy biztosabban lehessen a követ a talajon elhelyezni s ezáltal őrlés közben mozdulatlanságát biztosítani. A két ellipszis alakú őrlőkő közül az egyik átmérője 42, a másiké pedig 65 cm.-nek találtatott. Vastagságuk 12—18 cm. között ingadozik. Összevetve a három példány átmérőit, ezek átlagos hossza 51 centimétert ad. Nagy súlyuk miatt nehezen lévén szállíthatók, egyelőre a helyszínén hagytam ezen példányokat. Nagy számban való fellépésük üzemszerű készíttetésük mellett bizonyít s miután sikerült, de használatban még nem volt példányokat nem találtam, valószínű, hogy ezek távolabbi kőszegény vidékekre elszállítottak s valóban, a Hegyalja trachitjával azonos kőzetű őrlőköveket nagy számban fedeztek fel hazánk őskori

43.

44.

45.

telepein, gyakran kőmentes vidéken, sokszor oly telepeken, melyeknek kőzetei a trachitokkal nem rokonok s ily eszközök előállítására teljesen alkalmatlanok.

A kőzet typologiai meghatározása s az ásvány-alkotórészek associációja alapján könnyen ki lehetne mutatni ezek vándorutját; különösen Abauj-Tornamegye területén könnyen volnának kimutathatók azon telepek, melyek innét nyerték ezen eszközeiket, s a melyek ilyenmű leletekkel nagy számban dicsekedhetnek. Hogy ez mily fontos volna a praehistorikus népek kereskedelmi s csereviszonyi életére nézve, annak taglalása fölösleges, mert fontosságát önmagában hordja.

6. *Csiszolókövet* csak két példányban tudtam találni. Mindkettő a Leányvár kulturtalajából került elő s egyikük a milyen tipikus, épen olyan tanulságos is. Ennek hossza 9, vastagsága pedig 6×7 cm. Anyaga az a fehér színű quarz, melyet a nép köznyelvén *békasónak* nevez s a mely ásványanyag lekoptatott élű hömpölyökben a folyók kavicsának rendes alkotó része szokott lenni. A szóban forgó példány is ilyen hömpölyt képezett valamikor; alakja tompított végű szferoid lehetett, de utóbb, természetes uton, vagy mesterségesen, derékon ketté töretett, hogy ezáltal többé-kevésbé sík csiszoló lap állhasson elő. Huzamos használata mellett lekoptatott lapjai tanúskodnak s miután annak alsó oldala domborúan, a széleken felfelé s kihajló sikra van csiszolva, nyilvánvaló, hogy azzal domború felületű tárgyakat poliroztak. A csiszoló oldalon is találunk egy hosszabb homorú csiszolt síkot, mi csak úgy keletkezhetett, hogy azzal más testek felületét simították s hogy azt hosszú időn keresztül használták ezen célra, arról bizonyosságot tehet a kemény kőzet erősen megkoptatott volta, mi különösen a csiszoló alsó lapján szembeötlő. (44. ábra).

A második egy 7 cmnyi hosszú, sárga kvarczitből álló példány, már kisebb mértékben viseli magán a használat nyomát. Alakja olyan veséhez hasonlít, mely hosszában van keresztülmetszve s épen ezen metszési lap az, mely csiszolásra felhasználtatott. Miután ezen csiszoló felület szélei is fölfelé hajolnak, nyilvánvaló, hogy ez is, mint fentebb leírt társa, domború felületű tárgyak simítására használtatott. Kopásának csekély fokából következtetve, valószínű, hogy az agyagedények falait egyengették vele. (45. ábra).

7. A boldogkőváraljai telepeken általam kiásott s utasításaim alapján sógorom, *Edelény Ede* volt boldogkőváraljai segédlelkész által nagy buzgósággal kutatott s felfedezett *csiszolt kőeszközök* 5 csoportba oszthatók, ú. m. a *síklapú celtek*, a *sík domború celtek*, a *kettősen domború balták*, a *vésők* és végre az *átfúrt* eszközök csoportjába. Szükségesnek vélem az illetén osztályozást, mert a csiszolás által előállított sík és domború felületek combinációja szabta meg a kőeszköz alkalmazhatóságát s mert a tüzetes vizsgáló előtt csakhamar nyilvánvaló leszen, hogy a síklapú kőek nem voltak oly czélokra felhasználhatók, a minőkre felhasználták például a sík-domború felületűeket, ezek megint egyéb czélokra szolgáltak, mint a kettősen domború oldalú hasas balták, avagy a vésők s az átfúrt kalapácsok. Szükséges volna e téren is a nomenclatura végleges megállapítása által tisztázni az eszméket, mert ma mindegyik szakember másként — vagy legalább önkényűleg — használja a forgalomba hozott fogalmakat a kőtárgyak megjelölésére, s tulajdonképen még ma sem tudjuk, hogy voltaképen mi a celt, a véső, a balta, a kalapács, a kögyalú, a kőkés, a kőék stb, s hogy ezek között mi a különbség. E felosztási csoportokba foglalva tárgyaljuk a telepekből előkerült csiszolt kőeszközöket a következőkben. A neolithkorszaki leletek száma s ezek publicitációja ma már oly nagy, hogy a kőeszközök általános típusok szerint való osztályozása s ennek alapján a nomenclatura végleges megállapítása mi nehézséget sem okozna.

A) *Síklapú celtek*. Minden lapjuk egészen síkra, vagy csak nagyon kevéssé domborúra van csiszolva. Ilyen példány csupán egy találtatott a Tóhegyen. Anyaga: sötétszínű kvarczitpala. Alakja parallelogramma, melynek hosszabb oldala 5·8, szélessége 3·8, vastagsága 0·9. Éle mindkét oldal felől egyenlő méretű csiszolással s úgy van alakítva, hogy az a hossz tengely közepére esik. Használhatósága után lapos (de széles) vésőnek lehetne nevezni, mert keskeny s mély nyílások vésésére alkalmas. (46. ábra).

B) *Sík-domború lapú celtek*. Egyik lapjuk síkra, a másik domborúan van csiszolva. Ha előbbeni síkját alaplapnak, az utóbbit pedig felső lapnak tekintjük, úgy ezen celtek mindenikénél azt konstatáljuk, hogy ezek éle az alaplapnak a felső lap felé irányuló ferde síkkal történt lecsiszolása által nyertett, mi által ezen él, a felső lap domborulatának irányát követvén, többé-kevésbé ivalakúan meghajlik, tehát nem egyenes vonalú, hanem görbült. Ezen hajlás annál intenzívebb, minél domborúbbra volt a celt felső lapja kialakítva; némely példánynál oly csekély fokú ezen ívalakú elhajlás, hogy az nagyon közel áll az egyenes vonalhoz, más példánynál ellenben a teljes körnek egy jelentékeny ívrészét teszi. Ezen celtek általános alakja oly trapéz, melynek két párvonalas szélét az él s az ezzel szemben fekvő tompa fok képezi, az összetartó oldalak pedig a celt hosszoldalai által alkotvák. Rendeltetésük — szerkezetüknél fogva — nem igen lehetett az, a mi a rendes vésőké lenni szokott, mert épen a vésés munkáját akadályozta meg azok ferdére csapott éle. Véleményem szerint ezen eszközök az állati bőrök mezének lesimítására, azok szőrtelenítésének eszközlésére szolgáltak. Alkalmasak lehettek erre a czélra, mert ívalakú éleik s domború felső lapjuk az állati gerezna bőrének megsértését kikerülhetővé tették, míg a szőreltávolítás munkája e gyalúszerű celtek által kitűnően eszközölhető volt.

Sajátságos s figyelemreméltó körülmény, hogy a bodóköváraljai telepeken ezen eszközök fordulnak elő a legsűrűbben. A birtokomban lévő példányok száma hétre rug s miután ezek egymástól többé-kevésbé eltérők, részletes leírásukat a következőkben adom:

Az 1. számú példány kagylóalakú. Hossza 7·5, szélessége az élnél 4·8, a foknál 3 cm. Anyaga világos zöld, réteges quareztartalmú pala, mely a felületen kissé mállott. (47. ábra).

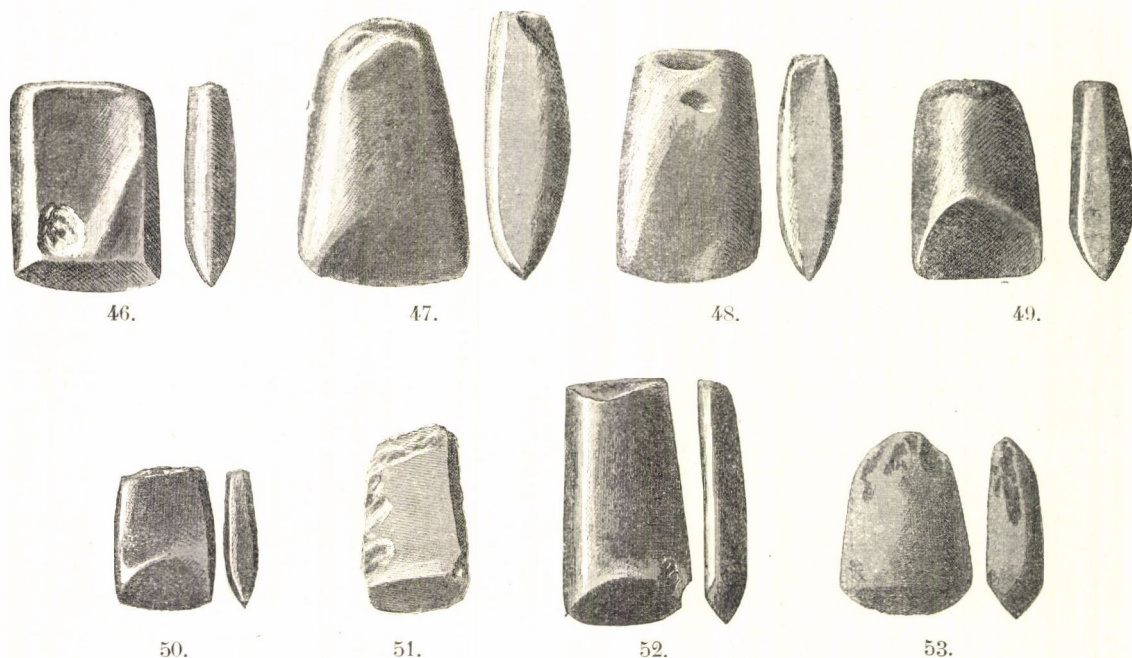
A 2. számú trapézidomú. Hossza 6·5, szélessége az élnél 3·8, a foknál 3 cm. Anyaga világossárga, kvarczdús pala, mely a jaspishoz közelít. Ép példány. (48. ábra).

A 3. számú trapézidomú. Hossza 5·5, szélessége az élnél 3·5, a foknál 2·8 cm. Anyaga sötétfekete quarezdús trachit. Egészen ép s tipikus példány. (49. ábra).

A 4. számú trapézidomú, törött példány, mert fokánál egy körülbelül 0·8 cmnyi darabja az arra eszközölt ütés következtében, hiányzik. Mostani hossza 4·5, szélessége az élnél 3·7, a foknál, a törés helyén 2·8 cm. Anyaga a sötétzöld színű trachytnak azon kvarczdús félesége, mely *zöldkőnek* nevezetik. (50. ábra).

Az 5. számú, a fokánál s hosszoldalain megsérült példány hossza 4·6, szélessége az élnél 2·6, a foknál 2 cm. Az oldallapokon látható csiszolási síkok tanulságos példát szolgáltatnak az ily eszközök simításának módjára nézve, t. i. ezeknek alsó lapját bemélyített síklapú üregekben mozgatták föl s alá mindaddig, míg a kellő simaságot az eszköz ezen lapján elérte. Hasonló, de homorú vájadékban történt a felső lap kisimítása. Az oldalak a bemélyített vájadékok oldalfalai által csiszoltattak simára s mennél vastagabb volt ennek oldalrésze, annál nagyobb területen volt képes a simítást elvégezni. Az oldalfalnak kiálló csiszolatlan részét azután ütések által iparkodtak eltávolítani, a mi a szóban forgó celtnél nem sikerült, mert itt a leütött részek az eszköz felső s alsó lapját sértették meg. Anyaga sötétzöld színű, kvarczdús zöldkő. (51. ábra).

A 6. számú trapézalakú. Hossza 6·6, szélessége az élnél 3·3, a foknál 2·7 mm. Élének kis csorbá-

jától eltekintve, teljesen ép és tipikus példány. Anyaga szénfekete quarzpala, melyben nagyítóval elszórtan pyrit-szemcséket észlelhetni. (52. ábra).

A 7. számú kagyló-alakú. Hossza 5, szélessége az élnél 5, kör alakban végződő tompa fokánál pedig 2 cm. Anyaga a zöldkőnek egészen világos színű, kvarczdús faja, mely zárványokként sötétvörös jaspis-darabkákat, ezenfelül pedig nagyítóval kivehető pyrit-szemcséket is tartalmaz. (53. ábra).

C) A *kettősen domború* balták határoló lapjaik domború voltától nevezhetők így. Összesen 8 darab került elő belőlük a telepekből, melyek közül az 1. számú a legtipikusabb s a legjobban tanulmányozható, mert teljesen ép példány. Ennek hossza 8·5, szélessége élnél 3, fokánál ugyanennyi, leghasasabb részén pedig 3·9 cm. Alakja tehát, széles lapja felől tekintve, oly gömb-kétszögével bír, mely mindkét végén egyenes vonal által van lemeteszve. Keskenyebb oldallapjai felől a gömb-kétszög alakját tünteti elő, mely az él felé hegyesebb, a foknál valamivel tompább csúcsú. A domború oldallapok összeövetelénél előállott él mindig a hossz tengely, helyesebben: a szimmetriális tengely irányába, vagyis a balta közepére esik. Ezen példány anyaga sárgás-barna, a felületen kevés mállást mutató trachyt. Éle nem finom s inkább hasító ék gyanánt szolgálhatott, mintsem vágás-, vagy faragásra. (54. ábra).

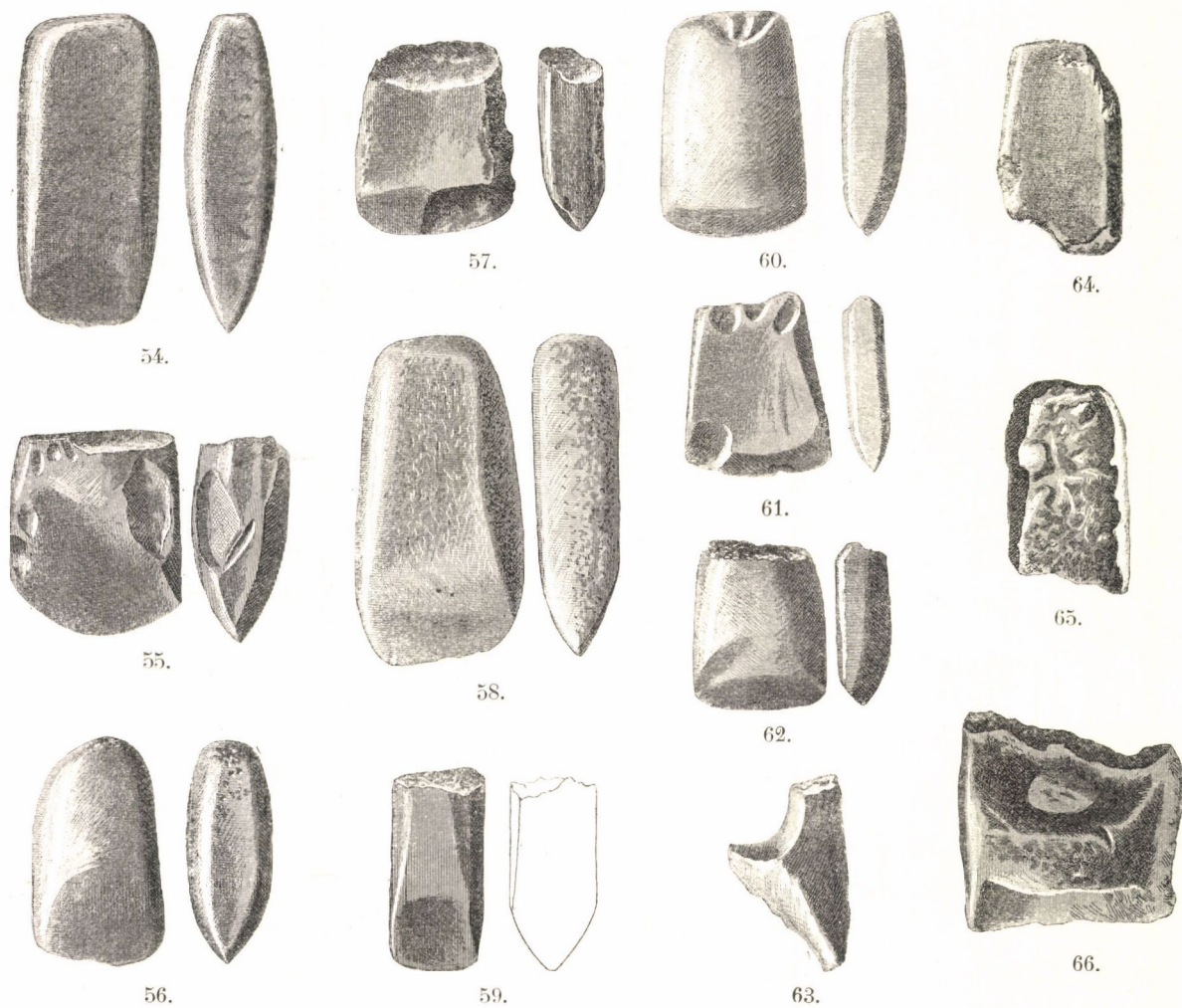
A 2. számú töredék. Anyaga a viaszopálba átmenő faopál, melynek színe viaszszárga. Éle a több-

szöri élesítés nyomait mutatja s még ma is elég jó. Fokánál s egyik oldalán nagyobb mérvű töréseket mutat. A töredék hossza 5·5, szélessége az élénél 4·5 cm. Faragásra, vágásra alkalmas szerszámul szolgálhatott. (55. ábra).

A 3. számún a csiszolás nyomaival leginkább az él körül találkozunk. Egyéb lapja a természet által alakítottatott símára, mert a kő maga hömpöly lehetett s csak némi utánigazítással lett eszközzé feldolgozva. Hossza 6, szélessége az élénél 3·4 cm. Anyaga sárgás-barna quarczit. Egyik lapján az élénél két nagyobb s több kisebb töréssel ki van csorbítva. (56. ábra).

A 4. számú balta fokánál s egyik oldallapján törött. A töredék hossza 5·3, szélessége élénél 4 cm. Anyaga feketébe játszó sötétzöld színű quarczdús trachyt. Éle kitünő fenntartású. (57. ábra).

Az 5. számú példány teljesen ép s miután oldallapjai csak kis mértékben domborodnak ki, véső-

nek is lehetne tekinteni, azonban összehajló keskenyebb oldallapjai miatt ide kellett soroznom. Hossza 8·2, szélessége az élénél 4, a fokánál 2·8, a közepén 3·6 cm. Anyaga vastag szemcséjű trachyt, mely csak durván van csiszolva s nincsen fényesítve (polirozva), a mivel a legtöbb kőszekőznél találkoztunk. (58. ábra).

A sorozat három kisebb balttal záródik, melyeket a 60., 61. és 62. ábrában mutatunk be.

D) A *vésők* csoportjába azon kőszekőzöket véltem felvenni, melyek párhuzamos falakkal s testükön mindvégig egyenlő vastagsággal bírnak. Mindig hosszabbak, mint szélesek. Két-két szemben fekvő s hosszú oldallapjuk összefutása által a hossz tengely irányában éllel bírnak s így alkalmasak voltak arra, hogy velök kisebb-nagyobb s mély hézagokat kivéssenek. Ezekből az eszközökből csupán egy példányt találtam, mely nem is egész, csak töredék, de egy fonyi parasztagdánál láttam egy oly ép példányt.

dányt, melynek hossza 27·5 cm, s mely az általam talált példánynak hasonmása volt. Természetesen ép állapotában.

A birtokomban lévő véső-töredék hossza 5, csaknem teljesen hengeralakú testének átmérője pedig 2·2 cm. Anyaga világoszöld színű, quarezdús zöldkő. Minden lapján egészen símára van csiszolva. (59. ábra).

E) Az *átfúrt* kőeszközök csoportját csupán egyetlen egy kőkalapács töredéke képviseli e telepekről. A köralakú nyélluk, megmaradt részének rekonstrukciója után itélve, 2 cmnyi átmérővel bírt. (63. ábra).

Hátra volna még két kőeszköz töredékének bemutatása. Az egyik egy sík-domború celt fokának maradványa, mely 2 cmnyi hosszban törött le az eszköztől, valószínűleg a fokra mért erős ütés következtében. Anyaga zöldbe játszó sötétbarna, quarezdús trachyt, mely minden oldalról nagy gonddal van kicsiszolva s fényesre simítva. (64. ábra).

A másik töredék egy (valószínűleg) sík-domború celtnek hossz-töredéke, melyen meg van a fok előli rész, de teljesen hiányzik az él. Az oldallapok csiszolt felületének nyoma világosan kivehető a töredék két oldalán. Anyaga világos szürkébe játszó zöldkő. A töredék hossza 5·5 cm, szélessége a foknál 3 cm. (65. ábra). A bemutatott kőeszközök legtöbbször magán viseli a többszöri élesítés nyomát, a csorbítás s az erőművi hatás szülte törést. Nyilvánvaló mindebből, hogy ezen eszközök itt használatban voltak, tehát a helyi település és helyi cultura tanujeleiül szolgálnak azok. Anyaguk olyan kőzetek, melyek a Hegyalja lánczában helylyel-közzel előfordulnak, nincs tehát okunk feltenni azt, hogy azok idegen helyen készültek, vagy hogy távolabbi vidékekről, idegen népek útján, kerültek azon helyre, a hol azokat most felfedeznünk sikerült. A fentebb bemutatott quarezit csiszoló-kő méltó tanúja lehet, hogy e tárgyak helyben készültek, de nincs is okunk azok készítését tényleges helyüknél távolabbra keresnünk, mert azok kiviteli technikája nem tételez fel előállításuknál valami nagy s leküzdhetlen nehézséget.

Hátra volna még azon aranytárgyak leírása, melyek a bodókváraljai telepekből előkerültek. Csoma József *Őslörténelmi nyomok Abaujmegyében* című munkájának 38. lapján említi, hogy a falu határárában 4 darab tizenegy aranyat nyomó láncszemet és egy kapcsot találtak, hogy az arany ezüsttel volt keverve s hogy ezen tárgyak Péchy Manó gróf birtokába jutottak. Ezen tárgyak az *Arch. Ért.* II. kötetének 9. lapján le is írták. Ujabbán ismét találtak egy arany láncszemet, a melyről e sorok írója értekezett az *Arch. Ért.* 1895. évf. 246—247. lapjain. A próbakövön eszközölt kísérlet beigazolta, hogy ezen láncszem is tartalmaz ezüstöt, valószínű tehát, hogy erdélyi származású, mert ott fordul elő az ezüsttel kevert természetes arany. Ilyen szívalakú láncszemek, magányosan, párosával, vagy több együvé fűzve, elég sűrűn találhatunk hazánkban s archaeologiai publicatióink hűségesen referálnak azok előfordulásáról. A hazai lelőhelyek felsorolása e helyütt tehát fölösleges volna, de az okvetlenül megérdemli figyelmünket, hogy a közeli Bereg megyében, *Fejércsén*, 1830-ban a tiszavidéki lapályon szántás közben egy agyagedényből az eke nagy mennyiségű súlyos, művészetlenül kikalapált aranykarikát s egyéb ékszereket vetett ki. Ezek között kettőt is találunk oly alakút, mely rokon a váraljai arany láncszemmel. Ezek rajzát közli Lehoczky T. *Adatok hazánk archaeológiájához* című műve 75. lapján. A bodókváraljai telepek különben is gazdag lelőhelyei az aranytárgyaknak. Gyakran találunk itt a földművesek aranyból készített láncszemeket, spirálokat s egyéb tárgyakat s ezeket a kassai aranyműveseknél értékesítik, a kik beolvasztják, vagy régiségkereskedőkhöz juttatják azokat.

Nincs tudomásom, hogy a boldogkváraljai telepeken valamikor bronz-, vagy réztárgyat találtak volna. Hírét sem hallottam, hogy valaha itt ilyen tárgyakra bukkantak, de a közeli vidék egyes pontjai csinos bronzrégiségeket szolgáltatottak. Mindenesetre megáll azonban azon nézetünk, hogy a bodókváraljai neolith-kori telep, egészen vagy csak részben, a *fémkorszak elején is települő helyéül szolgált az ősembernek*, de hogy annak szereplése túlnyomólag a csiszolt kőeszközök idejére esik, azt az ide tartozó leletek nagy mennyisége föltétlenül igazolja. Áll ez különösen a Tóhegyen létező telepre, mert ennek talajából kerültek elő azon diszített edénytöredékek, melyeknek jellege s diszitésmódja a fém ismeretére vall.

Abaujmegye területére vonatkozólag felállított azon nézet, hogy a legrégebb települések nyomai-

val a legmagasabb pontokon találkozunk s hogy mentől inkább haladt az ember a kultúrában, annál inkább lejjebb szállott telepeivel s lakóhelyével a folyók völgyeibe s a síksághoz.

A boldogkőváraljai telepek relativ magas fekvése — elfogadva az imént kifejtett állást — aránylag régi kultúrára vall, ámde világosan dokumentálja azt is, hogy a fémkorszak (bronzkor) népei a már készen lévő, bekerített s megerősített korábbi telepeket, mentsvárakat is felhasználták a saját czéljaikra, a melyeket, ha azok az idők folyamán kisebb-nagyobb részben elpusztultak, ujonnan kitataroztak s a saját czéljaikhoz mérten átalakítottak.

A boldogkőváraljai telepekből előkerült aranyláncszemek a régészeti tudomány mai álláspontja szerint a bronzkorszakba osztatnak be. Mennyiben helyes e beosztás, azt a jövő fogja igazolni, annyi azonban áll, hogy ezek fellépése és szereplése határozottan megelőzi a vaskort. Nyilvánvaló tehát, hogy ezek itt is a bronzkorszakra indigitálnak, a miből aztán kiderül, hogy a váraljai telepek nemcsak a neolith-kori, hanem a bronzkori embernek is tanyáiul szolgáltak.

A község környezetén több helyütt találtak már bronzeszközöket. Hogy csak néhányat felsoroljak, elég lesz en Arkára, Dobszára, Erdő-Horvátira, Szántóra, Regéczre és Zsujtára hivatkoznom, a honnét érdekes bronztárgyak kerültek elő. Ezek között a zsujtai lelet a legtekintélyesebb.

* * *

A *Magyar Nemzeti Múzeum* megbizásából az 1896. év nyarán újból felkerestem a boldogkőváraljai telepeket s vizsgálatomat nemcsak ezekre, hanem a Tokaj-Eperjesi hegláncznak *Göncztől Tolcsvág* terjedő részeire is kiterjesztettem. Miután pedig úgy találtam, hogy a boldogkőváraljai úgynevezett *tóhegyi* telep a legtanulságosabb s a lelettárgyakat is a legnagyobb mennyiségben szolgáltatja, vizsgálatomat ezen telepre terjesztettem ki a legintenzivebb mértékben.

A következőkben adom elő a *váraljai* s az ezzel szoros összefüggésben álló *arki* s *szentiváni* telepekre vonatkozó mindazon kutatásaim eredményeit, melyek 12 napra terjedő fáradozásaimat ez alkalommal is kielégítő módon megjutalmazták.

Czikkem első részében kiemeltem volt már azt a vastag kulturréteget, mely a *Tóhegy* legfelső részét, melyet az odavaló köznép *Leányvárnak* hí, 20—30 cm. vastagságban fõdi s mely koromfekete voltánál fogva a hosszú idõkõn át való településnek tanújele.

E kulturrétegnek lehetõleg teljes mértékben, egész területén való felásatása, képezte most elsõ czélotam, mit megvalósítani már csak azért is erõsen igyekeztem, mert annak már 1895-ben történt részleges megvizsgálása is elegendõ eredményhez vezetett.

Négy napig tartó ásatásaim alatt sikerült megtalálnom azon területet, mely a telep középpontjának tekinthetõ. Itt méternyi vastagságra nõvekszik meg a szénnel, hamuval, cseréptöredékek- s kõeszkõkkel telisden telehintett kulturréteg, mely a *Leányvár* észak felé nézõ sziklái tövében oly módon terül el, hogy a sziklák mintegy védõfal gyanánt övezik azt észak s északnyugat felõl, míg déli irányban. a czikkem elsõ részében említett vályúszerû katlanhoz, melyben egykor a tó feküdt, szabadon nyílik, sõt le is húzódik egészen odáig, a hol hajdan a tó vize a hegy talaját érintette.

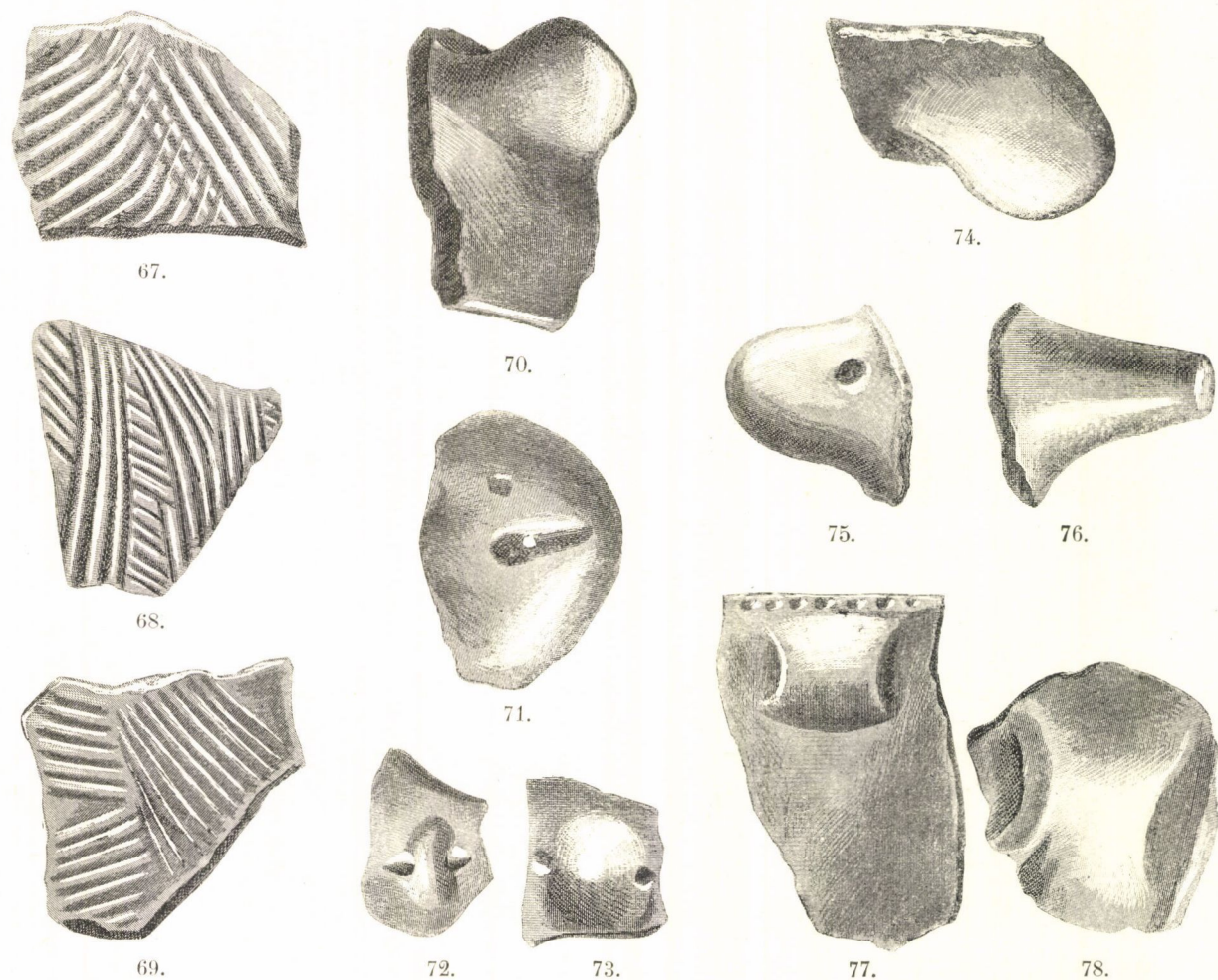
A kultúrtelepnek ilyenén helyzete folytán világossá vált a helyzet: az õslakó a hegy sziklás orma alatt olyképen húzódott meg, hogy kunyhói, tüzelõpadjai s mûhelyei lehetõleg védve legyenek az észak s északnyugati hideg szelek ellen, délfelé azonban nyitva maradjanak azok s — miután fekvésük is ennek megfelelõ — lehetõleg kora reggeltõl a késõ délutánig a napsugaraknak exponálva lehessenek. S tényleg, a *Leányvár*nak legmagasabb pontjain, nyugati s északnyugati részein, a hol azokat a szél szabadon járhatja, csak vékony rétegekben lelhetjük fel a kultúrtaaját, a mely körülmény s azon beigazolt dolog, hogy e helyeken csak szórványosan találunk cserepeket, azt bizonyítja, hogy e helyeken a település nem volt oly intenzív, mint a fentebb leírt délkeletin. Valószínû, hogy az elõbbieneket csupán nyárban s akkor is oly esetekben használták, a midõn azok frekventálását a meteorologiai viszonyok is megengedték.

A *Leányvár* említett pontján eszközölt ásatásom folytán mintegy 32 m² területû kultúrtaaj kutattatott át. Ha a kutatás mélységét, mely minden esetben annyira terjedt, a míg a holttalaj eléretett,

átlag 0.55 m-re tesszük, kiderül, hogy a szorgosan átkutatott, szigorúan átnézett s kézzel átválogatott földanyag 17.6 köbmétert tett ki. E földanyag tartalmazá azon leleteket, melyekről alább beszámolok s a melyek négy csoportba, t. i. a *keramikai tárgyak*, a *csiszolt kőeszközök*, a *pattintott kőtárgyak* és a *szarvasagancs-tárgyak* csoportjába oszthatók.

A *keramikai tárgyak* csoportját azon nagyszámú edénytöredékek képviselik, a melyek a kultortalajt egész vastagságában s oly sűrűn behintik, hogy minden kapaföld három-négy példányt is napfényre hoz belőlük.

Legnagyobb részük csifrázott, sőt mondhatni, csak elvétve akad oly töredék, melyen csifrázatot nem látnánk. A csifrázat kétféle eredetű: vagy olyan, mely *domború taggal* emeli az edény hatását,

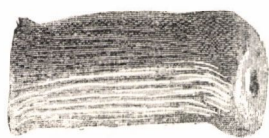

vagy csak olyan, mely *bekarczott vonalak* által előállítva, az edény síkjában marad s mint vonalas díszítő elem érvényesül a tárgyon. Csak három töredéket találtam oly növénybenyomatokkal borítva, melyek az által keletkeznek, hogy az agyagból előállított edényt növényből (sásból, szittyóból, vagy vastagabb szárú fűnemű növény szalmájából) font szakajtószerű mintába helyezik s ezzel együtt kiégetik. A mintának szálai a puha, nedves agyagba benyomódtak s kiégetés után összevissza kuszált vonalak alakjában az edény falán fenmaradtak. (67. 68. 69. ábra).

A plasztikus díszítések közé első sorban a *füleket* sorozom. Igaz, hogy a fülek rendeltetése az edényeken leginkább praktikus természetű, ámde az itt kiásott töredékeken sok esetben oly füllel is találkoztam, mely gyakorlati célra nem szolgálhatott, inkább dekoratív jellegű volt.

A gyakorlati célokat szolgáló fülek minden esetben nagyok s annyira tömörek, hogy kézbe foghatók, vagy nyílásukon át fonalra fűzhetők voltak. Alakjuk különböző. Előfordulnak félellipszoid alakúak,

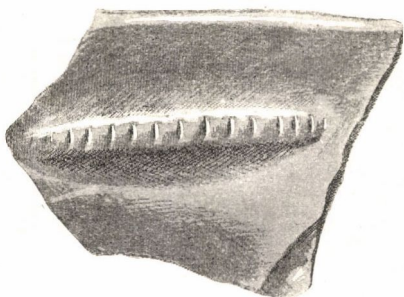
melyek közül az egyik példánynak kerek nyílása a beléje fűzött fonal által mindkét oldalról ki van vágva, a mi azt igazolja, hogy az edény huzamosabb időn át volt használatban (71. ábra); előfordulnak csecsidomú apró fülek, melyeken függőleges irányban megyen keresztül nyílásuk. (72. 73. ábra).

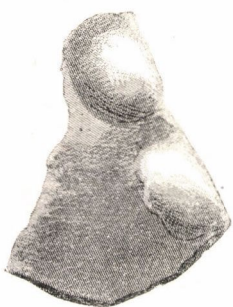
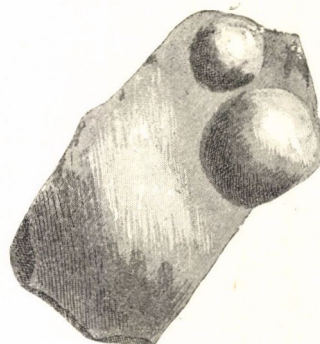
79.

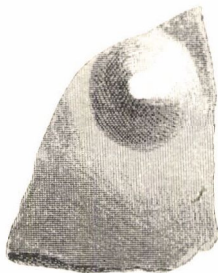
80.

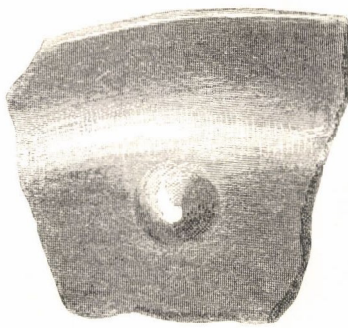
81.

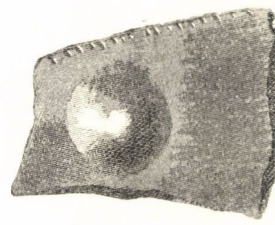
82.

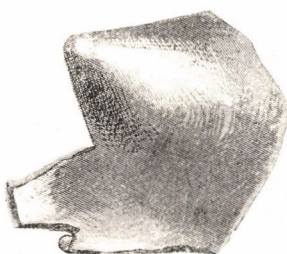
83.

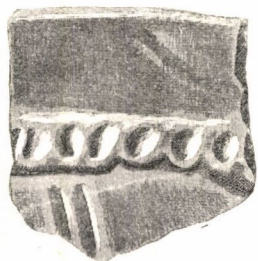
84.

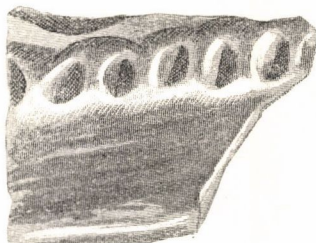
85.

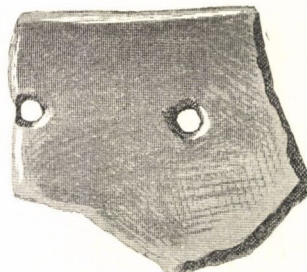
86.

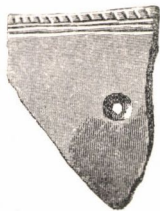
87.

88.

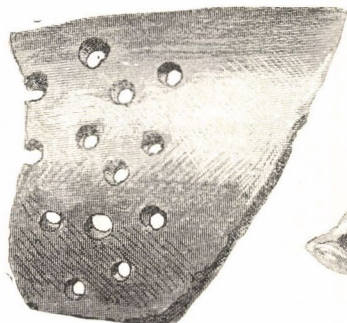
89.

90.

91.

92.

93.

Ezek közül az egyik példány elárulja, hogy azokat utólagosan ragasztották rá az edény falára. Előfordulnak továbbá oly félellipszís alakú fülek is, melyek átfuratlanok, de az edény fölemelését azzal könnyítették meg, hogy részút lefelé állanak. (70. 74. ábra). Akad olyan is, melynek alakja az imént leírté-

val tökéletesen egybevág, csakhogy merőlegesen áll az edény testére s egy kerek nyílással van átfúrva. (75. ábra.) Találtatott továbbá egy kúpaalakú fülecske is, mely szintén merőleges helyzetben volt valamikor ráerősítve az edényre s kerekalakú nyílással volt átfúrva, végül pedig előfordult több példányban oly edényfül is, mely a modern edények hasonló szerveitől miben sem különbözik. (77. 78. ábra.)

A plasztikus díszítésű elemekhez sorozom az edények fogantyúit, vagyis azon agyagból készített hengerded tagokat, melyek közül két példányt sikerült kiásnom. Egyiknek hossza 5·5 cm., a másiké 3·8 cm. Átmérőjük 2·3 és 1·6 cm. Mindkét tárgy hosszában bekarczott párhuzamos vonalakkal van díszítve, befejező végeiken pedig, a közepén, egy-egy kisebb nyílást viselnek. (79. ábra.) Lehetséges, hogy nem is fogantyúkúl, hanem lábakúl szolgáltak e tagok, a miként szolgált azon csonka kúpaalakú, veresre kiégett nyúlvány, melynek lapos vége ezen rendeltetését látszik igazolni.

A fülek csoportjába sorozom végül azt a lapos, lencseidomú s az edény testéből csak csekély mértékben kiemelkedő tagot, mely az egyik edénytöredéknek síma szája alatt foglal helyet s élén bevagdalt vonalakkal van díszítve. (80. ábra.)

Az agyagtöredékek sorában kiváló helyet foglal el egy kúpaalakú fedőnek részlete, melyhez hasonlókat hazánk több vidékén találtak már. E töredék felső részén is egy átfúrt hengerded gombalakú fogó ül, mely a fedő leemelésénél játszott szerepet.

A nem praktikus célra, hanem pusztán díszítő elemként szolgáló domborműves előállítások a boldogkőváraljai telep edényein részint apró félgömböcskékből s apró kúpocskákból, (81—86. ábra), részint pedig az edény testén körben futó s bemélyítésekkel tagolt, u. n. láncztestből állanak. (87—88. ábra). A félgömbös és kúpos díszek külön-külön előállítva, utólag ragasztattak fel az edény domború testére s pedig vagy akképen, hogy az egyforma nagyságú elemek egymás mellé rakva az edény szája körül, vagy csekély távolságra lejjebb attól sorakoznak, vagy pedig az egy kisebb s egy nagyobb félgömböcskéből álló gyűrű az edény hasán fut körül. A félgömböcskéek ezenkívül magányosan, vagy szórványosan is megjelenhetnek az edényeken, mely esetben azok inkább az edény öblén találtnak helyet, t. i. ott, a hol annak kiszélesedő hasa a fenék felé szűkülni kezd.

A telepen talált háztartási eszközök között előfordult oly edénynek töredéke is, mely síma pereme alatt fülek helyett kerek nyílásokat visel. Valószínű, hogy e nyílások párosával voltak egymással szemben s arra a célra szolgáltak, hogy edény, fonalra felfüggesztve, merítésre alkalmassá tétessék. (89—91. ábra.)

Találtatott végül több olyan edénytöredék is, mely oldalán és fenekén apró kerek nyílásokkal van átlukgatva. Kétség sem férhet hozzá, hogy e töredékek szűrő edényhez tartoznak. (92. 93. ábra.)

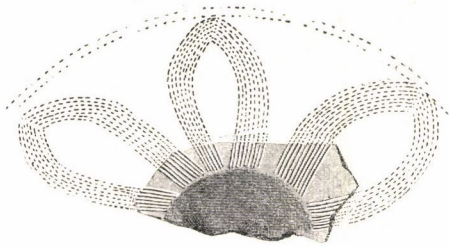
A plasztikus elemekkel díszített edénytöredékeknél sokkal fontosabbak azon edénydarabok, a melyek síma felületeiken bemélyített vonalkák segítségével előállított szalagos díszítést viselnek, mert ezekben nyilatkozik meg igazában a telep lakóinak fantáziája s mert e díszítési motívumok olyanok, melyek eddigelé *hazánkban* — legalább tudtommai — még elő nem fordultak, vagy ha előfordultak, a szaktudományban ismertette nem lettek. (94—128. ábra.)

Sajnos, nem sikerült oly példányt találnom, mely csak megközelítőleg is egésznek volna nevezhető. Az ebbeli hiányt pótolja azonban az ily módon díszített edénytöredékek nagy száma s ama körülmény, hogy több részlet maradt fenn az edény nyílásából, domború teste és fenekéből s így az edény, sőt, a mi főbb, annak teljes dísze, ezen darabokból rekonstruálható.

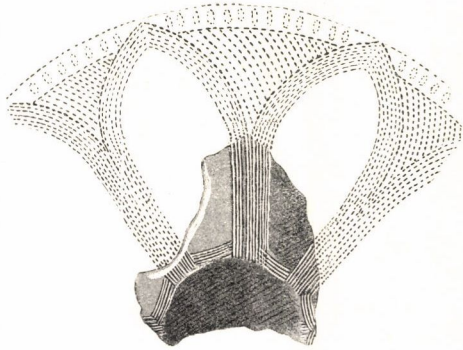
A töredékek leginkább a kisebb fajta edények csoportjához tartoznak. Ritka töredék az, mely bekarczott vonalakkal ékes s a 15—20 cm-t meghaladó edényekhez tartozott volna.

Párvonalas díszítésük előállítása oly karczókkal történt, melyekbe a fogakat éles szerszámmal mintegy 1—1½ milliméter mélységig bevágták. Valószínű, hogy e célra a csont szolgált, mert fakarczó nem hágy maga után oly éles s minden részében pompásan határolt barázdákat, a minőket ezen edénytöredékeken tapasztalhatunk. Szükséges is volt, hogy a fazekas kemény eszközzel lásson díszítő eljárásához, mert az edények félig szikkadt falaiba mély s kifogástalanul határolt árkokat kellett vágnia, miután azokat még *egy idegen anyaggal is kitölté*, hogy az edények díszét emelje. Erről alább.

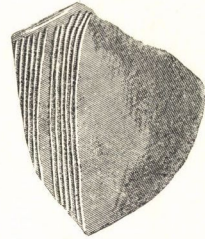
Amennyire a rendelkezésekre álló töredékekből ezen díszítési ornamentumokat az egész edényekre vonatkozólag rekonstruálnom sikerült, kitűnt, hogy a fazekas díszvonalainak bekarczolásához

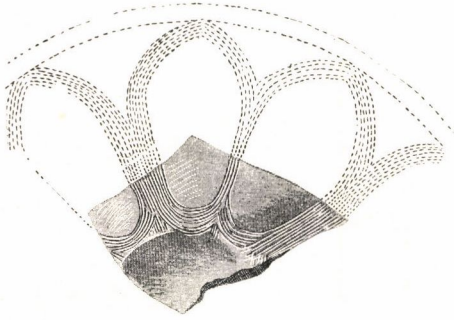
94.

95.

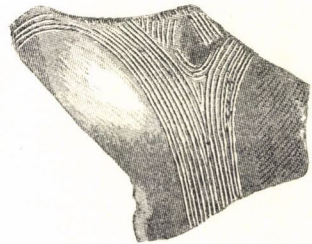
97.

96.

98.

99.

100.

101.

102.

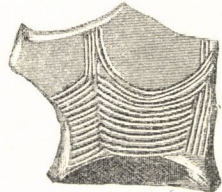
103.

104.

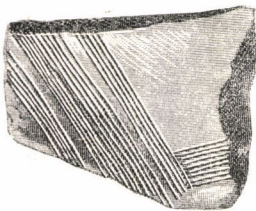
105.

106.

107.

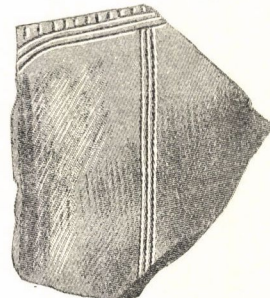
108.

109.

110.

111.

oly eszközöket használt, melyek 3—6 foggal bírtak. A fazekas mindenekelőtt az edény fenekét osztotta fel a lehetőség szerint egyenlően 8—10 részre s az osztópontokból karczója segélyével az edény tés-tén, annak szájnnyílása felé függőlegesen, vonalakat húzott. Természetes, hogy egy ilyen húzás 3—6 barázdát eredményezett, a szerint, a mint díszítő eljárásához 3—6 fogú karczókat használt. A merőleges vonalakat nem húzta ki az edény széléig, hanem annak körülbelől felső ötödében a két merőleget egy tojásdad vonallal összekötötte, miáltal edénye oly 8—10 mezőre oszlott, melyeknek párvonalas díszei *baldachinszerű* fülkéket alkottak. (94. 96. ábra.) Az edény szája s a fülkeszerű mezők közötti üres tereket tovább rézsutosan bevonalozni s az edény peremét apró bevágásokkal kiczifrázni, már csak kevés fáradsággal járt. (95. ábra.)

A fazekas ízlésétől, avagy talán az edény rendeltetésétől függött, miként kezelje tovább annak fenék felőli részét a mester. Néha a függőleges vonalak csak egyszerűen vannak levezetve a fenékhez, (94. ábra) máskor ellenben a feneket érintő vonalak pusztán maradt közeit is összeköté karczójával a munkás, úgy, hogy a mezők ez utóbbi esetben egy minden oldalról határolt tojásdad idomot tüntetnek elő s pedig annyi mezőben, a hány részre az alap felosztott. (95., 96., 105., 106., 108. ábra.)

Egy más esetben pusztán egyenes vonalakkal díszíti a telep lakója edényeit. Eljárásának kiinduló pontja ugyanaz, a mi volt az első esetben: az alapul szolgáló feneket felosztja több egyenlő részre, az osztási pontokból fel az edény szájaig egyszerű vonalakat húz s az így támadt 8—12 mezőt 5—6 fogú karczójával rézsút bekarczója, úgy azonban, hogy a karczó által előidézett párvonalas mezők között egyes szalagokat üresen hágy. A párvonalas karczok az egyes mezők határain lemenőben tompa, felme-nőben ellenben hegyes szögeket zárnak be. (112. 113. ábra.)

Akadott oly edénytöredék is, a melyiken az egyes mezőkben a karczó eszköz alkotta párvonalas mezők szalagos díszei úgy találkoznak egymással, hogy azok a góthikus ablakhoz mindenben hasonló alakot öltenek. A legkülső keretbe még egy kisebb, ebbe ismét egy harmadik s legkisebb ablakot kar-czolt belé a díszítő, miáltal egy-egy mezőbe 3—4 ablak került, olyképen azonban, hogy az azokat képező szalagok között megfelelő üres tér is maradt, s így a karczolás által okozott mélyedések egymással nem érintkeznek. (114. 115. ábra.)

Már nagyobb edényekre vonatkozik a díszítés azon módja, hogy a fazekas a fenék osztó pontjai-ból, mely ilyen esetekben négy-nél többre nem igen tehető, az edény szája irányában rendszeren hétfogú karczójával egy kétszer hét, összesen tehát tizennégy vonalból álló barázdaszalagot húz s az ezek által alkotta mezőket hetes karczójával felül félkörívű vonallal tölti be. Előfordul oly cserép is, melyen a csúcsíves párvonalas szalagokat egymás mellé állítja a díszítő, de úgy hogy azok jobb felét teljesen kihúzza, a balkéz felé eső oldalt pedig csak addig rajzolja meg, a míg az ív az előtte álló nagy ívet érinti. (118. ábra.)

Egy másik példánynál, mely szintén nagyobb terjedelmű edényből való, részben eltérő díszítési módot láthatunk. Az alap osztási pontjából az edény nyílása irányában hétfogú széles karczójával szé-les szalagot húz a díszítő munkás s ennek jobb és bal részét a sűrű ötös karczóval párvonalasan behü-zogálja, jobbra-balra egy üres szalagot hágy s ismét utóbbi karczójával egy alulról felfelé menő s felül félkörben, vagy nagyon lassított vonalú ellipszisben haladó ívet rajzol. (100. ábra.)

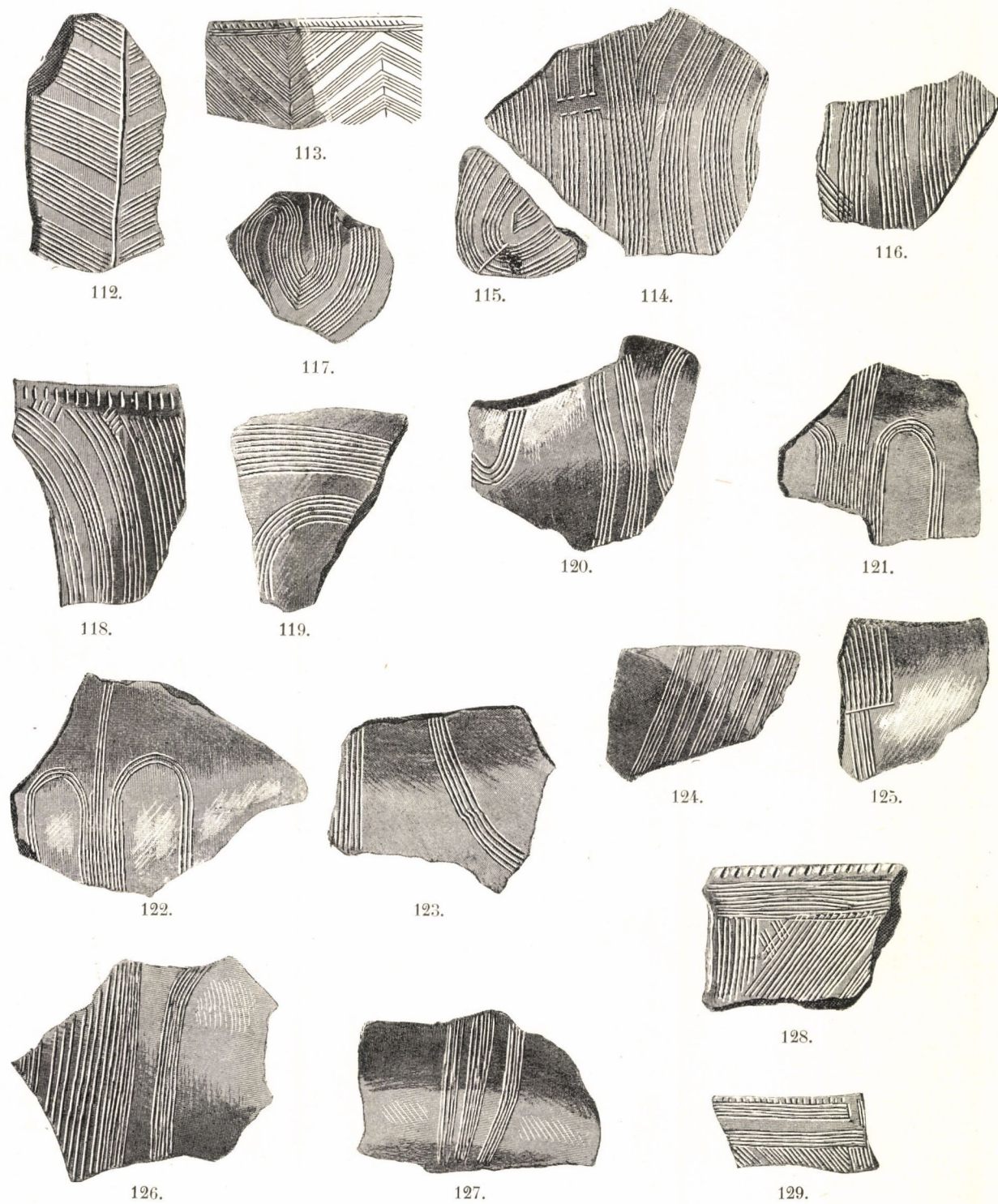
Egy sajátos díszítő motivumot képez továbbá azon eljárás is, a midőn egy hármás függőleges vonás körül ugyanezen hármás karczójával a fazekas a függőlegessel előbb párhuzamosan fölfelé, majd ettől jobb s balfelé elváló, félkörívben fel s innét párhuzamosan lehajló szalagot karczol be az edény testébe. (121. 122. ábra.)

Azonban hosszadalmassá válnék, ha a boldogkővárakjai *Leányvár* neolithkori lakójának díszítő eljá-rásában minden egyes fázist, eltérő különbséget külön-külön kiemelnék. A főmomentumok jelzése mel-lett utalunk az idecsatolt ábracsoportra, mely a keramikai produktumok díszítéseiről úgy is elegendő tájékozást nyújt.

S most áttérek a szalagos díszítésű edénytöredékek azon különös sajátosságainak felemlítésére, me-lyek e cserepeket praehistorikánkban *egyelleneknek* minősítik.

A legtöbb edénytöredék, mely ilyen bemélyített párvonalas szalagdíszszel ékes, a vonalak mélye-

déseiben élénk piros anyaggal van kitöltve, a mi által az technikára nézve azon edényeink sorozatába lép, a melyek leginkább hazánk dunántúli megyéiben oly nagy mennyiségben találtak s a melyeket a régészeti tudomány *krétabetétes* edényeknek szokott nevezni.

Azonban az analógia ezek s a boldogkőváraljaiak között *csak technika* tekintetében áll fönn, mert t. i. mindkét fajtájuk *betétes*. A pannóniai edények csoportjánál a tudomány a betét anyagát a fehér krétában, vagy a krétaszerű fehér állományban találta meg, míg a boldogkőváraljai példányoknál ezen hézagkitöltő anyag nem más, mint a *veres vasérczet* (Hämatit) tartalmazó agyagnak azon félesége, mely

földes állományában *Veres agyagvasércnek* (rother Thoneisenstein) nevezetik, s melynek egyik alfaja az úgynevezett *Röthel*, a miből a veres plajbász készül. A Hämatitnak ezen változatai vagy erekben, vagy telepekben, vagy másodkori fekvőhelyen jönnek elő. Így találtak azok Szepesmegyében (több helyen), Gömörben, Rézbányán, a külföldön pedig: Csehországban, Ausztriában (Reichenau), Styriában (Neuberg), Karinthiában, Tirolban, Vorarlbergben stb. (Szabó József: Ásványtan. 295. l.).

Edénytöredékeink sokjánál még ép piros színben tűnik elő ezen anyag. Több példánynál ellenben egészen *világos sárga* színű állományt látunk a barázdák mélyedéseiben, a mi azonban eredetileg ugyancsak piros színű volt s a cserépnek kedvezőtlen viszonyok, nevezetesen nedves rétegben való fekvése által előállott változásnak tudható be.

A Hämatitnak vegyi összetétele ugyanis vas és oxigén, még pedig oly arányban, hogy az elsőből két, az utóbbiból három parány járul egy molekula vasoxyd megalakulásához: $Fe_2 O_3$. Mint ilyen vegyület, legyen bár földes féleségű is, vörös színű s kiegészítés után is vörös marad. Huzamosabb ideig nedves levegőn állva s kivált porlott állapotában, könnyen egyesül a körlég vizével s a $2 Fe_2 O_3 + 3 H_2 O = Fe_4 H_6 O_9$ vegyfolyamat szerint átalakul *Limonittá*, *Vashydroxyddá*, melynek karcza többé nem vörös, hanem sárgás-barna, ő maga sem vörös többé, hanem sárga, vagy sárgás-barna színű.

Edénytöredékeink sárga vonalú díszeit is olyanoknak kell tehát tekintenünk, melyek eredetileg pirosak valának s csak a talaj nedvessége folytán váltak sárga színűekké, a mint t. i. a vasoxyd-ból víznek felvétele által vashydroxyd keletkezett.

A vegyi átalakulás okozta tehát, hogy cserepeinknél kétféle színű betétet, t. i. vöröset és sárgát, tapasztalunk ma. Az átalakulási processus több példányon még ma sem ment végbe teljesen, hanem folyamatban van, a mit kitűnően szemlélhetünk oly példányokon, a melyek részben vörös, részben rozsdabarna s részben már egészen sárga színű betétet mutatnak. Az első a még teljes épségében megmaradt, a közbenső a félig átalakult anyag, az utóbbi pedig már teljesen végbement vegyi processus eredménye.

Nem csekély fontosságú azon kérdés eldöntése sem, honnét került a vasoxyd-nak ezen földes félesége a boldogkőváraljai prähistorikus lakók tulajdonába? Ha e kérdést kedvezőleg eldönthetjük, újabb bizonyítékot nyerünk arra nézve, hogy ezen edények nem *import-czikk*ek, hanem *helyben készütek*, mint a hogyan helyben el is használtattak.

A szerencsés véletlen e dologban is a kezemre járt, mert a *Leányvár* kultúrta-lajában, a cifrázott edénytöredékek között sikerült egy tűzkőnek oly durva, alaktalan darabjára találnom, melynek egyik természetes (le nem tört) oldalához néhány milliméternyi vastagságban hozzá van növe azon élénkpiros színű, kerges beszívódású földes anyag, mely a cserepek barázdáiba fektetett betétnek anyagával teljesen azonos, vagyis nem más, mint a vasoxyd-nak földes félesége.

Cikkem első részében kimutattam már, s a jelen részben alább még bővebben kimutatom, hogy a *Leányvár* prähistorikus telepén talált tűzkő-szerszámok és töredékek provenientíájá helyi; megemlítettem, hogy e közet oly nagy mennyiségben fordul itt elő, hogy tömege szinte kibányászhatatlan, elfogadható tehát, hogy a jelen példány, mely felületén vékony rétegben van veres agyagvasérczel borítva, szintén helyi származású, a miből kitűnik, hogy a boldogkőváraljai neolithkori települő edényeinek czifrázását is itt helyben végezte, *indusztriája tehát helyi jellegű*.

Kutatásaim közben kiterjesztettem figyelmemet azon pontok felfedezésére is, hol található a tűzkő olyatén minőségben, a mely az említett technikai műveletnek végbevitére a megfelelő anyagot nagyobb mennyiségben tartalmazná. Úgy találtam, hogy az arki völgy tűzkőtelepeinek valamennyienél erős vasbeszívárgás constatálható s hogy az arki patakban a trachittömbök között elszórtan több oly tűzkőtömb hever, a melyeknek felszíne vörösre van megfestve a beszívárgott vasvegyület által. Ezt constatálva, nincs okunk a kétely iránt akkor sem, ha nem sikerült magát azt a helyet fixiroznunk, ahol a veres agyagvasérc tetemesebb vastagságban előfordul, a mi a telep intenzív agyagipara kívánalmához mérten föltétlenül szükséges volt.

Alább szólunk arról s most csak röviden említjük, hogy az arki völgy felső részén, a Peres-oldal aljában, a vasolvastás nyomaival is találkoztunk, sőt félig kiolvastott vasrögökre is bukkantunk.

Ha a most leírt edénytöredékek agyagát vizsgálat alá fogjuk, úgy találjuk, hogy az edények készítésére a legtöbb esetben s mindannyiszor, valahányszor vonalakkal díszített edény előállításáról volt szó, finoman iszapolt agyag fordítottatott; azokat a szemcséket, a melyek a prähistorikus cserepekre oly jellemzők, csupán azon cserepeknél találjuk meg, a melyek vastagabb falakkal bírnak s többnyire plasztikus díszítéssel ékesítvék. A párvonalas s vörös betétű edények rendszeren kicsinyek; rekonstrukciójuk 15—20 cm. magasságra engedi azok nagyságát föltételezni, de kivételesen akad közöttük olyan is, mely 40—50 cm. magasságot elért.

A mi a párvonalas vörös betétű edények díszítésének kvalitását illeti, be kell ismernünk, hogy az a precizitás, a biztos, gyakorlott kéznek az a vonása, mely a nehézkes szerszám kezelésében s a nehéz felület legyőzésében megnyilatkozik, elismerésre méltó. Az a fazekas, a ki ezen edényeket díszítette, aligha dolgozott eredeti motívumokkal, sőt ellenkezőleg, hosszasabban divó díszítő elemek gyakorlatát vehette át, melyekkel maga is huzamosabb ideig dolgozott. A párvonalas szalagok egyöntetű kezelése, az ívek biztos hajlása, a félbemaradt s utólag folytatott vonalak találkozási pontjainak helyes összeillesztése, a díszítés szerkezetének beosztása, s végül az a körülmény, hogy az edények ékítései minden esetben rendszert mutatnak és szimmetrikusok, hogy a karczólo-csontnak minden foga még az ívben haladó fordulatoknál is mindig érinti az edény testét: oly egyénnek gyakorlatát örökítették meg, a ki alaposan ismerte s gyakorolta művészetét.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy az ilyen szalagos díszű s élénk vörössel betett edények, melyeknek falai, a fenmaradt néhány példányból következtetőleg, feketére fényezve is valának, igen tetszetős külső benyomást gyakorolhattak a szemlélőre, meggyőződhetünk, hogy a boldogkőváraaljai telep lakói már a fényűzés s az ebből kifolyó izlés bizonyos magaslatára is emelkedtek, mert készleteiket tetszetős csinnal állították ki.

Megjegyzem még, hogy a *Leányvár* kultúrrétegében talált edénytöredékek között egyetlenegy példányon sem konstatáltam a korong nyomát, vagyis valamennyien szabad kézből formáltattak s tűznél jól kiégettettek.

A boldogkőváraaljai *Leányvár* telepén a vörös betétű díszített edénytöredékek társaságában egyetlenegy oly példányt is sikerült találnom, melynek párvonalas szalaggal díszített karczai nem piros, hanem *fehér* színű anyaggal voltak kitöltve, a minél fogva ezen cserép nagyon analóg hazai krétabetétes edényeinkkel.

A szóban forgó cserép egy vékonyfalú, világos-szürke színű és síma szájnnyilással bíró kisebb edénynek töredékét képezi. A díszítés technikai eljárása teljesen azonos a piros betétű edényeknél leírttal, azaz, itt is egy ötfogú hegyes karczólóval vájták be a párhuzamos árkokat, melyek az edény szája körül kettős vízszintes szalagdíszít képeztek, de ezek helylyel-közzel a függőleges szalag által, mely az edény fenekéhez vezet, meg vannak szakítva. A függőleges szalagok által az edény testén keletkezett mezők rézsút haladó karczókkal vannak betöltve, melyekkel az edénynek szabadon hagyott, illetve be nem karczólt részei, keskeny szalagok módjára, váltakoznak. (129. ábra.)

A karczólo által előidézett mélyedések, miként említém, fehér színű anyaggal vannak kitöltve. Ezen anyag is puha, földes féleségű, nem hinném azonban, hogy kréta, mert ilyen e vidéken elő nem fordul; de azt hiszem, nem esatlakozom, ha azt a mállott trachyt földpátja fehér porának, annak a kaolinos módosulatnak veszem, mely e vidéken elég gyakori, sőt helylyel-közzel nagyobb tömbökben, kisebb rétegekben is található.

A fehér betétű cserepek technikája, illetve díszítési módjának anyaga is, igazolja tehát, melyre annyi súlyt fektettünk, a *helyi eredetet*.

A mi a *csiszolt kőeszközök* csoportját illeti, ez alkalommal 16 darabbal tudok beszámolni, melyek közül 7 darab töredék, a többi 8 többé-kevésbé egész példány.

Az első darab egy 14 cm. hosszú, 5·5 cm. széles s ugyanolyan vastagságú sík-domború sötét színű celt, ívalakú éllel, mely ezen végén teljesen ép, csupán fokánál, a reá mért ütések következtében, sértett. (130. ábra.)

A második példány egy laposabb, szürkészöld színű, trapéz-alakú síkdomború véső, gyöngye ívalakú

élel, fokánál némi részben megrongálva. Hossza: az élnél 6 cm., fokánál 4·5 cm., egészben pedig 8·5 cm. (131. ábra.)

A harmadik példány ugyancsak egy síkdomború véső, sötétszürke kvarczdús kőzetből, fokánál részben megsértve. Méretei: ívalakú élénél 3·5, fokánál 2·8 cm.; hossza 5·5 cm. (132. ábra.)

A negyedik példány egy síkdomború vésőnek balfelőli hossz-töredéke, zöldesszürke, kvarczdús kőzetből. Éle ívalakú, de a jobb oldal hiánya miatt nem teljes. A fokára mért ütés következtében síklapja felől félig, domború lapjánál pedig mintegy ötödrészben le van törve. Hogy mily becsben állottak a csiszolt kőeszközök egykori gazdáik előtt, arra szembeötlő példát szolgáltathat ezen példány, melyet eltörése után gazdája el nem dobott, hanem a jobb oldalnak hosszanti lecsiszolása által még mint megkeskenyített vésőt használni kívánt. E javító csiszolás azonban soha sem lett teljesen befejezve, valószínűleg azért, mert a kőszerszám jelenlegi állapotában is alkalmas volt bizonyos szolgálatok teljesítésére. (133. ábra.)

Az ötödik darabot egy trapézalakú kékesfekete ívalakú élű kis véső képezi. Méretei: az élnél 3 cm, a foknál 1·7 cm, hosszban 4 cm. Teljesen ép példány. (134. ábra.)

A hatodik példányt ugyancsak egy világossárga színű, kvarczdús márgából készített síkdomború apró véső képezi, mely fokánál sértett. Méretei: az ívalakú élénél 3·8 cm, a foknál 3·4 cm. Ép állapotában hossza nem lehetett több az ötödik számú példányénál. (135. ábra.)

A hetedik számú tárgy egy sárga színű kvarcztöredék síkdomborúra alakított 4 cm hosszú s 3 cm széles véső, erősen kidomborodó háttal. A jelen példány csak kis fáradsággal idomított át vésővé, mert a prähistorikus embernek csupán a síklappá való leköszörülés s domború hátának éllé való lecsiszolása vált szükségessé, miután a kavicsot alapformájában a patak vize már vésőalakúvá idomította. (136. ábra.)

A nyolczadik példány egy ferde hasáb alakjával bíró kvarczdús homokkő-darab, alsó végénél ferde csiszolt élel, ezzel párhuzamosan haladó felső vége pedig síklappá köszörülve. Mi volt e tárgy rendeltetése, alakjából ki nem vehető, analógiák hiányában pedig meg nem határozható. Nem lehetetlen, hogy csiszoló szerszámmal használtatott. Méretei: hossza 5·8 cm, szélessége 6·6 cm, felső síklapjánál vastagsága 3·7 cm. (137. ábra.)

A kilencedik tárgy egy átfúrt kőalapácsnak alsó fele, tehát töredék. Alakja a szokásos prizmaalak, tompuló s a nyéllel párhuzamosan menő élel. Törési lapja éppen a nyéllyuk közepére esvén, szemlélhetővé válnak azon gyűrűk, melyek a lyuk fúrása alkalmával a nyílás falán keletkeztek. A töredék hossza 7 cm, vastagsága 3 cm, a nyéllyuk átmérője 1·6 cm. (138. ábra.)

A tizedik és tizenegyedik példányok hasonlóképen töredékek s minden valószínűség szerint kalapácsból valók. Anyaguk kékesfekete, kvarcztartalmú kőzet, mely nagy szorgalommal van megcsiszolva. Valószínű az is, hogy a két töredék egy tárgyból való. Anyaguk közönsége s csiszolásuk egyformasága legalább erre engednek következtetni. A nagyobb töredéknek belső törési lapján újra csak találkozunk az újabb csiszolás nyomaival, melyek arra engednek következtetést vonni, hogy a szép s ritka keménységű kőanyag nagy becsben állott tulajdonosa előtt, mert újabb eszközt próbált abból előállítani. Ez azonban csak szándék maradt, mert a töredék megmaradt töredéknek s mint ilyen semmi technikai célra sem használtathatott.

A tizenkettedik példány, a mint azt rongált alakjából kivehettem, egy homokkőből készült síkhomorú, ívalakú élel bíró vésőnek töredéke. Törés után, mely a tárgyat derékban választotta ketté, a törési lapot nagyjából újra kiigazították, a mi által bár kurtább, de technikai célokra alkalmas celtet nyertek. (140. ábra.)

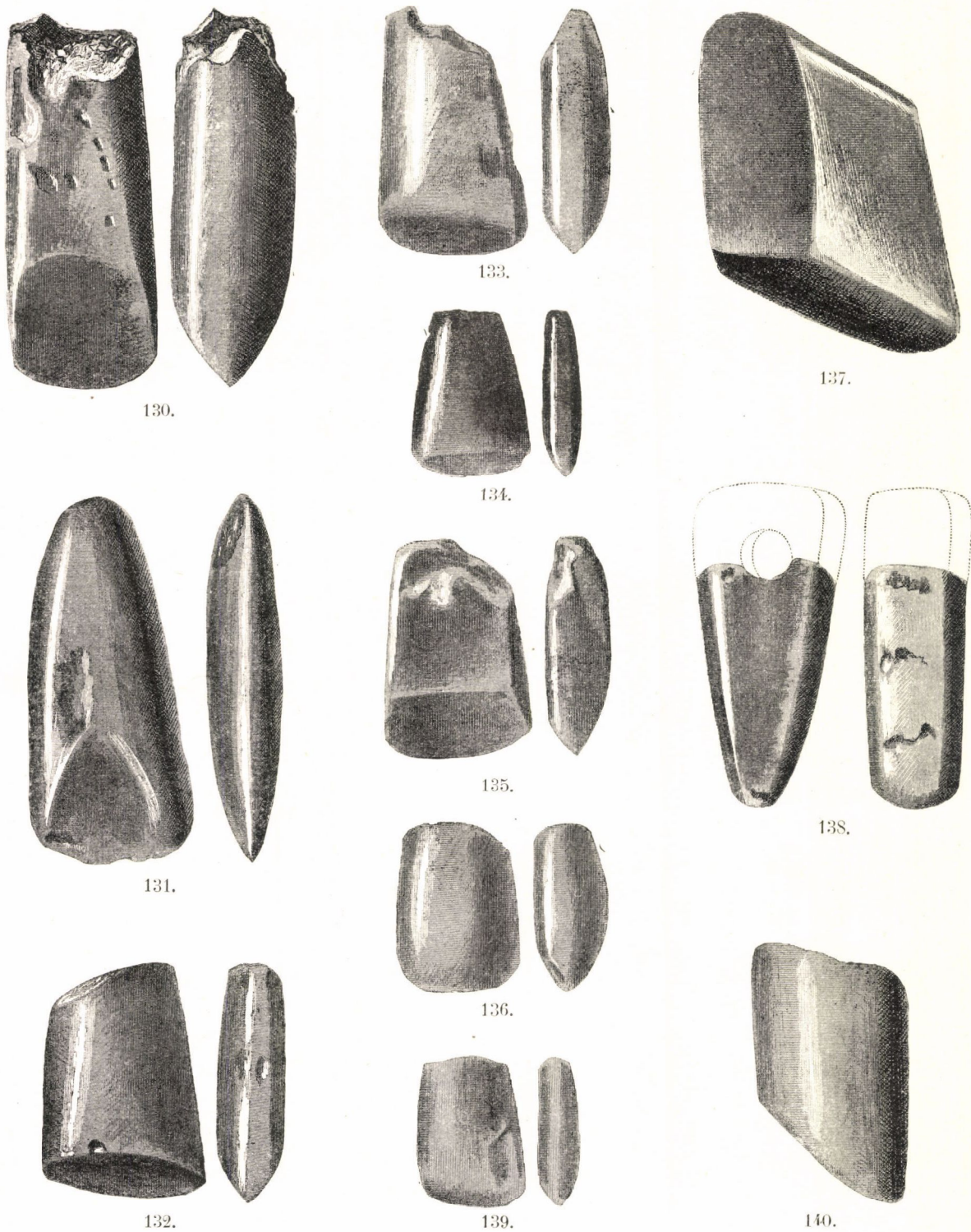
A 139. ábrában bemutatott tárgy egy kisebb csiszolt vésőt ábrázol. Ez a sorozatban a 13-ik.

A tizennegyedik példány egy sárga, kvarczdús márgából alakított trapézformájú véső lehetett ép állapotában, most azonban annyira össze van töredezve, hogy összes lapjai közül csupán csak az egyik oldalsó s némileg a felső mutat egy-egy vékony ép csíkot, a melyeken még constatálhatni, hogy a tárgy egykor csiszolt eszközt képezett.

A tizenötödik és tizenhatodik darabok szintén csiszolt eszközöknek töredékei: terjedelmükre

nézve azonban oly aprók, hogy azokkal foglalkozni nem érdemes, bár mindkettőnek alakjából meghatározható volna, minő szerszámokhoz tartoztak egykoron.

Az imént leírt tizenhat darab tárgy, illetve töredék mindannyia a *Tóhegy* fentebb vázolt kultur-

talajának különböző mélységeiből, az ugyancsak fentebb leírt cserépdarabok, s az alább leírandó nucléusok, pattintott kőpengék és szarvasagancsok társaságából került napfényre.

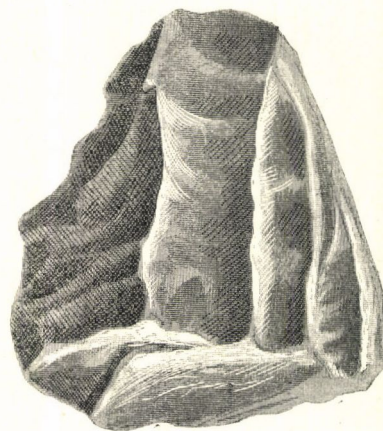
Tárgyalásunk sorrendje harmadik helyen a pattogatott kőszerszámok leírását kívánván meg, mielőtt ehhez hozzá fognék, előre kell bocsátanom, hogy a jelen esetben a leletek nagy száma miatt nem ter-

jeszkedhetem ki azoknak darabról-darabra való bemutatására, a mi különben fölösleges is volna, mert a főbb s jellemző typosok bemutatásával, a mire szorítkozni fogok, eléggé el fog éretni azon czél, mely ismertetésük szempontjából kívánatos.

Ásatásom pattogatott kőeszközök tekintetében *nuclaeusokat*, *nuclaeus-forgácsokat*, *pengéket* és *zúzó köveket* eredményezett. Anyag szempontjából a tűzkő játzsza megint a domináló szerepet, az obszidián fellépése — daczára, hogy abból egy igen szép pengét sikerült találnom — alárendelt. S ezen körülmény csak természetes lehet, ha meggondoljuk, hogy Boldogkő-Váralja vidéke tulajdonképen nem az obszidián, hanem a tűzkő hazája. Az obszidián inkább délkeletre, *Szántó*, *Tolcsva* és *Liszka* tájékán

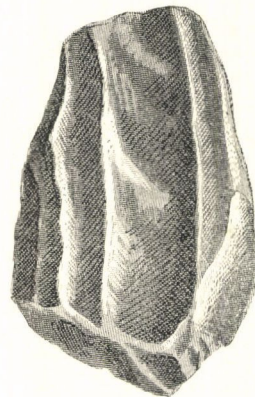
141.

143.

142.

144.

lép fel nagyobb tömegekben, míg Váralján csak mint kisebb concrétió elvétve találhatik a trachittuffák mállott anyagában.

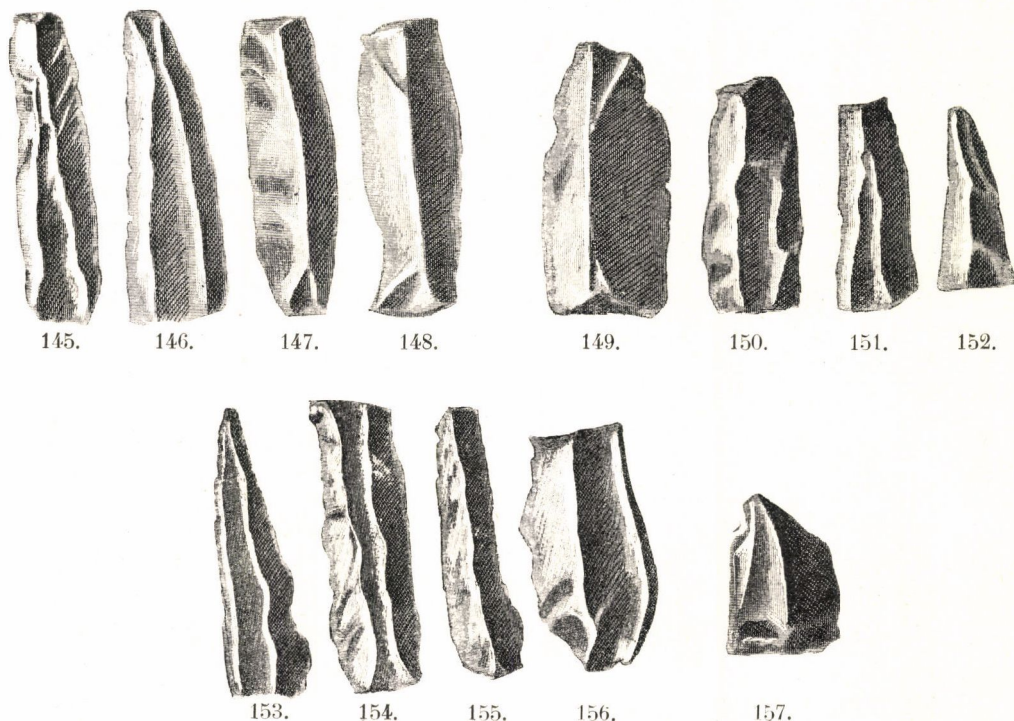
A *nuclaeusok*, melyek ezen ásatásom alkalmából kerültek napfényre a *Leányvár* kultúrrétegéből, anyagra s formára nézve általánosságban megegyezők azokkal, melyeket czikkem első részében leírtam volt. Itt esupán csak annak a felemlítésére szorítkozom tehát, hogy összesen kilencz darabot válogattam ki a nagy számban előjövő példányok közül. A kiválasztásnál figyelemmel voltam arra, hogy azok lehetőleg magukon viseljék a *nuclaeusok* jellegző kriteriumát: a hosszpattintások nyomát s hogy e nyomok a lehetőség szerint hosszúak legyenek. (141—144. ábra.)

A *nuclaeus-forgácsok* neve alá azon lepattintott szilánkokat foglaltam össze, a melyek pengékül nem voltak felhasználhatók, mert készítésük alkalmával görbe vonalban válva el a *nuclaeusok* testétől, ívalakban meghajlott szilánkokat eredményeztek. Természetes, hogy ilyen állapotukban sem

nyélbe foglalhatók s így késekül, sem pedig dárdahegyekül, vagy hasonló szűrő ezélokot szolgáló eszközökül felhasználhatók nem valának. Nincs azonban kizárva annak lehetősége, hogy azoknak hasznát is lehetett venni oly esetekben, a minőkben napjainkban a görbe kést felhasználni szoktuk, hámozásra, domború felületek vakarására stb. Ennek lehetőségét bár igazolja azon körülmény, hogy e forgácsok egyik széle rendszerint éles szokott lenni, még sem igen valószínű azoknak technikai szerepe ott s akkor, a hol s a mikor annyi bőséges anyag állott rendelkezésre s az ősember abból ezélnének megfelelőbb pengét könnyű szerrel bármikor készíthetett.

A nucleus-forgácsok állománya mindig azonos lévén magával a nucleus anyagával, természetes, hogy a jelen esetben itt is a tűzkő viszi a dominans szerepét. Obszidiánból csak egyetlenegy kicsiny példányt sikerült ez alkalommal találnom, míg a tűzkő-példányok száma 11-et, a vörös jaspiszból készült ilyenmű eszköz száma azonban megint csak egyet teszen ki.

Jellemző e tárgyakra nézve azon körülmény, hogy alapjuknál, a hol tehát a nucleusra az erős ütés méretett, vastagok, mintegy esomószerű göbbel bírók s hegyük felé mindinkább vékonyulók, a mi-

ből azt következtetem, hogy ezen ívalakú szilánkok leginkább akkor keletkeztek, ha a pengékészítő egyén hasító, illetve zúzó kővel nem — a mint ez kívánatos lett volna — a nucleus szélére, hanem beljebb, a pengéhez megkívántató vastagságnál mélyebben, ütött. A forgácsoknak belső felületeik a pattintás természetéből kifolyólag símák, külső lapjaik ellenben nucleuson a végbevitt korábbi pattintások nyomait viselik magukon.

Pengék tekintetében ásatásom teljesen sikerdúsnak mondható. Közel 200 darabot sikerült ez alkalommal a *Leányvár* kultúratalajából, a cizfrázott cserépedények töredékei közül kiemelni. Némelyiket maga az időjárás juttatta kezeimbe, mert az esővíz lemosván felőlük a talajt, szabadon feküdtek a felszínen s csak fel kellett azokat onnét szedegetnem.

A pengék ily túlnyomó nagy számánál okvetlenül osztályozást kellett eszközölnöm s már ott a helyszínén el kellett döntenem, melyek lesznek érdekesek arra, hogy gyűjteményben elhelyeztessenek. Osztályozásom alapjául az anyag, a megmunkálás, a fentartás s az alak szolgáltak irányadó elvekül. Három osztályt állítottam fel jellemzésükre. Az első osztályba az *elsőrendű* pengék tartoznak. (145—156. ábra). Ezek vékonyak, egyenletesen pattintvák, kétélűek, lehetőleg egyenesek s beretvaélességüknél

fogva vágásra kitűnően használhatók. Élüket mai napig is s oly mértékben megtartották, hogy irónt lehet velük hegyezni. Jellemző sajátosságukként felemlítem, hogy tövüknél valamivel vastagabb göböt mutatnak, a mi a nuclæusra mért ütést, mely lepattanásukat eredményezé, jelzi. Fa- vagy csontnyélbe való erősítésük mindig ezen vastagabb részen történt, úgy, hogy a pengének lapos része, mely a vágásra szolgált, szabadon állt ki a nyélből. Összesen 17 darab ily elsőrendű pengét voltam képes összegyűjteni e telepen. A legnagyobbnak hossza 7·5 cm, a legkisebbé, mely töredék, 3 cm. Tizenhatnak az anyaga tűzkő, egygyé obszidián. Valamennyi egyszerű pattintás által van előállítva; az utólagos igazítás — retouche — nyomát egyiknél sem találhattam meg s ha olykor némelyiknek az éle fűrészszerűen fogas is, az nem a szándékosság-, hanem a használat által keletkezett kicsorbulásnak a jele.

A *másodrendű* pengék kidolgozásra nézve nem oly szabatosak, mint az elsőrendűek. Vastagabbak, pattintásuk durvább, egyenetlenebb, élük tompább, vagy csak egy oldalú s anyagukat egy, néha több concrétió zavarta meg abban, hogy lepattintásuk alkalmával oly ideális pengéket szolgáltatassanak, a minők az elsőrendűek. Összesen 35 darabot sikerült ezen csoport számára kiválogatnom. Anyaguk legtöbb esetben a tűzkő, melyben egyetlenegy példány által van képviselve ennek azon fehéres áttetsző félesége is, mely némileg a franciaországi finom fajtájú flintre emlékeztet. Három példánynak anyaga a májszínű jaspis, kettőé pedig az aluminium-hydroszilikátnak azon faja, mely *Allophannak* neveztetik, s a mely ásvány amorph állapotban veséded, kéreg és csepköves alakban az itteni trachittuffában gyakran található. Állománya nem eléggé szilárd, repedéses tömege már kisebb ütésnél is széjjel esik, kőszközök készítésére tehát, viszonyítva azt a tűzkő szilárd állományához, alkalmatlan. Nem valószínű tehát, hogy e két penge gyakorlati célra készült. Inkább kísérletezésnek volna tekinthető keletkezésük.

A *harmadrendű* pengék a legtökéletlenebbek. Pattintásuk kevésbé sikerült volta tette azokat ilyenekké, de, legyenek bár a legdurvább kinézésűek, felületükön mindenkor észrevehető az emberi kéz munkája. Többnyire töredékek lévén, leírásra méltó példány nem akad közöttük. Számuk meghaladja a 80-at. (157. ábra.)

A *zúzó kövek* közé azon tömegesebb, többnyire ökölnagyságú, tűzkőtömböket soroztam, a melyeknek foka rendszerint szélesebb, alsó fele laposan ékalakba kifutó s a melyeknek élei apró ütésekkel vannak letompítva azon czélből, hogy ké .be foghatók legyenek s a kezet ne sértsék meg kiálló bordáikkal. E zúzó kövek néha mindkét végük felé ékalakúak s találkozási lapjaikon, vagyis az ékek élein, a zúzásnak következményeké, a számtalan ütéstől, csorbák. Legtöbb példányuk nuclæusból van alakítva. Rendeltetésük nem lehetett egyéb, mint a nuclæusokról szilánkokat pattintani velök, a mely czélra már súlyaiknál fogva is alkalmasak lehettek. A kisebb tömegűekkel kisebb, a nagyobbakkal nagyobb szilánkok előállítását eszközölték.

Szám szerint öt darabot találtam ezekből a *Leányvár* talajában.

Hátra volna a *Leányvár* kultúrtalajából kikerült emlékek utolsó csoportjának, a *szarvasagancs* eszközöknek bemutatása. A vármegye területén oly ritka lelet, a præhistorikus szarvasagancs, a *Leányvár* neolithkori lakója előtt is becses lehetett, mert sikeresen tudta azt felhasználni csiszolt kővésőinek befoglalására éppen oly módon, a miként azt például a *neuenburgi* tó czölöplakója megtette, a ki a csiszolt nephrit-pengéket ennek végébe erősítette be, (Hørnes, 243. l.), hogy azt kézben vezetve vágó szerszámúl használja, avagy, egy függőlegesen átfúrt hosszabb nyélbe erősítvén, fejsze gyanánt alkalmazza azt.

Hazánk területén több analogiát találtunk arra nézve, mint járt el a præhistorikus ember a kőszköznek szarvasagancsba való foglalásánál, a sok példa közül azonban elég legyen e helyütt csupán a lengyeli telep [idevágó leletére hivatkoznunk, kiemelvén itt azonban ama körülményt, hogy a lengyeli agancs csiszolatlan marad, míg a boldogkőváráljai két példány csaknem egész felületén símitva van.

Miként jeleztem, a *Leányvár* kultúrtalajában az edénytöredékek, tűzkőpengék és nuclæusok társaságában, két darab szarvasagancs-eszközt találtam. Mindkettő töredék, mert vastagabb alsó végük hiányos. Az egyiknek hossza 13, a másikkal 10 cm. Testük kevésbé hajlott s felső végük felé keskenyedő. A hosszabb példány felső harmadában s egyik oldalán felében, csiszolva van, a kisebb példány egész

felületén simított. Mindkettőnek vége tompán hegyesedő, a mit az által értek el, hogy az agancsnak nyársszerű hegyét lecsiszolták.

A kisebb példány ezenkívül a huzamosabb használat bélyegét is magán viseli azon homorú kopás alakjában, mely kidomborodó felületén észlelhető s a mely kopás csak a hosszabb időn keresztül való kézi használat által állhatott elő.

Mi lehetett ez agancsok rendeltetése? Semmi esetre sem egyéb, mint hogy alkalmas nyelekül szolgáljanak azon csiszolt celtéknek, avagy csiszolatlan tűzkő- s obsidián-pengéknek, melyek oly nagy számban fordulnak elő e telepen. Sajnos, e köeszközök már nem voltak agancsokba erősítve megtalálhatók, mert ezek még annak idejében kihullottak azokból, a szarvasagancsnyeleknek alsó végükön való letöredezése miatt, ámde az analógiák nagy száma, a szerencsésebb leletek egész sorozata megtanított arra, miként készültek e szerszámok s hogyan voltak megszerkesztve ép állapotukban.

Helyén valónak találok itt felemlíteni, hogy Abauj-Torna vármegye területén eddigelé, a boldogkőváraíjait kivéve, öt prähistorikus telepről kerültek ki szarvasagancs eszközök, avagy töredékek. Így a *felső-dobszai* «Várdomb» nevű telepből egy szarvasagancs-részt a M. N. Múzeum régiségtára őriz (Múz. rég. nap. 1869. 103., 4. sz.), Csoma József deveceeri gyűjteménye pedig egy teljesen ép agancs-csákányt s egy agancs-kalapácsot bír e telepről. A *Korlát* falu éjszaki végén, a Fonyba vezető út keleti oldalán elterülő telepből ugyancsak Csoma József bír egy agancsdarabot; a szántói u. n. *Margita-szőlő* telep hasonlóképen egy agancs-kalapácsot, a *szikszói* «magyar hegy» telepe ismét egy átfúrt agancs-kalapácsot, a *felsővadászi* földvár pedig egy, a végén átfúrt agancs-kalapácsot szolgáltatott.

A *Leányvár* agancseszközei tehát Abauj-Torna vármegye prähistorikus statisztikájában a hatodik helyet tölti be. Itt említjük meg még azon körülményt is, hogy Beregmegyében, miként azt Lehóczky Tivadar írja (Arch. Ért. 1896. 305. l.), eddigelé szarvasagancsból készült tárgy még nem találtatott.

*

Elérkeztem cikkem feladatának második részéhez, vagyis a boldogkőváraíjait nagykiterjedésű *Leányvár* neolithkori telepével összefüggő azon egyéb prähistorikus telepek tárgyalásához, melyek ennek közvetlen közelében fekvő, oro- és petrografiai tekintetben is közösek vele.

Cikkem első részében vázoltam Boldogkő-Váraíjja fekvését s röviden hegy- s vízrajzi viszonyait is bemutatam ott. Megemlítettem a *Szent-Ivánt*, mely a községtől nyugati irányban, 231. méternyi abszolút magasságával mint izolált s a *Várhegygyel* csak egy fensíkszerű plateauval összekapcsolt szirtes csúcs emelkedik a község öböl-szerű rónája fölé, de ugyanakkor, bár vizsgálódásom körébe ezen érdekes hegyet is bevontam, még nem sorolhatom azt a prähistorikus telepek sorába, mert akkori kutatásaim idevágó eredményre nem vezettek. A véletlennek köszönhetni, hogy e hegyet is Boldogkő-Váraíjja érdekes prähistorikus telepei közé, nevezetesen pedig a *bronzkori telepek* sorába igtathatjuk ma, de e véletlenből magamat is megillet némi kis rész, mert az én kutatásaim példája nyomán derült ki annak természete s az én boldogkőváraíjja ásatásaim adták meg a lehetőségét annak, hogy a lelettárgy, mely a *Szent-Ivánt* archæologiai tekintetben leleplezi, el ne kallódjék.

Mindezt nem azért említem fel, mintha különös érdemet vindikálnák magamnak a váraíjja ásatásokból kifolyólag, de hogy reámutathassak azon körülményre, mely régésztársaimnak alkalomadtán szintén előnyükre válhatik; arra ugyanis, hogy ásatásaink közben ne csak a fizikai munka teljesítésének kifogástalan végrehajtásában, hanem a régészeti tudománynak népszerűsítésében is keressük az eszközt ahhoz, hogy célhoz érjünk s hogy hazánk archæologiai viszonyainak felderítéséhez ily közvetett utakon is egy-egy adat birtokába jussunk.

Lehóczky Lajos úr, Boldogkő-Váraíjja értelmes és intelligens tanítója volt azon egyén, kinek ásatásaim befejezése után örökömet átaladtam, reáruházván a netalán előkerülendő leletek megmentésének s hozzám való beszállításának bár terhes, de nemes feladatát. *Lehóczky Lajos* úr annyi ügybuzgalommal, utánnézéssel s ügyszeretettel teljesítette megbízásomat, hogy a tudomány nevében itt, a hazai archæológiát a legméltóbb módon képviselő kötetben, mondok neki hálás köszönetet szíves és hazafias ügybuzgóságáért.

Lehóczky úr vette gondozásába Boldogkő-Váraljáról való eltávozásom után mindazon területeket is, a melyeken földmunkákat végeztek s a honnét esetleg leletek is kerülhettek a felszínre. Így történt ez a szóban forgó *Szent-Iván*mal is. Rigolirozás s a hegy északkeleti lejtőin eszközölt építkezés alkalmával, mik az én ásatásaim után talán két hónap múlva történtek meg, a *Szent-Iván* lejtői is megbolygatottak. Kitént ekkor, hogy ezen is feltalálható egy majdnem háromnegyed méternyi vastagságú fekete kulturréteg, melyet azonban jókora vastagságban fed a felszínnek mállott trachittuffából keletkezett anyaga, úgy, hogy jó mélyen, imitt-amott majdnem méternyire, kell beásnunk, hogy ezt elérhessük. A hol *Lehóczky* úrnak alkalma volt szemlét tarthatni, ott hamu- és szénrétegeknél egyebet nem igen constatált, elvéve azonban előfordult egy-egy igénytelen tűzködarab s ezek közt, a hamuban, azon bronzból készült csüngődísz is, melyet itt leirok.

A szóban forgó tárgyat a munkálatokat végző parasztlakosok egyike találta s otthon, megvizsgálandó, nem arannyal van-e dolga, megfosztotta azt patinájától, előbb azonban fülét, melyről aprólékos volta miatt a patinát le nem reszelhette, letörte. Ily állapotban jutott az *Lehóczky* úr szívessége folytán birtokomba s az ő révén vagyok most azon helyzetben, hogy azt a szakközönségnek is bemutathatom.

A csüngő-dísz egy üresre öntött kúpot alkot; a kúpot alapjánál, már az öntés alkalmával előállított három soros abroncsdísz, második harmadában pedig egy két soros hasonló dísz övezi. A kúpnak abroncsdíszítései közé eső testét alapjukkal lefelé álló négy egyenlőszárú háromszög alakú áttört nyílás díszíti. A kúp csücskéhez, miután még itt is találkozunk egy egyszerű abroncskítéssel, fül van erősítve, mely magából az öntőmintából ered s nem utólagosan van hozzáferrasztva. Hasonló két karika van a kúp alapjához is erősítve, s ez is szerves egészet képez a testtel. E kúp felső karikája a felfüggesztésre szolgáló szervet képezte, az egymással szemben álló két alsó pedig arra való volt, hogy a csüngő-dísznek további részeit hordja. Világos ezen körülményből, hogy bronztárgyaeskánk nem teljes egész, hanem csak része egy valószínűleg több tagból álló s nagyobb terjedelmű csüngőnek, a minőket — ha ezzel teljesen nem is megfelelőket — hazánk területén elég számban találtak már.

A csüngő-dísznek egész hossza 43 milliméter. Ebből az alsó s felső karikákra 8—8 milliméter esvén, a testre magára 27 milliméter jut. Patinája, miként azt a felső fülnek sértetlenül megmaradt töredékén látni lehet, fekete-zöld színű volt. A tárgy jellege a *bronz-korra* utalván, meghatározza magának a rétegnek is korát, a melyben találtatott.

A váraljai telepek láncolatának egyik szemét az *arki* telep képezi. Ez a *Tóhegy* északkeleti lábánál fekvő *Arka* községtől fölfelé, a patak mentén elterülő lankás szántóföldeken, majd az ezeket észak felől környező úgynevezett *Peres-oldal* lejtőin fekszik.

Maga a *Peres-oldal* egy körülbelül 280 m. abszolút s 60 m. relativ magasságú sziklás partoldalt alkotván, a *Korlát* felől ide húzódó fensíkszerű dombok egyik végső pontját képezi. Ideális helyzeténél fogva az egész öböl szerű völgykatlan nagyon alkalmas települő helyül szolgált, mert minden oldalról meredekfalú hegyoldalak által környezve, az időjárás zord szeleitől pompásan meg volt védelmezve. A szükséges vizet az arki patak szolgáltatta, mely a völgykatlan legmélyebb pontján csörgedezve, ivó vizül is felhasználható.

Az arki telepnek körülbelül középpontja 220 m. abszolút magasságban fekszik a tenger színe fölött. A telepet gyűrűként övező hegycsúcsok közül a *Tóhegynek Leányvár* nevű csúcsa 367 m. magasságaival domináló helyzetben uralja azt, úgy, hogy nagyon alkalmas mentsváraként szolgálhatott azon lakóknak, kik békés időkben itt, az arki lejtőkön tartózkodtak. Dél felé a *Magaska* s a *Tóhegy* között húzódó fensíkszerű hegygerincz, észak felé pedig a korláti hegyeknek ide meredeken leeső oldalai fál-szerűen övezik; a szabad közlekedési út tehát csupán csak az arki patak mentén fel *Mogyoróska*, lefelé pedig *Boldogkő-Váralja* irányában maradt nyitva.

A telep maga egy körülbelül 0·8 km. hosszú s 0·4 km. szélességű területet foglal el s maga *Arka* község is ilyen praehistorikus előzményeken épült fel, de azért nem a község, hanem az u. n. *Peres-oldal* alkotja a nagyterjedésű telep góczpontját, ott, a hol a patak a szűk völgyből kiér s a völgykatlan öböl szerű területén fellépő szántókat érinti.

A *Peres-oldal* kőzetének főtömege a trachit. Dél felé szabadon néző s elég meredek oldalán még

néhány évvel ezelőtt is virágzó szőlőkertek voltak, ezek azonban ma, a fillokszéra pusztításai következtében, teljesen parlagon hevernek. A szőlőrigolozás felforgató munkája segítette itt is elő a talaj megismerését, s ily munkálatok segélyével konstatáltatott, hogy a *Peres-oldal* trachitjai között hatalmas rétegekben fekszik a tüzkő s pedig oly minőségben, hogy abból a legkittünőbb szerszámok lehettek előállíthatók, mint a hogyan tényleg a præhistorikus lakó ezekből elő is állította azokat. A rigolozás által az idők folyamán földdel betemetett bányák is feltárattak, melyekben száz és száz számmal heverték a tüzkő-tömbök, a sokszor mázsányi súlyú magkövek, s ezek társaságában a kisebb nucleus-forgácsok, pengék s többé-kevésbé sikerült szilánkok. Az ily bányákból kihányt töredékek egész lépcsőszerű töltéseket, u. n. *garádokat*, alkotnak még most is az egyes szőlőparcellák határain úgy, hogy a *Peres-oldal* dél felé néző része s teteje ott, a hol a szőlőkertek végződtek, az összetört tüzkő-tömbök ezreivel van borítva.

A *Peres-oldal* lejtőin s tetején a véderőművek semmi nyomával sem találkozván, kitűnt, hogy az ősember e pontot nem lakóhelyül, hanem csak a tüzkő kibányászására használta. A lakóhelyek s telepek nyomát az alatta elterülő nagyobb terjedelmű s ma rét gyanánt szolgáló enyhe lejtőn s odább *Arka* felé, a szántóföldeken találtam meg. Ez utóbbiak talaja a szakértő figyelmét azonnal le is köti azon nagymértékű fekete színű rétegei által, a melyek a magasabban fekvő pontoknak az egész vidékre oly jellemző sárga színű földjétől annyira elütnek.

Kutatásaimat e szántóföldeknek a patakhöz lenyúló részein kezdettem meg. Konstatáltam, hogy a völgynek mélyebben fekvő pontjain, a hová ugyanis a lejtőkről aláfutó esővíz a magasabb lejtőkön fekvő kultúrréteget lassanként lemossa s lerakja, a szénnel s hamuval kevert föld 30—40 cm.-nyi vastagságú, míg legfelül, az imént említett lejtők végpontjain, az alig 1—2 cm.-nyi, a mi a dolog természetéből érthető s természetes is.

Hosszú árkot vonattam keresztben s ezzel kezdtem meg a talaj szondirozását. Fáradságomat csakhamar siker koronázta itt is, mert elég bőségesen akadtam olyan leletekre, a melyekből a telep hajdani multjára a következtetést levonhattam.

Az itt talált tárgyak edénytöredékek-, tüzkőeszközök-, csiszolt kőeszközök- és félig megolvasztott vasrögökből állanak, melyeknek bemutatását a következő sorokban eszközölöm.

Az edénytöredékek rendkívül vastag falúak és homok-szemecékkel sűrűen behintett agyagból készítvék. Készítésük korongon eszközöltetett, minek nyomát ott találjuk a rendszerint széles peremnek s az edényből még fenmaradt testnek falán azon vékony vonalkák alakjában, a melyeknek szabályosan körbefutó s egymással párhuzamos fekvése oly jellemző a korong használatára. A legvékonyabb falú edénytöredék is, mely ezen telepből kikerült, 0.7 cm.-nyi vastag lévén, nyilvánvaló tehát, hogy e telepen kizárólag nagyobb szabású s erős edények voltak használatban. Ezek közül több példányban találtam különösen oly töredékeket, a melyek az edények pereméből valók s úgy konstatáltam, hogy ezek kevésbé lefelé menők, 5. cm. szélesek s belső s külső szélükön kiemelkedő bordával ékesítvék. Szabályos ívalakban menő nyílásaik a töredékből is megengedhetővé teszik átmérőjük meghatározását, mely az egyik nagyobbfajta edénynél 21. cm. volt. Természetes, hogy ily tetemes átmérő mellett, az edény magassága is tetemes lehetett, a mi megint a falnak nagyobb vastagságát tetelezte föl.

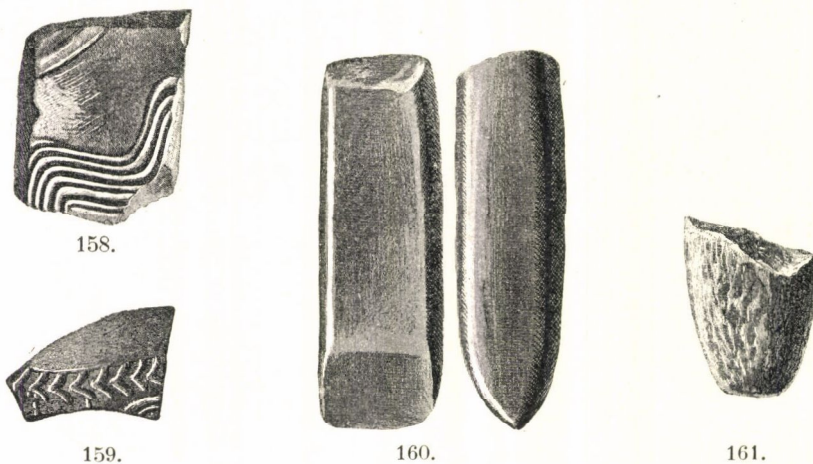
Megjegyzem, hogy a czikkem első részében felemlített óriási nagyságú s teljesen ép urna, mely Jaczenkó Mihály bodókövávaljai földműves adományaképen a Felső-magyarországi Múzeum őskori gyűjteményeinek egyik ékessége s a mely urna a Várhegy oldalában találtatott, anyag s technikai kivitel tekintetében, de még peremének szerkezetére nézve is teljesen megegyező ezen töredékekkel.

Töredékünk már nem engedi meg, hogy a perem alatt körben futó díszről fogalmat nyerjünk, azonban a telepen nagy számban talált egyéb darabok, melyek anyagra s technikára nézve azonosak vele, felvilágosítanak e tekintetben is. Kitűnik ugyanis ezekből, hogy e nagyszabású edények nyakát, vagy hasát, fogakra osztott pálczikák segélyével hullámosan föl- s lefutó szalagokkal díszítették, melyek vagy magányosan, vagy párosával futják körül az edény öblös testét. E hullámvonalak mindig párhuzamosan haladnak s vagy négy, vagy ötfogú pálczikákkal eszközölt benyomkodások eredményei. A hullámok aprók, vagy nagyobbak s ez utóbbi esetben maga a szalagos dísz kígyóvonal-szerű. (158. 159. ábra.)

Egyetlen egy töredéket találtam olyat, mely díszítés tekintetében az imént leírt példányoktól nemcsak hogy teljesen eltérő, hanem szokatlan voltánál fogva ezen vidéken eddigelé *unikum*. A szóban forgó töredék — sajnos, csak az! — egy alig 15. cm.²-nyi területű szürke színű s 0.7 cm.-nyi vastagságú cserép, melynek díszét egyenes vonalakból álló bekarcsolt *meanderszerű szalag képezi*.

Bár köztudomású dolog, hogy ily díszítésű edény-töredékeket hazánkban (a szentesi telepen) találtak már s pedig olyan csiszolt kőeszközök társaságában, a melyek az arki telep eszközeivel mindenben megegyezők, mindamellett figyelmet érdemel esetünkben azon körülmény, hogy *eddigelé északi Magyarországnak egyetlen egy telepéről sem volt ismeretes ily czifrázatú edény s így tehát e leletnek jutott feladatául a neolitikori szalagdész e spíciesét hazánk északi régiójában legelőször konstatálni.*

A tűzkőből készült eszközök csoportját e telep két nucléussal s egy hatalmas tűzköpengével képviseli. A sok százra menő töredék közül ugyanis ezeket találtam kiválogatásra méltóknak, mert karakterük az összesre világot vet. A nucléusok közül az egyik valóban kitűnő példány s a leányvári nucléusokat is föltülmulja tipikus mivoltával. Alapja síklapú s köralakú, fölfelé haladó s ívalakú élben végződő csúcsa irányában keskenyedő oldala összesen nyolcz szabályosan eszközölt pattintási lapot szemléltet s ezenkívül felső élének apró zúzódásai arról tanúskodnak, hogy minden egyes esetben, a midőn arról egy-egy szilánkot lepattintottak, a nucléust élével egy szilárd alapra helyezték s úgy mérték alapjára a kellő ütést.

Alapjának átmérője 5.5, magassága 5 cm., a mely méretekből kiderül, hogy azt rövidebb pengék előállítására használták.

A másik példány egy oly csonka kúpot alkot, mely magasságának vonala irányában van ketté törve ez utóbbi irányban hossza 7.5 centimétert tevé ki, nyilvánvaló, hogy az előbbbenél hosszabb szilánkok voltak róla nyerhetők.

A tűzkő-eszközök utolsó példánya, mely e telepről említést érdemel, egy 10.5 cm. hosszú s 4 cm. szélességű, kevésbé hajlott penge, mely tetemes vastagságánál fogva nem annyira vágásra használtatott, mint inkább vakaró késül szolgált.

Az arki telep lelettárgyainak utolsó előtti csoportját a csiszolt kőeszközök képezik. Anyag, technika és forma tekintetében ezek a leányváriakkal mindenben megegyezvén, itt csak rövid leírásukat adom. Összesen három darab találtatott ezekből: egy *keskeny véső*, egy *széles lapos véső* s egy (valószínűleg átfürt) *kalapácsnak töredéke*.

A keskeny véső a sík-domború vésők csoportjába tartozik. (160. ábra.) Hossza 10.5, szélessége és vastagsága pedig 2.5 cm. A széles lapos véső hossza 11.5, élénél szélessége 5.3, fokánál pedig 2 cm. Mindkét példány teljesen ép. A csonkakúp alakú kőkalapács töredék 4.5 cm. hosszú s törési lapján mére, 2.7 × 7 cm. vastag. (161. ábra.)

Hátra van még a telepen talált s félig kiolvasztott, vagy helyesebben szólva, össze-vissza sült vasérczek bemutatása. Az érem külső habitusáról s a fizikai próbák után ítélve, a szóban lévő test nem

egyéb, mint a vasnak *Limonit* nevű érce, tehát *Vashydroxyd*. Nincs módomban ráutalni, a Tokaj-eperjesi hegyláncnak e vidékén mely helyeken fordul elő ezen érc, valószínű azonban, hogy az arki patak legfelső folyásának vidékén meg lehetne találni a telepeit.

Az arki kulturrétegben szén, hamu s az imént leírt eszközök társaságában vagy tíz darab rögöt találtam ezen minőségből. Valamennyin meglátszott az olvasztás nyoma, mely azon apró, felfúvódott s néha megpattant hólyagesákkal árulja el magát, a melyeket ezen ércrögök felületén imitt-amott észlelni lehet. A kiolvasztás csak nagyon tökéletlen volt, mert az érc vastartalmának legnagyobb része még benmaradt a rögben, nem is nevezhető tehát ezen eljárás a szó szoros értelmében olvasztásnak, inkább csak olvasztási kísérlet-számba mehet, mert technikai eljárása primitív s a tulajdonképeni célt el nem érte.

Minden valószínűség a mellett szól, hogy az érczolvasztásnak e kísérletét azon népek eszközölték, kik e telepen élve, csiszolt kőeszközöket használtak s azon nagy edényeket készítették, a melyeknek maradványait fentebbi soraimban bemutattam.

A fazekas korong használata, az archæologiai tudomány mai álláspontja szerint, a fémnek, nevezetesen a bronznak ismeretével összefüggésben lévén, nincs okunk el nem hinni, hogy az arki telep lakói a bronzot ne ismerték volna. Sőt épen edényeiknek hullámvonalos diszei, nagy technikai ügyességről tanúskodó maradványai arról tanúskodnak, hogy az arki telep őslakója már a civilizációnak e stádiumában élt, a mit a leányvári telep első lakóiról már csak azért sem állíthatunk, mert ott semmi jelt sem találtunk, mely erre indigitált volna. Világos tehát itt a helyzet. A magasabb pontokon fekvő telepek régebbiek, mint az alacsonyabb fekvésűek, vagyis minél inkább előrehaladt az emberiség a kultúrában, annál lejjebb-lejjebb szállt a völgyekbe, a patakok, folyók széleire, a hol tanyát ütött, földműveléssel, baromtenyésztéssel s a szükségleteit fedező házi iparral foglalkozott.

Abauj-Torna megyének nagyszámú őstelepei igazolják e felfogást, de igazolja azt az őskori népek társadalma, az egyes törzsek egymáshoz való társulása, mely a magasabb kultúra lépéseivel szociális fejlődésében is mind előbbre és előbbre haladt.

★

A jelen cikkem kapcsán bemutatott őskori telepeken kívül e nyáron az Eperjes-tokaji hegyláncban az *aranyos-völgyi, szántói, regéczei, fonyi, korláti, hejzei, gönczruszkai, gönczi*, továbbá a *sáralánczi, sátoralja-újhelyi, olaszliszkai* stb. præhistorikus telepeket vettem föl s vizsgáltam át, főképen azon célt tartván szem előtt, a hegyláncnak mely pontja volna a præhistorikus ember itt való élete s működésének, de különösen az ipari szempontból oly fontos helyiténykedésének *centrumául* tekintendő? Kutatásaim eredményéről csak hosszabb közleményben lehetvén jelentést tenni s miután jelen cikkem tárgyát csupán a boldogkővárjai s az ezekkel szorosan összefüggő telepek képezik, az említett cél kifürkészése végett eszközölt kutatásaim beszámolóját más alkalomra kellett elhalasztanom.

Verseczi és vattinai őskori régiségek.

MILLEKER BÓDOG-tól.

Versecz város múzeuma, mely csak 1894-ben alapított, máris szép őskori gyűjteménynek örvend. Ezen új intézetnek régiségekben úgy is gazdag vidékén az utóbbi időben figyelmet keltő felfedezések és leletek fordultak elő, úgy mint az 1895-ben Versecz határában, már másodízben bolygatott bronzkori temető és az 1893 óta ismeretes vattinai telep gazdag leleteikkel. E folyóirat szerkesztőségének fölszólítására mind a két hely régiségeit a következőkben bemutatom.

I. A Verseczi urna-temető.

Midőn a magyar délkeleti h. é. vasutat építették, 1895 november- és decemberben, Versecz határának északkeleti részén, tíz kilométernyire az állami vasút indóházától és két kilométernyire a határtól, a szredistyei lecsapoló csatorna medrét megváltoztatták, hogy az ott a csatornán átvezető vasúti hidat elhelyezhessék. E célból 270 méternyi hosszú csatornarészletet ásattak. Az új csatornarészletet a domborulat keleti lejtőjébe vájták be. Mélysége 4 m., medrének szélessége lent 6 m., fent 16 m. A híd 23 mnyire az új részlet felső végétől délre van elhelyezve. Mellette áll a 2. számú őrház. Ezen helyen már 1888 novemberben az említett szredistyei csatorna ásatása alkalmával egy urnatemető fedeztetvén fel gazdag leletekkel,* természetes, hogy az új csatornarészlet is, mely közvetlenül a régi mellett, ettől nyugatra ásott, érdekes leleteket szolgáltatott, melyeket az építési vállalat, Gfrerer, Schoch és Grossmann, a verseczi városi múzeumnak ajándékoztak, hol 1894 óta az 1888. évi leletek is őriztetnek, melyeket Rittinger Ede gyűjtött.**

Az építést vezető Wegrzynowicz József, főmérnök, intézkedése folytán Gaj Márton építési felügyelő végezte a gyűjtést, a mennyire lehetett, a leletkörülményekre is figyelvén.

Habár a hidalapozásnál semmit sem leltek, mégis a hídnál, illetőleg attól dél felé, 150 m.-nyi hosszában, a legtöbb lelet fordult elő; az új csatornarészlet alsó, mintegy 100 m.-nyi részében a leletek gyérebbek voltak.

A lelettárgyak túlnyomólag urnatemető-maradványok. Telepmaradvány kevés konstatáltatott. Telepre a következő leletek utalnak: 150 m.-nyire a hídtól délre a csatorna nyugati partjában egy tűzpad fordult elő. 80 m.-nyire a hídtól északra pedig, a régi csatorna jobb partja szélesítése alkalmával, egy kítapasztott és kiégetett verem fedeztetett fel, melynek körülbelül 0.8 m. átmérőjű nyílása 0.5 méter-

* Die alte Ansiedelung in der Flur Ludosch der Gemarkung der Stadt Werschetz; Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft, 1891. 94—97.

** A Rittinger által 1888-ban gyűjtött tárgyak közül közlünk rajzban 3 urnát (33., 34., 35. ábra), 1 földtálnak két töredékét (36. a. b.), 1 esonakalakú edényt (28.), 1 nagyobb (29.) és 3 kisebb bögrét (30—32. ábra.), valamint 1 agnesből készült ezüzfázott tű töredékét (27.).

nyire a föld színe alatt volt. A gödör átmérője 2 m. volt; mélységét nem lehetett megállapítani, mert ott csak 2 m.-nyire ástak le. Ez utóbbi valószínűleg mesterséges barlanglakás volt. Mindkét lelet a csatorna nyugoti oldalán fordulván elő, fel lehet tenni, hogy a telep a plateauun létezett, míg a temető a lejtőn volt elhelyezve.

November 19-én és 21-én kaptam az első szállítmányt, úgy mint 5 urnát, 7 kisebb agyagedényt és 9 bronztárgyat. 1. urna. Ép, csak a szájszéle letörött. A csonka tárgy magassága 0·38 m. (eredeti magassága 0·42 m. lehetett), miből 0·11 m. a nyakra és körülbelül 0·03 m. a szájnnyílásra esik. Talpátmérője 0·1, hasátmérője 0·3, nyakátmérője pedig 0·15 m. A hason 2 hosszú csőalakú fül és 2 hosszúkás duzzadék négyzetben. Közvetlenül a csücsök felett 1—1 benyomott pont, a nyak alatt 3—3 ugyanolyan pont. A nyak alján két kis fül egymásnak átellenében. A nyak köré 4 benyomott párhuzamos vonal húzódik. Falvastagsága 0·008 m. Színe vörhenyes. — 2. urna. Szájszéle letörött, különben jó állapotban. Egyszerű. A csonka edény magassága 0·33 m. (eredeti magassága 0·34—0·35 m. lehetett), miből a nyakra 0·1 m. esik, a kifelé hajlított szájszélre pedig 0·01—0·02. Talpának átmérője 0·085, hasáé 0·27 és nyakáé 0·11 m. Hasán 4 szimmetriailag elhelyezett kis csőalakú fül. Színe feketés. — 3. urna, melynek szájszéle és részben nyaka is letörött. Hasán is sérült. Magassága 0·34 m., miből a nyakig érő részre 0·27 esik. Talpátmérője 0·095, a kihasasodásé 0·27 és a nyaké 0·14 m. A hasán 4 csőves kis fül. Színe barnásfekete. — 4. urna. Szájszéle, nyakából egy rész, egy fül és egy csücsök letörött. Gyarló munka. Színe feketés. A csonka edény magassága 0·33 (eredeti magassága 0·34—0·35 m. lehetett), miből a nyakig érő részre 0·23, a nyakra pedig 0·09 m. esik. Talpának átmérője 0·095, hasáé 0·26 és nyakáé 0·13 m. A hasán 2 hosszúkás duzzadék és 2 kis fül volt, melyekből 1—1 hiányzik. — 5. urna. Ép, csak a szájszélből hiányzik egy darab, minek következtében az eredeti alak és nagyság még egészen konstatálható. Magassága 0·39, miből a nyakig érő részre 0·27 és a nyakra 0·1 m. esik. Anyaga, kidolgozása és égetése jobb mint az első négyé. Színe vörhenyeges. Kihasasodásán 4 fülecske. Talpának átmérője 0·11, hasáé 0·28, nyakáé 0·14 és szájnnyílásáé 0·24. Falvastagsága 0·012 m.

A kisebb edények a következők: 1. Füles bögre. Ép; vörös. Magassága 0·09 m. Hasán 3 csücsök, a negyedik helyén van a fül, mely fent vályus és 0·02 m.-nyire a szájszél fölé emelkedik. — 2. Füles bögre. Hasán sérült; vörös. Magassága 0·09 m. Kihasasodásán 4 csücsök volt. — 3. Füles bögre. Meglehetősen ép; vörhenyes; 3 dudorodás a hasán és ezektől jobbra és balra 3—3 függőleges, bekarczott vonal. — 4. Füles bögre. Füle, mely a szájszél fölé emelkedett, letörött. Vörös, a hason 3 kis duzzadék.

1. Csésze. Magassága 0·17, miből 0·1 a talp-, 0·05 a has- és 0·02 m. a nyaknak jut. Talpátmérője 0·07, hasáé 0·12 és szájnnyílásáé 0·16 m. Hasán 3 kis dudorodás, a negyedik helyén a 0·003 m.-rel a szájnnyílás fölé emelkedő fül. A szájszélből egy darab kitörött. Vörös. — 2. Csésze. Füle és szájszéle letörött. Hasán gazdag díszítés bekarczott krétabetétes egyenes és görbe vonalakkal, mely utóbbiak helyenként spirálisokat és köröket képeznek.

A hetedik edény szintén csésze, de kis szájnnyílással és érdekes díszítéssel. Magassága 0·1 m., miből 0·005 a talpra, 0·07 a hasra és 0·025 a nyakra esik. A talp átmérője 0·045, a hasé 0·11 és az egyenes hengeralakú nyaké 0·05 m. Nyakán és hasán félkörökből és pontozott vonalakkal álló benyomott díszítés. A hason 4 szimmetriailag elhelyezett hosszúkás, kétszer függőlegesen átlukasztott csücsök. Ép, égetése jó, színe világos vöröses. (45. á.)

A 9 bronztárgy a következő: 1. Fejes bronztűnek fej felőli 0·13 m. hosszú töredéke. Feje 0·012 m. átmérőjű korong. Teste hengeralakú és 0·005 m. vastag, 0·035 m.-nyire a fej alatt bekarczott vonal 11-szer kigyózdik a test köré díszítésül. (20. a. b.) Egy karperecz-töredék, két spirális-töredék sodronyból, két sodrony-töredék és 3 alaktalan töredék, mely elolvasztott tárgyakból származik.

November 25-én kapott a múzeum: 1 urnát, 1 tálat, 2 csészét, 1 ikeredényt, 13 kis füles bögrét, 1 födelet, 1 talpat, 2 ép és 28 töredékes bronztárgyat.

Az urna 0·31 m. magas, miből a talptól a hasig terjedő részre 0·10, a has közepétől a nyak aljáig 0·06, a nyakra 0·14 és a szájszélre 0·01 m. esik. A kihasasodás tehát aránylag mélyen van és a nyak meglehetősen nagy. A talpátmérő 0·09, a hasé 0·24 és a nyaké 0·17 m. A szájszél 0·02 m. széles és vízszintes. A hason négy hosszúkás duzzadék, felettük ugyanannyi fölfelé álló kis csücsök. Egyéb

ezifrázata nincsen. Színe vörhenyes. A szájszélnek két harmada, valamint a nyakból egy darab, ki van törve. Nagyon hasonlít a Csapó által a verseczi múzeumnak ajándékozott vattinai urnához, csak hogy valamivel kisebb amannál. Ezen alak emlékeztet a Sopron határában talált hallstattkori hamvedrekre.

A tál ép, feketés színű és krétabetétes díszítésű. Magassága a talptól a hasig 0·07, ettől a száj alsó széleig 0·02 és a felső széleig 0·095 m. Átmérői: a talpon 0·07, a hason 0·18 és a szájon 0·21; a szájszél 0·01 m. széles és vízszintes. Egy kis füle van. A szájszél, a nyak és a kihasasodás egyenesekkel, spirálisokkal és körökkel csinosan van díszítve. (42. á.)

A csészék egészen hasonlóak a tálhoz. Az egyik 0·08 m. magas. Átmérői: a szájon 0·17, a hason 0·14 és a talpon 0·05 m. Vörösre van kiégetve. Töredékes. Különben tűztől nagyon meg van támadva, s részben alakjából is kiforgatva. A másik ép, feketés színű csinos darab. Magassága 0·06 m. Szájátmérője a szájszélel együtt 0·10, talpáé pedig 0·03 m. (41. a. b.)

A 13 darab füles bögre magassága 0·05—0·085 m. között váltakozik. 6 ép, 7 kevésbé sérült. 2 vörös, a többi feketés. Háromnak hiányzik a füle, a többi tizből csak egynek a füle a szájszélel egyenlő, a többi mind a szájszél fölé emelkedik, s vagy vályús, vagy pedig négyszögű vagy háromszögű fölfelé álló nyújtvánnyal bírnak. 11 darab hasán 3—3 kis csücsök van; 6 példányon bekarcolt díszítmény is van, mely egyenes és pontozott vonalak és benyomott körökből áll.

Az iker- (kettős) edényből az egyik edény hiányzik; a másik a közös fülel megvan. Az edény magassága 0·10, mely fölé a közös fül, mely erős és 0·03 m. széles, 0·04 m.-re emelkedik. A két edény a hason és szájszélen voltak összeragadva, és az összeköttetés helye fölött van a közös fül. Az edény díszítetlen, csak 3 kis csücsök van a hasán.

A fődél négyszögű, 0·07 m. hosszú oldalakkal. Középe 0·035 m. magas kúpot képez. A négy sarok félkörben van kivájva és 2—2 függőleges nyakkal ellátva; a kúp csücsán is van egy lyuk. Az alsó részén 0·01 m. magas, 0·04 m. belső átmérőjű karima van. Teteje krétabetétes pontozott vonalakkal álló rozettával ékes. Ép; vörösre kiégetve. (54. a. b.) Az 53. számú bögrét fődte be eredetileg.

A talptöredék végre egy urna maradványa.

A 30 bronztárgy közül ép: 1 kés és 1 karperecz. A kés a nyéllal együtt 0·14 m. hosszú, miből 0·095 a pengére esik. A tárgy öntve van, úgy mint a sarlók, s csak az egyik oldalon bír díszítéssel. Pengéje is egészen hasonló a sarlóéhoz. Fogantyúja hosszúnégyszögű és vastagabb mint a penge; szélessége 0·014 és vastagsága 0·002 m. A nyélen, valamint a pengetőn dudoros egyenes vonalakkal álló dísz. 3.) A karperecznek lapos hengeralakú teste van, mely a közepén 0·005—0·007 m. vastag s a nyílt, hegyes végek felé vékonyodik; díszítése nincsen. Belső átmérői 0·06—0·04 m. (14.)

A töredékek közt van egy karperecz két töredékben. Tömör átmeteszete körszelvényt képez, nyílt végei tompák. Belső átmérői: 0·05—0·04 m. (15.) Két egymáshoz hasonló tűnek töredékei. A fej lemezzé van lapítva, s fölül összehajlítva, hogy tompa csücsöt képez; teste négyszögű és sodrott. (22.) Egy kis spirális korong vékony sodronyból. (9.) Egy boglárka, a felvarrásra szolgáló két lyukkal. Sodrony- és más alaktalan töredék. Továbbá 2 elolvasztott kardpenge maradványa. Az egyik tőfelőli maradvány, melyen az aklák, melyekkel a nyél hozzá volt erősítve, még jól kivehetők. (2.) A penge szélessége 0·035 és vastagsága a közepén 0·005 m. lehetett. A másik töredék a penge közepéből való darab. Végre egy lószabla oldalrúdjának töredéke (12.), melynek végén 0·045 m. átmérőjű korong van, közepén púppal. (Analógia: Hampel J.: A bronzkor, I. kt., LX. t., 3. és 4. ábra.)

December 2-án jutott a múzeumba: 3 urna, 4 középnagyságú és 8 kisebb edény, valamint 21 bronztöredék. — Az 1. urna magassága 0·42, miből a talptól a hasig 0·20, a has közepétől a nyakig 0·09 és a nyakra a fölfelé kihajló szájszélel 0·13 m. esik. Talpának átmérője 0·09, hasáé 0·32, nyakáé 0·16 és szájüregeé 0·25 m. A hasán 4 csöves fül. Ezek felett egy-egy benyomott vastag pont, melyek között 1—1 betűzdelt pontkör van. Ezek fölött ismét egy-egy apró dudorodás hasonló pontkörrel. Színe vörhenyes. Szájszéléből és nyakából egy darab hiányzik. — A 2. urna szájszéle le lévén törve, eredeti magassága körülbelül 0·36 m. lehetett; a töredéke 0·34 m. A talptól a hasig terjedő része 0·11, a hastól a nyakig terjedő rész 0·11, a nyak pedig 0·12 m. Talpának átmérője 0·10, hasáé 0·28, nyakáé 0·13 m. A hasán 2 csöves fül és 2 hosszúkás duzzadék. A fülek felett 1—1 kis dudorodás, a

VERSECZ. I. TÁBLA.

duzzadékok felett 1—1 apró fül. Színe feketés. — A 3. urnának szájszéle letörött, de csonkán is 0·39 m. magas, miből 0·18 a talptól a has közepéig, 0·11 a hastól a nyakig és 0·1 a nyakra jut. A talp átmérője 0·12, a hasé 0·27 és a nyaké 0·13 m. Falvastagsága 0·009 m. A hason 4 csöves fül, ezek felett ugyanannyi kis csücsök. Színe feketés.

A 4 közép nagyságú edény a következő: 1. Füles edény. Magassága 0·16; 2 vályús fül, a fül nélküli oldalon a szájszél csücsbe szögellik ki; egyéb díszítése nincsen. Talpátmérője 0·6, a hasé 0·14 és a szájnnyílásé 0·09 m. — 2. Egyenes falú csésze; magassága 0·13 m. Talpátmérője 0·075 m., szájnnyílásé 0·11 m. Színe vörhenyes. A szájszél alatt 4 hosszúkás duzzadék. (52.) — 3. Tál. Magassága 0·105 m. Talpának átmérője 0·085, szájjáé 0·19 m. A száj szélén felváltva 2 fül és 2 hosszúkás duzzadék. Színe vörhenyes. (43.) — 4. Kis tál. Magassága 0·07 m. Talpátmérője 0·045, szájjáé 0·15 m. A szájszálen két egymásnak átellenében álló kis fül. Színe feketés-szürke. Mind a 4 edény többé-kevésbé sérült.

A 8 kisebb edény egytől-egyig füles bögre, túlnyomólag ép állapotban; csak egynek a füle letörött s négynek a szájszéle csorbás. Magasságuk 0·065—0·105 m. A 7 ép fül közül 6 emelkedik a szájszél fölé, s vagy vályús, vagy pedig négyszögű nyúlványban végződik. Egynek a színe fekete, négyé feketés és háromé vörös. Egyen nincs semmiféle díszítés, 6 bögrén 3—3 kis dudorodás a hason, egyen végre dudoros sor vonul végig a has köré. Vonaldísz 7 darabon van. Egy kivált csinos; ez egészen el van lepve vonalak- és pontsorokkal, melyek valóságos szőnyegmintát képeznek. (55. a. b.)

A 21 bronztárgy, mely valamennyi töredék, a 3. számú urnában volt. Van köztük kardmaradvány, késpenge-töredék, 2 négyélű sodronyból készült karperecz és 2 lemezes karperecz darabjai, kúp alakú boglárka (24. a.), oldalán 2 kis lyukkal, s lemez- (10., 11.) és sodronytöredék, többnyire olvasztás nyomaival.

December 9-én kaptunk 1 urnát, 3 kis edényt és 44 bronztárgyat. Az urna csonka, a mennyiben a szájszéle és a nyakából egy darab hiányzik. Magassága 0·38 m., miből a talptól a has közepéig 0·19, ettől a nyakig 0·12, és a többi a nyakmaradványra esik. Hasán 4 csöves fül, melyek egy a has köré futó dudoros vonal által össze vannak kötve. Két fül felett 3—3 kis csücsök, 2 fül felett pedig 2—2 csücsök és 1—1 benyomott pont, mindig háromszögben elhelyezve. A nyakon 3 párhuzamosan bekarczott vonal fut köröskörül. Talpának átmérője 0·105, hasáé 0·30 és a nyakéé 0·16 m. Falvastagsága 0·009 m. Színe vörhenyes.

A 3 kis edény közül az egyik csésze, a másik kis tálcza és a harmadik füles bögre; ez utóbbi töredékes, mert a füle és a szájszéléből kitört egy rész. A vörösre égetett csésze 0·06 m. magas. Talpának átmérője 0·04 és szájjáé 0·14. Apró fül és négy, körrel díszített kis csücsök. Az oldalon bekarczott egyenes, görbe és pontozott vonalakból álló dísz; a szájszél felső részén pontsor; valamennyi krétabetétes. (38.) A tálcza kékeszürke színű, 0·025 m. magas és tojásdad alakú. Talpának átmérője 0·05—0·025, szájjáé 0·10—0·125 m. Az egyik hosszoldalán 2 lyuk egymás mellett. Talpa és oldalai krétabetétes sávokkal tele. (49. a. b.) A 0·08 m. magas bögre vörösre égetett. Hasán 3 kis csücsök, pontozott körben. Köztük párhuzamos függőleges vonalak. A nyak köré fut cik-czakos vonal, 6 párhuzamos egyenes és 1 pontsor.

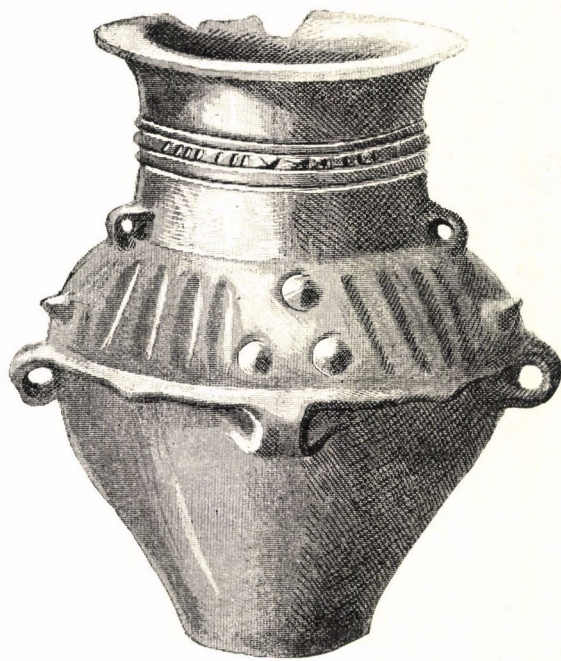
A bronzok közt van: 3 kardpenge (?) töredék. 1 ép tömör karperecz nyílt hegyes végekkel; belső átmérője 0·04—0·055 m.; felületén bekarczott vonaldísz. (13.) 8 boglárka, lapos domborodású lemezből a szélén 2 lyukkal. (23.) 1 kúp alakú boglárka. Valószínűleg 2, hosszú tűnek 11 töredéke (8. a. b.), 2 csüngődísz. (25., 26.) (Analógia: Hampel J.: A bronzkor, I. kt., LIV. tábla, 5. sz.) Egy karimás véső, melynek eredeti hossza 0·15 m. lehetett (4. a. b.); a felső végből hiányzó 0·016 m. hosszú darabot a találó törte le és vesztette el. Éle körszelvényt képez. (Analógia: Hampel J.: A bronzkor, I. kt. VII. tábla, 1. és 2. ábra.) A többi alaktalan töredék és maradvány olvasztásból.

December 16-án szerzett a múzeum 1 urnát, 5 kisebb edényt és 35 bronztárgyat. Az urna csonka, mert a szájszél és a nyakból a felső rész hiányzik; a mi megvan, az 0·35 m. magas. Ebből esik a talptól a has közepéig 0·15 s ettől a nyakig 0·11 m. A hason 4 csöves fül, melyek dudoros vonallal állanak összeköttetésben. Minden fül felett egy-egy kis csücsök, ezek között 3—3 benyomott pont. A nyak körül vonul több párhuzamos egyenes s alattok egy pontozott sor. Színe feketés. Az 5 kis edény között van

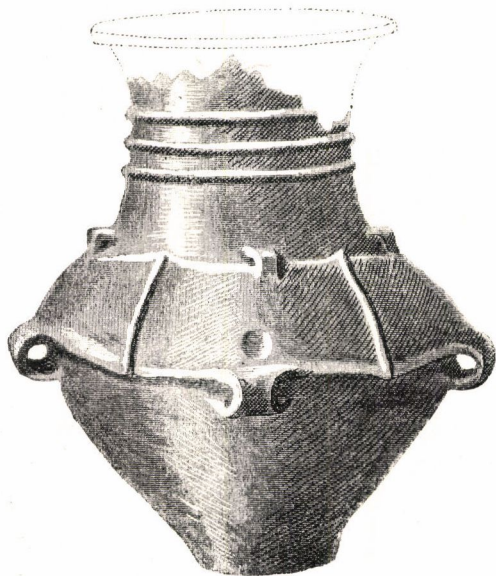
VERSECZ. II. TÁBLA.

33. $\frac{1}{2}$

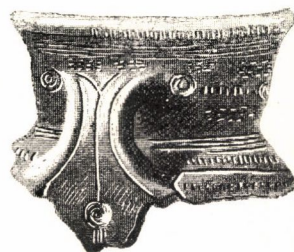
35. $\frac{1}{4}$

34. $\frac{1}{4}$

36 a. $\frac{1}{4}$

36 b. $\frac{1}{4}$

2 csésze. Az egyik 0·07 m. magas; talpátmérője 0·055, szájaé 0·14 m.; egy kis vályúzott fül. Színe vöröses. Gazdag krétabetétes bekarcolt vonaldísz, még a talpon is, melyben a spirális és a kör uralkodók. (39.) A másik szürkés színű, négyszögű szájszájjal bír. Vályús fül. Krétabetétes egyenesekből álló dísz. (40. a. b.) Ilyen négyszögű csészéről már novemberben hallottam; de ez csak kis töredékekben került elő. A harmadik kis edény fekete, lesímitott felületű, füles bögre, mely 0·06 m. magas; füle a szájszél fölé emelkedik 0·025 m.-rel s két fölfelé álló kis csücsökkel bír. A hason 3 csücsök s függőleges vonalak; a nyak köré 2 párhuzamos vonal fut. A negyedik vörösre égetett, díszítettlen félgömbalakú, 0·04 m. magas, 0·07 m. szájátmérőjű csészécske, melynek szájszélén fogantyús maradvány látható. (44.) Az ötödik fül nélküli bögre. Anyaga jó, színe vöröses, kidolgozása és czifrázata csinos, magassága 0·10, miből 0·045 a hasig, 0·035 a nyakig számítandó; a nyak, mely a szájszájjal együtt függőleges hengert képez, 0·02 m. széles. A has közepén dudoros vonal fut körül, mely két helyen függőlegesen átlukasztott csücsköt képez. (46.)

Az urnában volt 2 tű, melyből az egyik ép s 0·19 m. hosszú (21.); teste négyélű és sodrott, feje lemez, két oldalról összehajlítva. A másik hasonlónak fejes töredéke. A többi bronzok közt volt egy törpenge. (Analógia: Hampel J.: A bronzkor, I. kt., XVIII. tábla, 4. sz.) Hossza majdnem 0·13 m. Tövéen 3 szöglyuk van. Ép. (1.) Több tűnek feje és szártöredéke.

Egy kettős tű vékony négyélű sodronyból. (16., 17., 18.; a rajzoló által tévesen három darabban lerajzolva.) Szárai 0·2 m. hosszúak lehettek. A két szár a görbülés alatt összehúzódik s így fejet képez. A tárgy tökéletesen hasonló a közönséges modern kettős hajtűhöz, csak hogy többször össze van hajlítva. Wosinszky Mór a tolnavármegyei lengyeli telepen hasonló kettős (és szintén összehajlított) tűt lelt, melynek czélját is magyarázza. A tárgy képe Tolna vármegye története I. kötetének LXXII. tábláján 4. sz. alatt látható. Wosinszky «karczoló eszköznek» nézi, melynek a hegyes kampókkal ellentett vége úgy görbült, hogy összenyomni nem lehet, s ha — a mi valószínű — edénydíszítések karczolására használtatott, mindig egyenlő távolságban maradt a két hegyes vége. (l. i. h., I., 304.) A peschierai czölöpépítményű telep a Garda tó mellett is szolgáltatott egy ilyen kettős tűt, mely azonban csak egy görbüléssel bír. (Baer-Hellwald: Der Mensch, 317. l., a) ábra.) Aránylag gyakran és eredeti állapotban, t. i. nem összegörbülve, hanem egyenes száakkal, fordult elő ezen alak Boszniában a Glaszinács nevű fensíkon. (Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien, I. kt.; Truhelka: Hügelgräber und Ringwälle auf Glasinac, 96., 97.; 135., 137., 139. és 140. ll.)

Csüngődísz; kerek boglárka, kúpalaku boglárka, hosszú sodronytekercs, sodronytekercses korong, és lószerszám-sallang alsó részéből származó nagy csüngődísz-töredék (19.), hasonló a rimaszombati kincsben előfordult lószallang alsó részén látható nagy félholdidomú csüngődíszhez, (Hampel J.: A bronzkor, I. kt., CXII. tábla, 4. sz.), csak hogy a verseczinél az érdekes láncból, melyen az áttört lemez csüngött, semmi sem maradt.

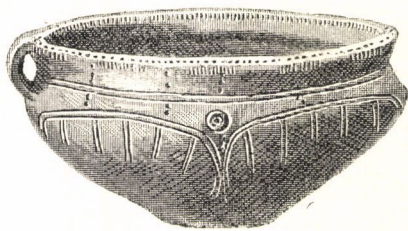
Ugyanaz nap láttam Gajnál, a fentiekkel együtt találva, de egyelőre eltéve 1 urnát, mely meglehetősen ép, csak a szájszájából volt egy darabka kitörve. Magassága 0·44 m., miből 0·14 m. a nyakra esik. A talp aránylag kis átmérőjű, a kihasasodás magasan van elhelyezve, a nyak hengeralakú és a szájszél vízszintes és keskeny. A hason 4 csöves fül, a nyak alatt 4 fölfelé álló hegyes csücsök. Ez a legnagyobb és legjobb fentartású a megmentett urnák között. Láttam azután még egy csészét, 5 füles bögrét és 11 bronzdolgot. A csésze 0·07 m. magas; szájátmérője 0·13 m. Nyaka keskeny, azon apró fül. Ép, feketés színű és gazdag krétabetétes díszítés. A füles bögrék közül 2 ép.

A bronzok között van egy palstab, 0·12 m. hosszú, zárt szárnyakkal. Alakja karcsú, s hasonlít az 1888-ban Verseczen lelt példányhoz, mely szintén a verseczi múzeumban őriztetik. Kalapácsütésekkel van meggörbítve. Kard (?) penge, körülbelül 0·12 m. hosszú. Tű, két töredékben, melyek 0·15 m. hosszúak; feje kétszárnyú. Tű, csak a feje van meg, mely lemez s kétfelől be van hajlítva. Kettős sodronytű, valamivel hosszabb száakkal, mint a fent leírt példánynál. Karperecztöredék, az egésznek kétharmada, tömör, teste körszelvényt képez. Ugyanolyan, valamivel laposabb. Négy boglárka, melyek közt 1 kúpalaku pipafedélhez hasonló, körülbelül 0·015 m. átmérőjű; valamennyi kis lyukakkal a szélén a felvarrásra.

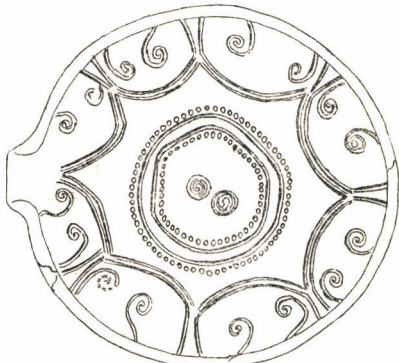
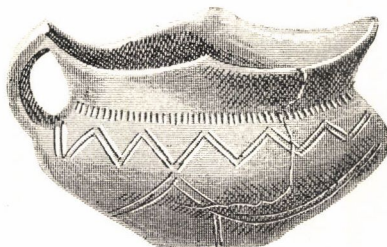
VERSECZ. III. TÁBLA.

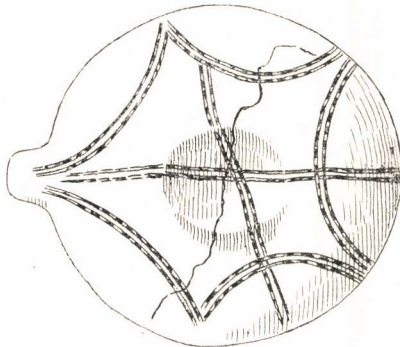
37. $\frac{1}{3}$

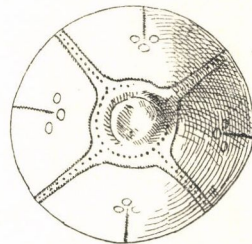
38. $\frac{2}{5}$

39 a b. $\frac{1}{2}$

40 a b. $\frac{1}{2}$

41 a b. $\frac{1}{2}$

42. $\frac{1}{2}$

43. $\frac{1}{2}$

44. $\frac{1}{2}$

1896 január 3-án került a múzeumba: Egy füles bögre, vörös színű, fülének felső szélén kis csücsök, a hason 3 csücsök, körülfutó pontsor és rézsútos egyenes vonaldísz; magassága 0·08 m. Egy fül nélküli, 0·11 m. magas, kékes-szürke edény. Ép, égéstől megtámadva. Gömbalakú, talpa és szájszél nélküli nyaka egyenes hengeralakú s 0·013—0·013 m. magas. Hasán körülfutó dudoros vonallal összekötött 4 kis fül; a has felső részén négy pontdudorodás, pontkörben, s köröskörül bekarczott függőleges vonal. (47.)

Bronzból: Egy ép csüngődísz, hosszú sodronytekercs; lemezes tekercs töredéke, és egy vörösréz lapos véső. Ez utóbbi 0·105 m. hosszú. Fent 0·018 és lent az élnél 0·035 m. széles. Vastagsága a közepén 0·005 m., 0·04 m. széles éle körszelvényben szögellik ki. Súlya 0·097 kgr. Ép. Patinája zöld. (5.)

Márcezius 8-an kaptunk 1 fekete színű kis füles edényt ajándékba, mely edény még decemberben találtatott. Magassága 0·047 m., füle 0·025 m.-rel emelkedik a szájszél fölé s háromszögalakú csücsökkel van ékesítve. A nyakon 2 párhuzamos vonal s a nyak alatt pontsor fut az edény körül. A hason 3 dudorodás. Ép. (65.)

Waldherr József, áll. főreáliskolai tanár, birtokában is van egy csésze és egy füles bögre, melyek még a novemberi leletekből valók. Mindkettő gazdag vonaldíszszel bír; a csészéé krétabetétes.

Április 3-án egy kisebb földmunkálat alkalmával újra leletekre bukkantak, melyekből a múzeumba egy nagy tál, egy közép nagyságú füles edény és egy füles bögre jutott. A tál ép, feketés színű, gazdag krétabetétes rajzzal. Magassága 0·14 m. Talpának átmérője 0·08 m., hasáé 0·28 és szájáé 0·31 m. Szájszéle vízszintes, 0·017 m. széles. Nyaka csak 0·04 m. magas, ezen két kis fül. A talptól a szájszélíg s ezen, valamint a fülön, bekarczott vonal- és pontdísz. (37.) A füles korsó magassága 0·13 m. A fül 0·02 m.-rel emelkedik a szájszél fölé s négyszögű nyúlvánnyal bír. Nyakán félkörökből képezett sorok, egyenes vonalak és pontsorok futnak körül. A hason 3 csücsök s pontozott vonalak és körök. A fül nagyobb fele hiányzik. (51. a. b.) A füles bögre ép, gyengén vályúzott fülel, 0·09 m. magas. Hasán 3 csücsök s ezek fölött függőlegesen 3—3 pontsor. A nyak köré kétszer 3 pontsor fut.

Az utolsó lelet 1896 június 20-ika körül, tehát közvetlenül a vasút megnyitása előtt, került napfényre. Ugyanis egy mozdonyvezető a maga öklére ásatott az őrháznál s talált is néhány edényt. Így küldött állítólag Szegedre (a városi múzeumba?) is egy urnát. Ezen leletből kapott Gianone Hugó, építési-vállalati mérnök, 1 urnát, 1 csészét, 1 tálczát, 1 fületlen csészét és 4 füles bögrét. Gianone ezen tárgyakból átengedett a verseczi múzeumnak 1 urnát, 1 csészét, 1 tálczát, 1 fületlen csészét és 1 füles bögrét; a többi 3 füles bögrét, mely valamennyi a szájszél fölé emelkedő fülel bír, állítólag Pécsre küldte.

Az urna egy sír maradványa volt. Ez állott a gömbalakú urnából, melynek belsejében csontszilánkok és 1 bögre voltak; szájában volt egy csésze elhelyezve, mellette pedig egy második bögre.

Az urna 0·35 m. magas, miből a talptól a hasig 0·15, innen a nyakig 0·09 és a nyak- és szájszélre 0·11 m. esik. A kihasasodáson egy sorban szimetriailag elhelyezve 4 csöves fül és 4 kis csücsök. Talp-átmérője 0·09, hasáé 0·28 m. A szájszél 0·025 m. széles kihajló karimát képez. A szájszél és nyak legnagyobb része hiányzik. — A csésze 0·08 m. magas. Talpának átmérője 0·06, szájáé 0·20 m. A kurta nyakon kis fül. A szájszél négyszöget képez. Össze van törve, de a fülön és egy szájszél-darabon kívül megvan az egész. A kihasasodáson csinos, bekarczott és krétaszertű anyaggal betett czifrázat van, minő a többi szebb csészéken és tálakon észlelhető. — Az urnában volt füles bögre ép, 0·075 m. magas, füle 0·2 m.-rel emelkedik a szájszél fölé és háromszögű csücsökkel bír. Szájszéle kissé ki van hajlítva. A nyak köré vízszintes párhuzamos vonalak, a hason függőleges vonalak. A kihasasodáson 3 kis dudorodás, melyek a fülel négyszöget képeznek. — A másik, az urnán kívül lelt, füles bögre 0·10 m. magas, füle, mely négyszögű felfelé álló nyúlvánnyal bír, 0·01 m.-nyire emelkedik a szájszél fölé. Nyaka és szájszéle hengerded, függőleges. A nyakon vízszintes és zig-zugos vonal fut körül. A fül letörött, de megvan.

A fent leírt sírlelet, a második füles bögre kivételével, júl. 14-én került a verseczi múzeumba — egy fül nélküli csészével (48.) és egy kis rombusz-alakú tálczával együtt. (50.)

A verseczi városi múzeum szerzett e szerint a Ludos-dülői urnatemetőből 13 hamvvedret, 1 nagy

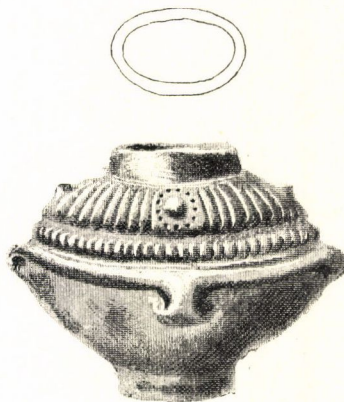
VERSECZ. IV. TÁBLA.

45. 1/2

46. 1/2

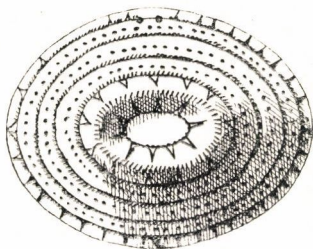
47. 1/2

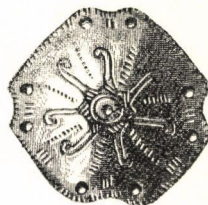
48. 1/2

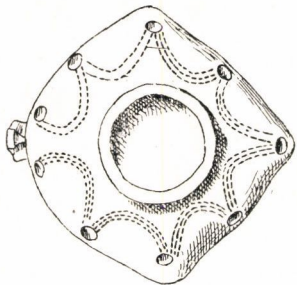
50. 2/5

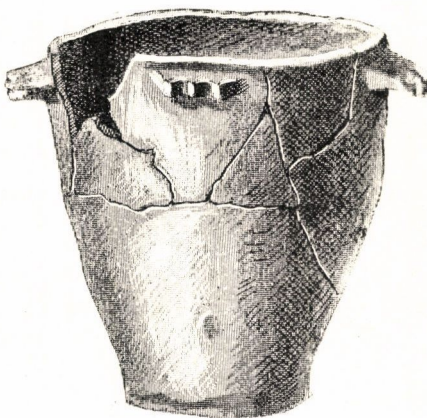
49. a b. 2/5

54. a b. 1/2

51. a b. 1/3

52. 1/3

53. 1/2

födőtálat és 59 kisebb edényt, összesen 73 agyagedényt; továbbá 156 bronz- és 1 vörösréz-tárgyat. A nevezett múzeum szerzeménye tehát 230 tárgy. Magánkezekbe került az én tudtommal 1 urna, 1 csésze, 4 füles bögre és 0 bronztárgy, vagyis összesen 6 darab.

*

És most vessünk egy pillanatot a leletkörülményekre és az általános tapasztalásokra. Gaj nyilatkozása szerint az új csatornarészletben közel 200 urnasírt tártak fel. Az urnák 0·06—0·08 m. a föld színe alatt találtattak. A temetkezés úgy történt, hogy a hullát elégették, az élő tulajdonában volt fegyverekkel, szerszámokkal és ékszerekkel, valamint itt-ott edényekkel is. Az elégetés után a nagyobb csontokat és a még ép maradt bronzokat összetörték és azután az urnákba tették és pedig úgy, hogy a csontok alul és a bronzmellékletek felül voltak. Ép bronztárgy alig egy fél tucat került elő. Bronz csak minden 5—6-ik urnában találtatott. Egyben volt 2 darab, míg egy másikban 21 töredéket leltem a megnyitás alkalmával. Egy ízben egy mellékletül szolgáló füles bögrében is volt egy csont-részlet; vajon azonban emberi volt-e az, nem tudom.

A nagy urnák mellékletei gyanánt gyakran agyagedények is szerepeltek. Volt eset, midőn az urna belsejében, s pedig a bronzok felett, a nyak alsó részében, füles bögre vagy egy azokból a csinos díszítésekkel bíró fül nélküli kis edények voltak, minőt négyet szereztünk. (45—48.) A hamvveder szájában, s pedig fent, gyakran csésze volt elhelyezve (38—43.) s ebben néha füles bögre. (53—67.) Egyszer-kétszer egy füles bögre, másszor egy füles bögre és egy csésze az urna mellett is állott. Egy esetben a hamvveder hasához két oldalról 1—1 füles bögre szájával volt odaillesztve. Az urna szája a legtöbb esetben egy nagy tállal volt leborítva. Ez többnyire egyszerű volt, de vannak valóságos díszpéldányok is ezen tálak közt. (37.)

Az urnák magassága 0·37—0·44 m. között váltakozik. Három typicus alakot konstatáltam. Az egyiknek a kihasadása gömbalakú. A másiknál a talp nagyon keskeny, a kihasadás magasan van elhelyezve és a nyak szűkebb és hengeralakú. A harmadiknál a talp szintén aránylag kicsiny, a has mélyen van és a nyak aránylag erősen van kifejlődve. Ez utóbbi a sopron-burgstalli hallstattkorbeli alakhoz hasonlít, csak avval a különbséggel, hogy a szájszéle nagyon keskeny. A mozsáralakot, mely ott 1888-ban előfordult, most nem konstatálhattam. Az urnák díszítése egyszerű. Az urnák és az azokat borító tálak többnyire a föld súlyától össze voltak zúzva. A legjobb esetben a tál és a szájszél volt összetörve. A megmentett 14 urnából csak négyenél maradt meg a szájszél is. Tálát, ép állapotban, csak egyet hoztak napfényre, 1896-iki tavasszal, s ez is különállva találtatott. (37.)

Érdekesekek ama kis fületlen edények, melyek a hamvvedrek nyakában voltak. (45—48.) Úgyszintén a kis tálcák is, melyekről azonban biztosat nem tudtam megtudni, hogy hol voltak elhelyezve (49. a. b., 50.); úgy látszik, kívül, a hamvvedrek mellett állottak. A füles bögrék két sajtósággal bírnak. A kihasadáson 3 kis dudorodás van, melyek a füllel együtt az edény hasának gyakran majdnem négyyszögű alakot kölcsönöznek. (51.) A fül túlnyomólag a szájszél fölé emelkedik s vagy vályús (56., 60.), vagy pedig négyyszögű (55.), vagy háromszögű (65—67.), fölfelé álló nyúlvánnyal, vagy pedig 2 csücsökkel bír. (30.) Ez utóbbi állat- (ökör-) fejre emlékeztet.

A másfélszáz bronzdolog közül első sorban a lapos rézvéső érdemel megemlítést, mert azt bizonyítja, hogy a rézeszközök még a korai vaskorszakban is voltak használatban.

A legtöbb bronzdolog vagy kis töredék, vagy pedig olvasztott alaktalan darab. Azonban mégis sok alakot lehet felismerni és rekonstruálni. A fegyverek közül előfordul a kardpenge 4—5-ször (2.) és a tőr 1-szer. (1.) A szerszámok a karimás és a szárnyas véső (4., 5.), valamint a kés (3.) által vannak képviselve. A lószerszámok a zablát és a lószállangot találtam. (12., 19.) Leggazdagabb az ékszersorozat. Van nagy, vastagszárú tű 3-féle fejjel (20., 21., 8.), s van kettős tű. (16—18.) A karperecznek három változatát leltem, ú. m. hengeralakú (14.), körszelvényátmetszetű és lemezalakú (15.) testtel, valamennyi nyílt — vagy hegyes, vagy tompa — végekkel. Egy-kettőn vonaldisz van bekarcolva. Boglárka is van többféle. Van korongalakú, sekélyen kidomborodó felülettel (23.), s kúpalakú. (24.) Ez utóbbiak vagy olyan kicsinyek, mint a szivarvégek, vagy pedig nagyobbak, az alsó szélnél keskeny karimával, hasonló

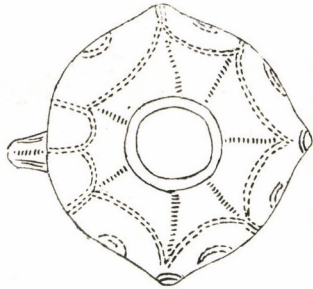
VERSECZ. V. TÁBLA.

56. ²/₅

57. ²/₅

55. a b. ²/₅

58. ²/₅

59. ²/₅

60. ²/₅

61. ²/₅

62. ²/₅

63. ²/₅

64. ²/₅

65. ²/₅

66. ²/₅

67. ²/₅

a pipafedélhez. A csüngődísz egy csinos kétszárnyú fajta által 56 példányban van képviselve. Találtam továbbá 2—3 kis tekereses korongot (9.), s végre van a leletben több apró hosszúkas hengeralakú sodronytekerekes is, melyek talán gyöngyökül használtattak.

II. A vattinai őstelep.

Körülbelül tíz kilométernyire északnyugati irányban a Versecz határának «Ludos» nevű dűlőjében felfedezett urnatemetőtől fekszik a vattinai telep, melynek lelettárgyai közt sok van, melyek az előbbinek tárgyaihoz hasonlítanak.

Vattina ma a leggazdagabb hallstattkorszakbeli telep a Délvidéken. Lelettárgyai oly érdekesek, hogy azok nemcsak a Délvidék őskorára kiváló fontossággal bírnak, hanem hogy azok hazánk többi vidékeinek régészei előtt is figyelmet érdemelnek.

A telep felfedezését és első ismert leleteit az «Archaeologiai Értesítő»-ben (U. F., XIV. kt., 1—5. ll.) közöltem. Ezen alkalommal az 1894—1896. években előkerült lelettárgyak leírását adom, megjegyezve, hogy egyes leletek ezen időből már egy vidéki folyóiratban (Tört. és rég. Értesítő, U. F., XI. 26—28, és u. o. XII, 36—40) lettek közzétéve. Most összefoglalva tüzetesen mutatom be azokat.

A lelettárgyakat abban a rendben ismertetem, a mint azoknak tudomására jutottam: mert Vattinán is, ép úgy mint másutt, a véletlen és nem a szakszerű ásatás hozta napfényre azokat.*

1894.

1894-ben kétszer s pedig április 14-én és július 18-án látogattam el Vattinára, mely alkalmakkor részint a temesvári «délmagyarországi», részint az akkor éppen alakuló félben volt verseczi városi múzeum számára szerezhettem tárgyakat. A homoknyerés még mindig Szimics Mihály földjén folyt: ezen év nyarán a Naschitz-féle földön kezdték az ásatást; a tárgyak tehát ott találtattak.

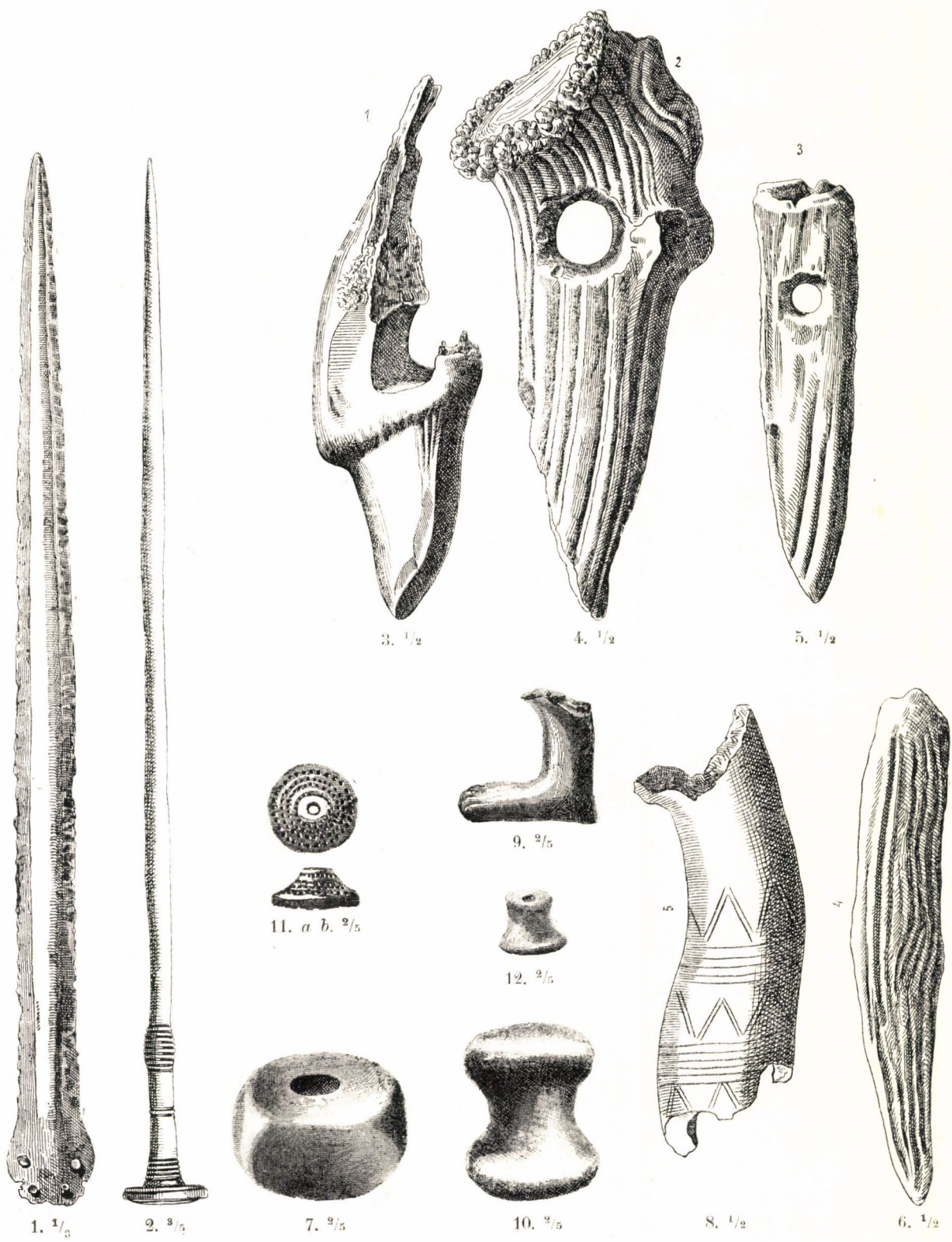
A délmagyarországi múzeumba jutott Oszuczky József ajándékából egy urna, mely nagyságára és szép alakjára nézve a délvidéki hamvvedrek közt előkelő helyet foglal el. Magassága 0.43 m.; ebből esik a nyakra 0.16 m., a kihasasodás felső felére 0.10 m., alsó, a talpig érő, felére 0.17 m. A száj átmérője 0.18 m., a hasé 0.35 m. és a talpé 0.11 m. A kihasasodáson van négy csőalakú, kis hosszúkas fül, a nyak töve alatt pedig 4 kis csücsök. A kihasasodás felső részén függőleges és a nyakon vízszintes párhuzamos vonalak képezik a díszítést. Az alak nemes. A kidolgozás gondos. Az anyag meglehetősen tiszta. Az égettetés meglehetősen jó. Színe szürkésfekete. Állapota is jó, csak szájszélének fele le van törve.

Bogics Vazul a nevezett intézetnek a következő dolgokat adta: 1 igen szép födeles csésze, 1 ilyen másiknak födele, 1 csészealj, 1 töredékes agyagkanál, melynek nyél helyett füle volt, 7 edénytöredék, fenék és fül, 1 kalapács agancsból és 4 megmunkált agancsdarab.

Bogics, Oszuczky és Rittinger Ede ajándékából az 1894. évi leletekből szép collectió, a verseczi múzeumba került. Anyagra e tárgyak négy csoportra oszthatók. Bronzból 4 db volt. Ez négy csüngődísz, melyek egy egyszerű 0.07 m. magas, fekete színű, szabadkézzel készített füles bögrében voltak elhelyezve s úgy látszik egy urnasír mellékletei gyanánt szerepeltek. Kettő közülök egyszerűen pléhből van összehajlítva s pedig az egyik háromszögletes lappá és a másik kúppá. A harmadik Hampel József: A bronzkor cz. munkája I. kt., LIV. tábla 7. számához hasonló korong, melynek átmérője 0.036 m. A negyedik pedig ugyanannak 5. számához hasonlít. Ezen két alak gyakori. Az edényben volt azonkívül még egy kis hosszúkas lapos, átlukasztott vörös homokkő darab, mely amulett lehetett. Agyagból természetesen sokat kapott a nevezett múzeum, de csak kisebb dolgokat, hamvvedret nem. A legérdeke-

* A régiebb vattinai leletek közül mutatunk be rajzban itt a Csapó Géza által a verseczi múzeumnak ajándékozott urnát (13), továbbá a Rittinger Ede birtokában levő hamvvedret (14) és az ehhez tartozott csészét (15) és füles bögrét (16); végre egy kisebb edényt (30). Az utóbbiak a verseczi múzeumban őriztetnek.

VATTINA. I. TÁBLA.

sebb egy fedeles edény, minőt a temesvári múzeumnak is küldtek. Ezen edény (31 *a, b, c*) magassága 0·15 m., miből 0·02 m. a talpra, 0·11 m. a hasra és 0·02 m. a hengeralakú nyakra esik. A talp átmérője 0·06, a hasé 0·18 és a nyake 0·045 m., a talp tehát felette kis méretű s a kihasasodás nagyon le van lapítva. A fődél belül kúpalakú üreggel bír, 0·11 m. magas lehetett, miből 0·04 m. a hengeralakú alsó részre esik, melybe az edénynek nyaka szorosán beleillik. Akkor következik egy 0·01 m. vastag karima, mely négyszögletesre van alakítva; ennek négy oldala 0·09—0·10 m. közt váltakoznak. Ezután 0·04 m. magas kúp következik, melyet egy 0·01 m. magas függőlegesen alkalmazott csücsök koronázott. Ezen csücsök a fődél fogantyúját képezte; példányunkon letörött, a temesvári példányon még megvan. Edényünk meglehetősen ép, csak a talp sérült meg, a kihasasodás repedést mutat és a fedélen hiányzik a csücsök. A fedél és az edény hasának felső része vonalakkal igen csinosan van díszítve; a kihasasodáson azonkívül szymetriailag elhelyezett 4, átfúrt kis csücsök is van. Ezen edények analógiáját a magyarhoni leletekben nem találhattam.

Kisebb edény 8 volt; ezek közül csak egy ép. Ez egy 0·09 m. magas, füles pohár, keskeny, négyszögletes talppal és szélesebb kerek szájjal. Bekarczott díszítés ékíti (17). Négy 0·09—0·16 m. magas kétfülű edény, melyeknek fülei félholdasak; czifrázatosak (19, 20). Egyik egyfüles is meglehetősen ép. Egy 0·07 m. magas, iszapolatlan agyagból készült edény, díszítetlen és mozsáralakú. Végre van egy kis 0·05 m. magas edényke is. Egy tál töredékei czifrázatokkal egy hasonló példányra emlékeztetnek, mely Verseczen a Ludos nevű dülön 1888-ban találtatott. Két agyagkanál, egy töredékes, egy ép, a nyél helyett füllel; 2 fekete orsógomb; 1 agyagkorong lyukkal közepén; 1 hengeralakú, 0·13 m. magas és 0·04 m. átmérőjű, vörösre égetett agyagtömb, melynek rendeltetését nem ismerem.

Érdekes, hogy a szarvasagancs-régiségek, melyek az előtte való években nem konstatáltak 1894-ben tömérdek mennyiségben felleptek. Azt beszélték, hogy nem ismervén azok érdekességét és értékét, abból egy házaló zsidónak egy egész kocsival adtak el, kilóját 2 krajezárral számítva. A verseczi múzeumba kb. 25 db. jutott. Van köztük 3 nagy kalapács, a rózsza feletti lyukkal; egy töredékes kétélű csákány (3); egy karsú kalapács (5); 10 hegyezett agancsvég; 2 db. agancs, melynek hegye és töve le van metszve, minek folytán a tárgy hengeralakot nyert; s végre több töredék, melyek a megmunkáltság nyomait mutatják. Kőből egy, a fúrólyuknál ketté tört kalapács fele sorolandó fel. Végre megemlítendő az is, hogy a versecz-kubini h. é. vasút építői a homok végett Vattinán is megfordulván, ott szintén régiségeket szereztek, melyek többnyire a Károlyfalván állomásozott Munk főmérnök nejének tulajdonába kerültek. Néhány edényen kívül, melyeket azonban nem láthattam, mutatott nekem Munkné két szerpentineszköz-töredéket, melyek Vattináról származtak. Az egyik egy gömbalakú kalapács lyukas töredéke, a másik egy hosszúkás kalapács-féle, melynek fúrólyukja kúpalakú.

1895.

1895-ben négy ízben rándultam ki, ú. m. június 8-án, szeptember 24-én, november 4-én és december 31-én: 200-nál több tárgyat a verseczi múzeum számára szerevén. De a temesvári múzeum is kapott 2 szállítmányban érdekes dolgokat. Végre magán kezekbe is került néhány tárgy.

Ugyanazon évi tavasszal Oszuczky József és Bogics Vazul a közvetlenül a vasúti megállóhely mellett elterülő Haszlinger-féle szántóföldet bérbe vevén, a homoknyerés az egész év alatt ezen birtokrésznek déli oldalán történt. Az ezen évi leletek tehát ott fordultak elő.

Június 8-án, épen ottlétem alkalmával, érdekes felfedezést tehettem. Az új veremrészlet északkeleti csücsében a munkás egy csomóban vagy 40 db. 0·08—0·12 m. magas agyagedényre akadt. Látszott, hogy az edényeket szándékosan helyezték volt el, s mivel a legtöbb az edények közül kétfülű s olyan különös alakú, hogy praktikus czélokra nem igen használhatták, azt is föl lehet tenni, hogy a munkás valami áldozatot tárt fel.

Az ott előfordult különös alakú, kétfülű edények (19, 20) leírása a következő: A két, erősen vályúzott fül aránylag magasra emelkedik a száj széle fölé. Az egyikének magassága a talptól a nyakig 0·06 m., a száj széleig 0·085 és a fülek csücséig 0·11 m. A talp átmérője 0·034 m., a hasé 0·095 és a

VATTINA. II. TÁBLA.

13. $\frac{1}{4}$

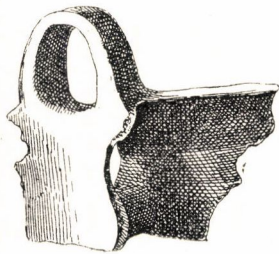
16. $\frac{2}{5}$

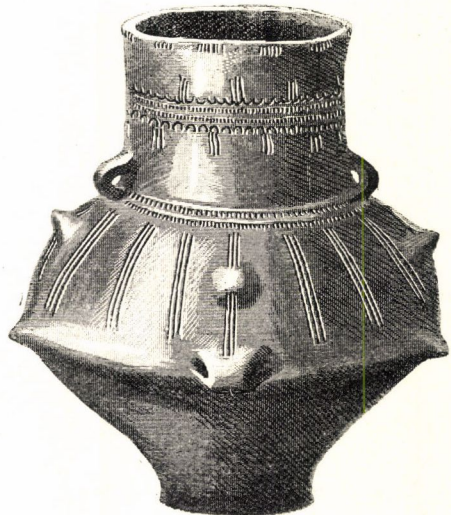
15. $\frac{1}{2}$

17. $\frac{2}{5}$

18. $\frac{2}{5}$

14. $\frac{1}{4}$

szájé 0·06 m. A szájszél a legtöbb esetben az edénynek két fül nélküli oldalán csúcsba szögellik ki. Az edények felülete többnyire irlával van símítva s fekete színű; csak egy-két esetben volt az edény vörösre kiégetve. A kihasodáson bekarcsolt díszítmény van egyenes és görbe vonalakból. A kihasodás alsó részén 4 szimmetrikusan elhelyezett, lefelé hajló kis dudorodás van; ezeknek ketteje felett, melyek a fül nélküli oldalukon vannak, gyakran 2—2 spirál-vonaldísz látható.

Ezen alkalommal megszereztem azokból 2 épet, 13 töredékest és vagy 15-nek egyes darabjait. Később kaptam még ezen leletből Gabányi János verseczi szolgabíró ajándékából 3 és a Magyar Délkeleti Vasút építési vállalatától 1 ép edényt. Ezen edényalak már a múlt évben előfordult, mert Verseczen 1 ép példány abból az esztendőből őriztetik, valamint egy másiknak töredéke, melyet Buday József, áll. főreáliskolai igazgató ajándékozott.

Június 8-án szereztem a fentebbieken kívül egy kézi malom alsó, vályú alakú részét és egy morzsolókö töredékét, továbbá egy agyaggúla alsó részét, letörve a csúcs alatti vízszintes lyuknál; végre egy agancs hegyét.

A nyár folyamán előkerült leletek közül a temesvári múzeumba került: 1 urna, 1 a fent leírt kisebb különös alakú kétfülű edények közül, 1 díszített födeles csésze, 1 szarvasagancs, 1 köszörűkő darab és 1 madárkarom. (Tört. és rég. Ért., N. F., XI, 131. — Szept. 18. ülés.) Az urna a legnagyobb példány az eddig talált hasonnemű edények közül. Szájszéle letörött s csonka állapotában is még 0·44 m. magas.

Akkor fordult elő az új gödörészlet délnyugati sarkában, 1·2 m.-nyi mélységben két emberi csontváz, azonban mellékletek nélkül. A csontvázak guggoló helyzetben, jobb oldalra dőlve, arccal keletfelé, találtattak.

Szeptember 24-én kaptam a verseczi múzeum számára 3 malomaljat, 1 morzsolókövet kvarezból, 1 agancsból készült baltát (4), 2 kétfülű edényt (1—1 letörött füllel), 1 füles korsót és több edény-töredéket.

Október 24-én láttam Csapó Géza, verseczi főszolgabíró birtokában egy öntőmintának felét, mely szintén a nyáron találtattott. Ezen lelettárgy majdnem rendes, négyoldalú lapos hasabot képez, melynek hossza 0·19 m., szélessége 0·075 m. és vastagsága 0·035 m. Anyaga nagyon puha, úgy látszik talgos pala; színe piszkos hamvasszürke. Súlyja 0·75 kgr., tehát aránylag könnyű. Az egyik oldalán van egy 0·08 m. hosszú repedés, mely nyilván a használattól ered.

Tárgyunk egyik oldalán egy egyszerű, díszítetlen fokos öntőmintájának fele van meg, mely fokos hossza 0·15 m., miből a pengére 0·107 m. esik. Az egyenes él magassága 0·055 m., a penge töveé 0·025 m., a nyéltok előrészeé 0·038, a nyéltok hátulsó részeé 0·048 m. A penge vastagsága a nyélluknál 0·02 m. A nyélluk magassága 0·035 m., az egész nyéltok átmérője 0·05 m. — Az él alsó része mellett 0·008 m. átmérőjű lyuk van, mely a két mintalap összekapcsolásánál szereplő szögnek befogadására szolgált.

A másik lapon egy hasonló fokos-példány formája van, csak hogy ennek az alakja és iránya az előbbihez meg van fordítva. Ez hosszabb, de karcsúbb is. Hosszúsága 0·164 m., miből a pengének 0·126 m. jut. Az egyenes él magassága 0·05 m., a penge töveé 0·027, a nyéltok előrészeé 0·046, a nyéltok hátulsó részeé 0·057 m. A penge vastagsága a nyélluknál 0·044 m. A nyélluk magassága 0·042 m., a nyéllukas rész átmérője 0·044 m.

Mindkét példányon a nyéltok felső és alsó külső szélén dudoros vonal látható, az egyedüli ékítmény mindkét példányon. A nyéltok hátulsó részén lévő taréjalakú nyújtványnak alsó hegye le van metszve.

A vattinai öntőminta fokosformái bronzkorunk egy kedvelt idomát mutatják, melyet fegyvernek használtak. Az idom maga igen régi; már a rézkorban vette eredetét. Hosszú ideig volt használatban, mert a bronzkort is túlélte (Hampel J.: Ujabb tanulmányok a rézkorról, 18—20.)

Főleg Erdély szolgáltatta nagyobb számban ezen fegyvernemet. A Duna-Tisza-Maros-közterületéről csak egy példány ismeretes. Lelethelye Fibis, Temes vármegye ujaradi járásában.

Ezen idom öntőmintái eddig csak 2 példány által voltak képviselve. Mindkettő Erdélyből száma-

VATTINA. III. TÁBLA.

19. $\frac{1}{2}$

20. $\frac{1}{2}$

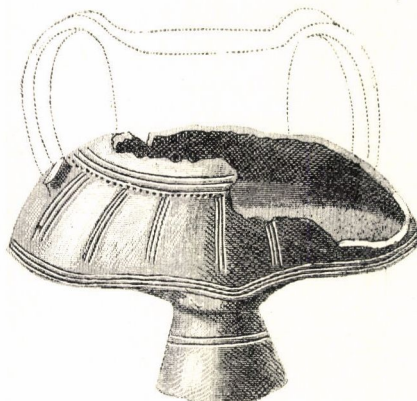
21. $\frac{1}{2}$

22. $\frac{1}{2}$

23. $\frac{1}{2}$

24. $\frac{2}{3}$

25. $\frac{1}{2}$

26. $\frac{1}{2}$

27. $\frac{1}{2}$

28. $\frac{1}{2}$

29. $\frac{1}{2}$

30. $\frac{1}{2}$

zik s mindkettőnek csak a fele maradt meg. Az egyik Torma Zsófia nándorváljai kutatásaiból származik; a másik pedig Csáklyáról való (Arch. Ért., N. F., VIII, 93.). Ez utóbbi szintén kettős és sok tekintetben hasonló a vattinaihoz.

Ugyanakkor láttam Csapónál egy kőbaltát is, melyhez hasonló már Verseczen is előfordult. Hossza 0·11 m., szélessége a nyéllyuknál 0·05 és magassága 0·027 m. Elöl és hátul éllel bír. A nyéllyuk átmérője az egyik oldalon 0·02, a másikon 0·016 m.; a nyéllyuk tehát kúpalakú. Az anyag zöldesbarna serpentin. A csiszolás tiszta, a hátulsó él kissé csorbás.

November 4-én ismét kirándulván, a következő dolgokat szereztem a verseczi múzeum számára: 5 kőtárgyat, 7 agyagedényt, 1 agyagyöngyöt, 1 agancseszközt, több cseréptöredéket és egy emberi koponyát. A kőtárgyak a következők: 2 nagyobb morzsolókő kvarezből, 1 serpentinbaltának élefeleli töredéke, 1 serpentinlapács ütőrésze felőli töredéke és egy 0·095 m. hosszú, 0·016 m. széles és 0·015 m. vastag, négyszögű, mindkét végén kiélesített véső. Az agancseszköz 0·18 m. hosszú kés. A penge 0·09 és a nyele is 0·09 m. hosszú (6). Az agyagyöngy hengeralakú (12). A 7, többnyire sérült edény közül megemlítendő egy csolnakalakú tálnak 0·2 m. hosszú töredéke (az eredeti hossza 0·24 m. lehetett). Ezen tál szélessége a közepén 0·11 m.; az egyik oldalán kis fül van. Egy másik edény méretei; magassága 0·08, szájnnyílásának átmérője 0·055 m. 0·05 m. a talp felett domború vonal fut az edény körül. E felett két kis, egymásnak átellenében álló fül.

Ugyanazon hóban jutott a temesvári múzeumba 6 meglehetősen ép, simított felületű kisebb edény, több edénytöredék és több, részben megmunkált agancs és szarv (Tört és rég. Ért., N. F., XI, 132. — Nov. 23. ülés).

Utoljára decz. 31-én voltam a lelethelyen. Akkor kapott a verseczi múzeum 2 emberi koponyát; 3 agancs-baltatöredéket és pedig 2 nyéllyukas és 1 éle felőli töredéket; 1 agancsvéget, mely a megmunkáltatás nyomait mutatja; egy agyaggúla töredéket; egy kis csinos urnaalakú agyagedényt (29) ép, 0·12 m. magas, talpának átmérője 0·05, hasáé 0·09 és szájnnyílásáé 0·08 m.; a nyakon és a szájszél felső részén bekarozolt czikezakos vonaldísz van); 5 töredékes edényt és pedig 2 nagyobb kétfülűt és 1 egyfülűt; egy csolnakalakú edény töredékét; egy közepén átfúrt edénytálat; 3 edényfödület és pedig egy 0·43 m. átmérőjű kereket, egy 0·11 m. átmérőjű négyszögűt és egy 0·07 átmérőjű kereket; mind a három, kivált az első, czifrázatos; csak az sajnálandó, hogy mind sérült. Egy helyen 2 kis, 0·05 m. átmérőjű, edényfödél találatot, melyek karimás alsó oldalukkal összeillesztve voltak, hasonlítván egy bullához (38 *a, b*, az egyik). Az edénytöredékek közt van aránylag sok kettősedény (ikeredény) maradványa (13). Ezek többnyire 0·15—0·20 m. magasságúak (fül nélkül). De van némely fül, mely sokkal nagyobb edényekre is enged következtetni.

1895-ben volt a töredékek közt néhány mozsáralaku urna maradványa is. Továbbá akadtam egy hallstattkori hamvvederre, hasonló a Csapó-féléhez, csak hogy valamivel magasabb és csinosabb; de ebből is csak töredékeket láthattam.

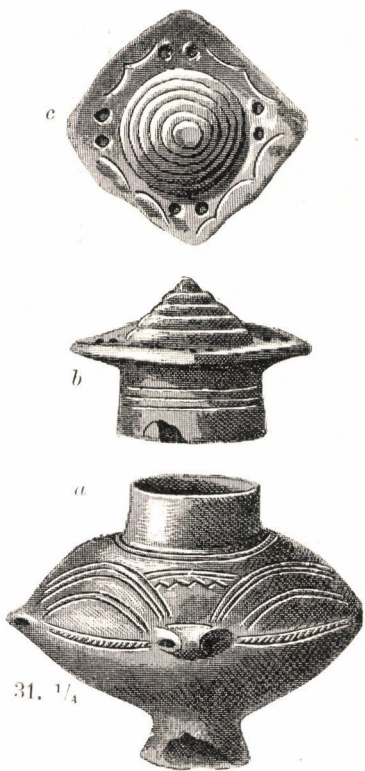
1896.

1896-ban is többször fordultam meg Vattinán. Így voltam künn júl. 3-án, 45 tárgyat hozván Verseczre. Oszuczky adott 21 darabot, Bogics 20-at és Kotzka, vasúti ör, 2 darabot; a többi 2 darabot magam gyűjtöttem a gödörben.

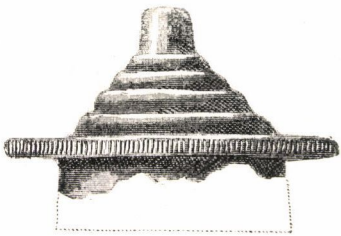
Oszuczky tárgyai közt volt 7 töredékes edény, melyek az ismeretes kétfülű bögrékből valók. Továbbá 6 különféle bögre, köztük 1 ép egyfülű, 2 fődő, minő már tavaly fordult elő. Egy csőalakú esonka tárgy, melynek nagy hasonlatossága van egy agyagszobor al- és felkarjához. Hossza 0·16 m. (8). Egy láb, tömör, fekete színű, a térdtől lefelé. Az öt ujj tisztán kidolgozva (9). Szobortöredék vagy edényláb lehetett. Égetett, vöröses színű agyagkarika, mely az egyik oldalon síma, a másikon alacsony kúpot képez, mely tele van betűzdelte pontokkal (11 *a, b*). Egy csőrlő (Spule)-alakú agyagtárgy, hossza 0·08 m. (10) s végre egy 0·20 m. magas négyszögű égetett agyaggúla.

Bogics dolgai közt volt: 2 töredékes edény az ismeretes kétfülű fajtából, 1 ép ugyanazon fajtából,

VATTINA. IV. TÁBLA.

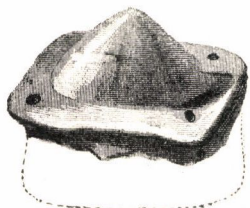
31. $\frac{1}{4}$

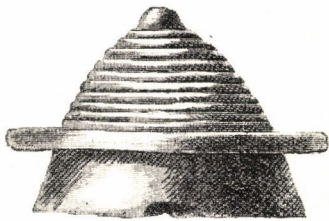
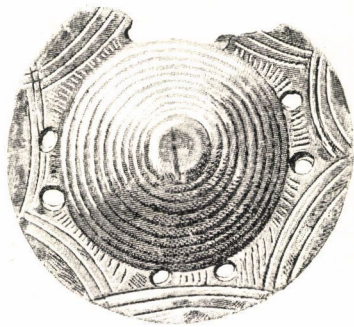
36. a $\frac{2}{5}$

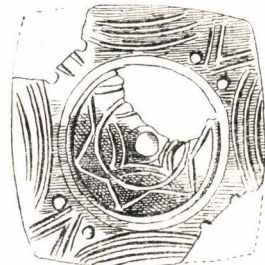
36. b $\frac{2}{5}$

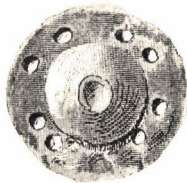
39. $\frac{1}{2}$

32. a b. $\frac{2}{5}$

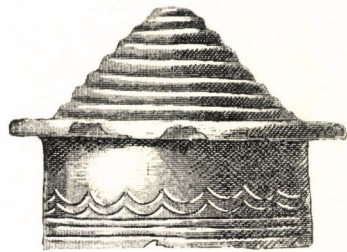
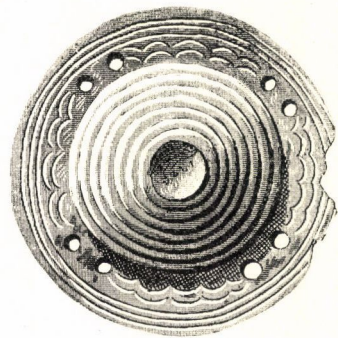
34. a b. $\frac{2}{5}$

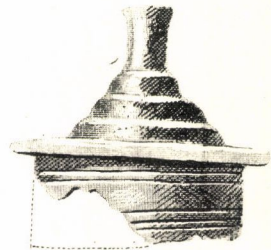
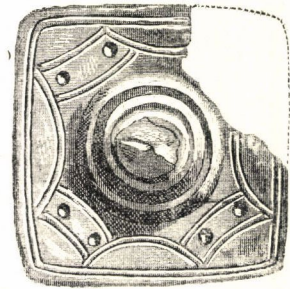
37. a b.

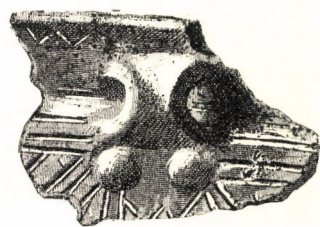
38 a b.

33. a b. $\frac{1}{3}$

35. a b. $\frac{1}{3}$

40. $\frac{2}{5}$

de csak egy füllel (21); 8 kisebb töredékes bögre. Egy edényfedél. Egy edénydarab, mely kanál vagy csésze töredék is lehet. Egy csolnakalakú edény, mely azonban nagyon kicsiny, a mennyiben csak 0·1 m. hosszú. Egy szűrőedény töredéke. Egy csörlő. Egy agyaggúla, mely 0·17 m. magas. Végre egy serpentin alapács és egy agancsbalta. Az első 0·08 m. hosszú, 0·055 m. széles és 0·05 m. magas. A nyéllyük, melynek átmérői 0·02 és 0·022 m., majdnem a kalapács közepére esik (7). Az agancsbalta 0·195 m. hosszú; a lyuk, mely a rózsa felett van, vésővel van kivésve; sérült.

Kotzka ajándéka egy edény- és egy földélelből áll. Az előbbi csonka; nyaka és szájszéle hiányzik. Magassága a nyakig 0·15 m. 0·02 m. magas talpának átmérője 0·08 m., hasáé 0·20 és nyakáé 0·09 m. A nyak alján 2 kis fül. A hason 4 kis dudorodás, melyek symetriailag elhelyezve és 3 bekarczott párhuzamos vízszintes vonallal összekötve vannak. A nyak alatt 3 vastag vonal fut körül. A kihasasodás felső részén többször 3—3 bekarczott függőleges vonás van. A föld, melynek hozzátartozása az edényhez azonban nem bizonyos, a nagyobbak közül való. Magassága a letörött csücs nélkül 0·09 m. Köralakú karimás részének átmérője 0·135 m. Egyenes és körszelvényekből alkotott vonásokkal van díszítve.

A leletkörülményekből azt tudtam meg, hogy ezen részen, a vasúti megállóhely mellett, az urnák ritkák és mindig összezúzva fordulnak elő. A két említett agyaggúla még 4—5 hasonlónak társaságában egy csomóban rakásra fektetve fordult elő. Épúgy találtak a csörlőket is, melyekből szintén 4—5 darab együtt fordult elő. Ilyen agyagcsörlőket leltek Tirolban a Kaltern melletti Stadlerhofon felfedezett sírokban (Freih. von Sacken: Mitth. d. Cent.-Comm., 1865; 183.). Magyarországon a Tisza vidékén is találtak.

Augusztus 26-án másodizben rándultam ki. Mivel azonban akkor nem dolgoztak a homokgödörben, ott csak néhány czifrázatos cserepet gyűjtöttem, melyek ott szanaszét heverték.

Annál többet hallottam a helységben előfordult leletekről, melyeket ezen alkalommal tüzetesebben kutattam. A templomtól keletre eső házhelyeken nem akadnak tárgyakra; ezt nemesak az emberek mondják, de magam is konstatáltam Brehm Péter 46. számú házában, hol szintén homoknyerés alkalmával semminemű prae-historicus lelet nem jött napvilágra.

Az utóbbi időben a templomtól északra elterülő keresztutczában voltak leletek. Így lelték Gyirin Szvetozár 72. számú háztelken 1894-ben házépítés alkalmával több urnasírt és edényt. A 73. számú háztelken 1880 körül találtak több nagy urna. Ivanov Pája 75. számú háztelken 1896-ban, júliusban sok cseréptárgy került napfényre, ú. m. urna, tál, csésze, füles bögre stb. Ivánov Zsiván 76. számú háztelken 1894-ben akadtak edényekre. Egy urna most is megvan a háznál. Végre Doklyán Golub 93. sz. háza előtt az utcán 1891-ben találtak edényeket. Ezekből egy urnát sikerült a verseezi múzeum számára megszerezni. Ennek ú. n. hallstatti alakja van, aránylag mélyen elhelyezett has s nagy nyak. A talp átmérője 0·08, a hasét 0·31 és a nyaké 0·16 m. A szájszél letörve lévén, a csonka urna magassága 0·35 m.; az ép urnáé 0·38—0·39 m. lehetett. Ebből esik a talptól a hasig 0·12 és a hasra 0·07 m. A hason 4 hosszú duzzadék és ezek felett 4 csücsök, melyek párhuzamos körök által vannak körülvéve. A kihasasodáson függőleges vastag benyomkodott vonások vannak. A nyakon fent a szájszél alatt 4 ujjal benyomott párhuzamos egyenes vonal fut a nyak köré. Alatta négyszeres, egymás mellé rakott, körszelvényekből alkotott vonaldísz.

A következő napon vásároltam 10 edényt, 2 kőbalta-töredéket, ismeretlen rendeltetésű kőtárgyat és 2 agancsvéget, melyek vágási nyomokat mutatnak. A tíz edény, valamennyi kétfülű kis bögre, többnyire sérült; két változatot mutatnak. Aránylag gyakran fordulnak elő s gyakorlati céljuk nem lehetett, már alakjuknál fogva. A 2 baltamaradvány élfelöli töredékek serpentinből.

Szeptember 14-én hoztam be 2 kőtárgyat, 10 edényt, 2 agyagtárgyat és 21 cseréptöredéket.

A 2 kőtárgy egy még befejezetlen balta és egy másiknak élfelöli töredéke. Az utóbbinak hossza 0·08 m., magassága 0·025 és szélessége 0·05 m. Anyaga zöldes serpentin. Az előbbi csak nagyjából van kidolgozva; csak az éle tökéletes. Hossza 0·1, magassága 0·01, szélessége a fűrőlyuknál 0·045 m. Átfúrása megkezdett. A kődugasz, mely a csőalakú fűrőeszköz által keletkezett, még benne van a lyukban. A nyéllyük átmérője 0·02 m. (Analogia: Arch. Közl., XVI, IV. tábla, 43. ábra.).

Az edények közül 6 db. 0·08—0·085 m. magas, 3 ép, 3 töredékes, valamennyi kétfülű. Kettő abból a fajtából, melynek 2 füle a szájszél fölé emelkedik; ezek töredékesek. A kilencedik ép, díszítetlen, durva kivitelű füles csésze, melynek magassága 0·065, talpátmérője 0·057 és szájátmérője 0·105 m. A tizedik úgynevezett «lángborító». Harangalakú. Magassága 0·085 m., alsó belső átmérője 0·105 m., felső belső átmérője 0·032 m., falvastagsága 0·01 m. Oldalfala sűrűn át van lyukasztva. Ép. Magyarországon gyakran fordul elő, de túlnyomóan a felső szűkebb nyílásnál 2, néha 4, oldalszarvalakú nyújtvánnyal bír. Néhány példány, melyek a vattinaihoz hasonlóak s melyeknek szarvai nincsenek, a gombai östelepről s Szihalomról a m. n. múzeumban őriztetnek.

Volt azután még a szállítmányban egy 0·14 m. magas égetett agyaggúla, ép, négyszögű teteje és ugyanolyan talpa közepén egy-egy ujjal benyomott pont. Továbbá egy égetett agyagtábla, mely négyszögű lehetett, sarkötredéke. A tábla mind a két oldalán simított, a széle vastagabb, mint a közepe. Az előbbi 0·02 m., az utóbbi csak 0·01 m. vastag. Hasonló Lengyelen találtatott (Arch. Közl., XVI, VII. tábla, 180. ábra).

A cserepek közt volt 4 agyagtál töredéke is, melyek az urnasírokban előfordulni szokott díszes földötálakra emlékeztetnek (40); az egyiknek alakja négyszögű volt. Végre egy, a tavaly oly gyakran talált kupola-alakú fedelek közül, mely szokatlan nagy méretei által tűnik ki.

Szeptember 19-én ismét künn lévén, hazahoztam: 7 kőtárgyat, 7 agancs- és 2 csonteszközt és 57 agyagtárgyat.

A kőtárgyak álltak: 5 gömbölyű morzsolóköböl és 2 serpenteszköz töredékéből, névleg egy kalapács és egy balta éle felőli maradványából.

Az agancseszközök közt volt: 2 balta, az egyik 0·17 m., a másik 0·20 m. hosszú, a rózsza felett fűrt lyukkal; 5 agancsvég, részint hegyesre csiszolva, részint fűrészelési nyomokkal; az egyik tőjén egymásnak átellenében két lyukas bemélyedés. A két csonttárgy töredék, lábszárcsontok, melyek az ízület alatt át vannak fúrva.

Az agyagtárgyak közt volt: Egy agyaggúla, égetett, 0·16 m. magas. Egy agyagyöngy, 0·025 m. magas és 0·04 m. széles. Három agyagkanál. Az egyik füles volt, de a füle letörött. A másik fejének méretei 0·05—0·05 m. Fül helyett nyéllel bír, mely 0·025 m. hosszú és lehajló. A harmadik fejének hossza 0·06 m., szélessége pedig 0·045 m., 0·01 m. hosszú nyele mindkét oldalán melyedés, mintha fület akartak volna csinálni. Töredékes.

Egy ép csésze díszítés nélkül. Magassága 0·05 m., szájának átmérője 0·125 m., talpáé 0·04 m. Két csúcscsal ékes füle 0·02 m.-nyire emelkedik a szájszél fölé.

Körülbelül 20 többé-kevésbé töredékes, egy- vagy kétfülű bögre. A többi talp-, oldal- vagy szájszél-töredék. Köztük van két csolnak alakú edény töredéke. Egy csésze-födő, az ismeretes fajból; kari-mája le van törve. Egy nagy egyszerű tál harmadrésze. Palaczkalakú 12—15 literes edény maradványa. Egy edénykének alsó fele, mely hétszögletes. Egy nagyobb edény talpa és alsó része, mely azáltal különös, hogy az edény belsejében a fenekén, fölfelé álló nagy fül van alkalmazva. Továbbá egy majdnem hengeralakú edénynek 0·14 m. hosszú töredéke. A henger középátmérője 0·07 m. Az edény falvastagsága 0·006 m. Mindkét oldalán 4—4 lyuk négyszögben szimmetriailag elhelyezve. Vonaldíszes. Talán egy ritkább alakú talpcsöves edény maradványa, mert a két végén lévő törési nyomok a hengernek folytatására engednek következtetni. Megemlítendő, hogy más talpcsöves edénytöredék Vattinán nem fordult elő. Végre egy ikeredény füle, mely nagy edény maradványa. Ilyen ikeredény fül már vagy 15 példányban került elő.

Szeptember 20-án vásároltam be egy munkástól 5 kis edényt, köztük egy épet; 1 gyöngyöt és 1 nagy kőbaltát. Az edények kétfülű bögrék. Az agyagyöngy gömbölyű, 0·02 m. magas és 0·022 m. széles. Oldalain bekarczott kereszték és más jelek láthatók. A balta serpentinből való, 0·16 m. hosszú, a nyéllyuknál 0·062 m. széles és 0·04 m. magas. Szép példány.

Október 10-én hoztam be 2 malomaljat verseczi kőzetből, 1 agyaggúlát és vagy 22 edénytöredéket.

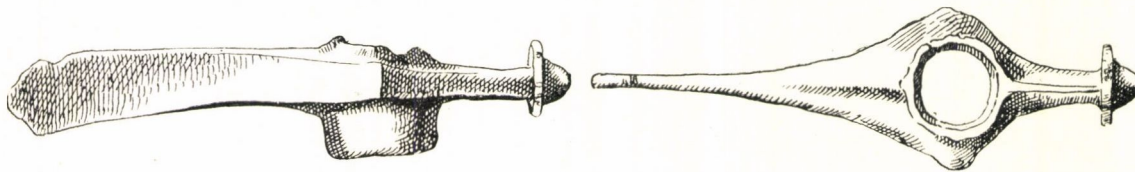
Végül megemlítem, hogy Oszuecky és Bogics a nyáron a délmagyarországi múzeumnak átenged-

tek ajándékul 2 ép és 7 töredékes edényt a két ismeretes kétfülű bögre-fajtából, 1 serpentin balta éle felőli töredékét és a fent említett csörlőalakú agyagtárgyakból egy példányt.

Ezek az 1896. évi leletek.

Különös, hogy a vattinai tárgyak közt a bronzdolgok ritkaság számba mennek. Összesen 8 darab találtatott eddig, miből egy elveszett s a többi 7 Verseczen őriztetik. Ezek 1 kard (1), 1 fokos (41), 1 tű (2) s 4 csüngődísz. Míg Verseczen a Ludos dűlőben volt urnatemető urnáiban oly sok bronzot leltek, addig Vattinán tudtommal egy hamvvederben sem fordult elő bronztárgy. Pedig éppen Vattina az a hely, hol a délvidéki önálló bronzkultura egyetlen elvitázhatlan bizonyítéka — egy öntőminta — fordult elő. A vattinai bronztárgyak különben gyakran előforduló, egyszerű típusúak.

Vattina érdekessége kis edényeinek eredeti alakjában van. Több típus konstatalható. Az első azon fajta, melynek erősen vályúzott két füle magasra a szájszél fölé emelkedik. Ebből tudtommal már vagy 100 fordult elő (19—21). Utána jön számban s közel áll hozzá alakra nézve is a másik fajta, mely valamivel kisebb s karsúbb. Ez is igen csinos (22—24). A harmadik alak a födeles esésze, melynek

41. ²/₈

lapos hasa és eredeti fedele van (31 *a, b, c*). A has kerek, kivételesen 7, 11 és 13 szögletes. Ezen alak is ismeretlen Magyarország más hasonló telepén. 32—39. ábra alatt mutatunk be több ilyen érdekes födelet. A többi kis bögrék közt is van sok csinos alakú (25—28).

A hamvvedrek a Verseczen konstatalt 4 változatot mutatják fel. Az urnák szájában volt kréta-betétes esészek és az ezekben elhelyezett vagy a nyakban, vagy az urna mellett állott bögrék szintén hasonlítanak a verseczi rokonzélú edényekhez. Éppúgy találja meg a Verseczen talált ikeredény analógiáját Vattinán, még pedig aránylag sok példányban.

A többi agyagtárgyak nagy változatosságot mutatnak fel. Az edényekkel rokon kanalak mintegy 10 példányban vannak képviselve; van, melynek fejhossz átmérője 0·05, és van olyan, melyé 0·11 m. Egy az átmenetet mutatja a kanálból a csészébe. Fogantyújuk egy rövid nyél, vagy pedig fül. A gyakran talált agyaggúlák különös jelleggel nem bírnak. Ritkább alak a tömör csörlő. Gyöngyök is többször találtattak. Volt golyó-, henger- és korongalakú, az utóbbi tekintélyes nagyságban is. Lángborító, tábla, lábutánczat déli vidékünkön ritkábbak a lelettárgyak között.

A kőeszközök anyaga zöldes serpentin. Túlnyomóan balta, részben kalapács is. Az el nem készült balta a félbehagyott fúrással már nem olyan ritka. Előfordult ez már Verseczen és Szerb-Keresztúron, a Duna-Tisza-Maros-közt értem. Egy kis véső az úgynevezett kögyalúhoz hasonlít. Egy tűzköszilánk is találtatott.

A csont- és szarvasagancs-szerszámok közt van balta, kalapács, kihegyezett agancshegy, agancshenger nagy számban. Egy csinos kés nyéllel, egy darabban. Az ízület alatt átfúrt szárcsontok czélját nem tudom (koresolyák nem lehetnek, mert arra túlságos nagyok).

A Peutinger-tábla „Ad Scrofulas“ állomásának meghatározása a Gospodin-örvény Domitianus táblája alapján.¹

TÉGLÁS GÁBOR-tól.

A Vaskapuszabályozás nagyszabású munkálataival az Aldunához fűződő történelmi és régészeti emlékek tüzetesebb helyszíni vizsgálata is napirendre kerülván, részemről különösen a dunaparti szikla-táblák kérdését tettem tanulmány tárgyává. Az általam kinyomozott Domitianus tábla megfejtése közben a Tabula Peutingerianáról már ismeretes *Scrofulae* névvel is foglalkoznom kellett s miután 1893-ki első utazásomat a lefolyt 1895 nyarán megismételve a Duna medrét és partvidékeit *Új-Moldvától* a Vaskapuig újból átvizsgáltam, végre abba a kellemes helyzetbe jutottam, hogy a régészek által sokféleképen találgatott *Scrofulae* helyrajzi viszonyát és hollétét az általam 1893-ban megfejtett Domitianus tábla alapján térképileg is kijelölhetem.

A Kosztolacitól, vagyis a rómaiak Viminaciumától a Duna jobb partján Tiberius által mindjárt Pannonia leigázása után munkába vett s az általam véglegesen tisztázott két Tiberius tábla tanúsága szerint a legio IV. Scythica és legio V. Macedonica legénységének öröme Kr. u. 32/33 közt felavatott sziklaútról irodalmunk legrégebb feljegyzéseit idáig Claudius Ptolemaeus II. századbeli Geographiájának köszönhetjük. Ptolemaeus² Alexandriában foglalkozva, úgylátszik csakis a parancsnoksági székhelyeket méltatá figyelmére a távoli Dunavidékről. Így Ὀσίμιναιον (Kostolac), Τανατις (Milanovač), Ἐπιτρα (Brzo Palanka), Δορτικον, Παταριανál többről nem tesz említést. Ονιμάναιον Kostolac a legio törzsével a Duna szorulatán felül a Morava torkolatában. Τανατις a Duna nagy V alakú hajlásának épen szögletében s a Galamboectól Milanovačig tartó felső zuhatagsor záródásánál, a Jucz nevű serpentin fenépad irányában. Innen a római út elhagyva az Orsovának hajló Dunát vagyis a Dunameder nagy V-jének alsó ága helyett a Miroč fensíkon át Brzo Palankához esapott s Milanovač Τανατις-től alig 22 kilométerre érte Ἐπιτρα. Onnan ismét a Duna mentén követve a Timok torkolatához épült Δορτικον a mai Negotintól keletre Rakovica kis község mellett Brzo Palánkától alig 25 kilométernyire. Valamivel távolabb fekszik Παταρια Ratiaria, Felső-Moesia fővárosa, a Lom közelében a mai Arcar falunál.

Sokkal teljesebben adja a parti útvonal állomásait az Itinerarium Antonii Augusti,³ melyet ugyan Antoninianusnak tulajdonítanak; de a mely N. Constantín korából keletkezett. Iter per ripam a Timinacio (Kostolač): Cuppa (Galamboč) M. P. XXIII. Novas M. P. XXIII. (Brnjica). Talia (Milanovač) M. P. XII. Ageta M. P. XXI. Aquis (Vidrovač Negotin mellett) M. P. XV. Dortico M. P. X. Bononia

¹ Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafelirataihoz. Felolvastatott a m. tud. Akadémia II. osztályának 1893. évi december 4-iki ülésén. A m. tud. Akadémia kiadványa 1894.

² Claudii Ptolemaei Alexandrini Liber Geographiae cum tabulis et universali figura et cum additione stb. 1511 velencei kiadás.

³ Itinerarium Antonini Augusti. Parthey et Pinder kiadása. Berolini 1848 p. 214. Teljesebb kiadás Toblertől St. Gallen 1863.

(Vidin) M. P. XVII. Ratiaria Leg XIII. Gem. M. P. XVII. Ebben a lajstromban a Cohorsparancsnokságok mind bennfoglaltatnak.

Még ennél is teljesebb a Tabula Pentingeriana, melyet K. Müller¹ fejtegetései szerint Procopius Nagy Constantín utolsó sarjadékának 8 hónapos uralma alatt 365 szeptembertől 368 májusa vagyis a Valens ellen Nacocleánál vesztett csata idejéig bizonyos Castorius szerkesztett volna. A Kostolačtól lefelé sorakozó táborhelyek távolsági adataikkal együtt következnek: Viminatio X. Lederata (Rama, XIII. Punicum, XV. Vico Cuppe, XII. Ad Novas, X. Ad Scrofulas, XV. Taliatis, VIII. Gerulatis, VI. Unam, VI. Egeta, VIII. Clenora, VIII. Ad Aquas, XXIII. Dortico, XXXI. Ad Malum, XV. Ratiaria.

Ezen állomások mindenikét térképileg ismerjük az egy *Ad Scrofulas* kivételével Lederatát már Mannert² Ramához helyezte és annyival meglepőbbek Aschbach³ későbbi tévelygései, a midőn egyenesen *Costolactól* (Viminacium) próbálta Traianus dunai átkelését kijelölni s *Lederatát* a balparti *Új-Palánkához* osztotta. A szóban forgó dunai átkelés tudvalevőleg a mai Ramától és akkori Lederatától irányult *Új-Palánkához*, illetőleg a *Karas* és *Nera* betorkollásához. Ezt az átkelést igen mozgalmas csoportosításban szemlélteti a Traianus oszlop 33/34 képsorozata, sőt a ramai és új-palánkai rakodópartok kőfalazatát is láthatjuk ezeken a képeken.

A Lederatán túl következő *Pincum* állomás nevét a *Pek* folyó máig fenntartotta. A mai Gradiste nevét a római castrumtól nyerte, melyet Marsigli Lajos «*Gradisca*» néven ismertet művének II. köteté-

ben az I. tábla V. rajzán. E táborhely a Moesia belsejébe szolgáló Pek völgy kulcsát képezé, mely Alföldünk keleti széléről ős idők óta élénk forgalmat közvetített délfelé. Épen azért Punicum a Pek fejenél (Sena, Kucajna, Voluja) a rómaiak idejében is virágzott vas- és rézbányászat főlerakódó helye nemcsak katonai, de közgazdasági tekintetben is első rangú fontossággal bírt és a Legio VII. Claudia egyik osztályával épen az innen következő aldunai zuhatagok mentén a határőrséget a IV. században is innen intézték.

Csak röviden kívánjuk megemlíteni, hogy *Galambocznak* kikötőjénél *Cuppæ* és a *Brnjica reka* torkolatánál a *Stenka* zuhatag irányában Brnjica község temetőjénél *Novæ* castrumok holléte felől szintén tisztában lehetünk s azok helyzetét Neudeck⁴ és Kanitz⁵ teljesen egyezően ismertetik, sőt ezekre Marsigli rajzai után sem volna bajos következtetést vonni.⁶

¹ Müller Die Weltkarte des Castorius. Számos régibb kiadása.

² Mannert Res Traiani Imperatoris ad Danubium gestæ. Norinbergæ 1793.

³ Aschbach Über Traian steinerne Brücke Mittheilungen der k. k. Central-Commission 1858 III. 207. l.

⁴ Neudeck Gyula Tiberius útja az Aldunán. A Mérnök- és Építészeti Egylet közlönyének 1894 január és feb. 1. és 2. füzeté.

⁵ T. Kanitz Römische Studien in Serbien. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien 1892. Bd. XLI. Mit 120 Plänen, Illustrationen u. 1 Karte.

⁶ Marsigli Danubius Pannonico Mysius II. kötet.

Mindezek tehát határozott és szabatosan kijelölhető állomásai a Peutinger táblának. Annál kérdésesebb a következő: «Ad Scrofulas» jelzetű állomás fekvése és kiterjedése s épen azért láttam szükségesnek e kérdésre vonatkozó tanulmányommal ókori geographiánk szolgálatába szegődni.

A szóban forgó állomás hollétét legutóbb Neudeck¹ Gyula és Kanitz² F. majdnem egyidejűleg magyarázták. Neudeck Gyula a drenkovai gőzhajó-állomással, illetőleg *Kozla* szenteleppel átellenben fekvő Bosmann szentelepphez próbálja osztani *Ad Scrofulast*. Kevéssel elébb Kanitz Felix, a ki 1860 és 1871-ben, majd meg 1887-ben járta a Balkán félszigetet s azok legalaposabb ismerőjéül több munkával tünt már fel és legutóbb Szerbia római emlékeiről a bécsi Akadémiánál nagyobb monographiát publicált, Drenkován felül Alsó *Lyubhova*, illetőleg Berzasaka magyarparti helységekkel a Sztenka zuhataggal szemben, az *Ozerovič*-féle Bosmann szenteleptől 8 kilométerrel fennebb *Dobrához* helyezte *Ad Scrofulast*. Kanitz különösen a *Novatól* (Brnjica) *Dobráig* eső távolsági méretnek a Tabula Pentingeriana milliárejával kimutatható azonosságára építette ítéletét, egyenesen kizártnak nyilvánítva ez alapon D'Anville³ mult századbéli franczia tudósnak azt, a bár szintén téves, de a valósághoz mégis közelebb járó felfogását: hogy «miután Scrofulas akadályokat jelent s a Poreč szigetnél igen nehezen áthajózható fenékgát létezik: Ad Scrofulas is ott keresendő.» Az Alduna első bejárása alkalmával ezek az ellenmondások még nem tunk annyira fel nekem. A mióta azonban sikerült Marsigli.⁴ «Tres lapides petrae montis incisi paululum supra Tatalia» jelzetű hármas felirati képének eredetijét a Tachtalia és Izlász zuhatagokon jóval felül a *Kozla Dojke*, Vásárhelyi Pál által találóan a Duna Scylda Charybdisenek elnevezett kettős vízzuhatagjánál komorkodó Gospodin szirten kinyomoznom s a feliratok megfejtésével foglalkoznom kellett: Kanitz és Neudeck fennidézett és egészen plausibilisnek látszó értelmezéseinek tarthatatlanságáról megbizonyosodva a Scrofula hollétét új vizsgálat alá vettem.

A Gospodin szirtnél Szinte Gábor főreáliskolai tanár önfeláldozó közreműködésével szerencsésen gypsbe öntetett és ez idő szerint nálam Déván olvasható Domitianus tábla szerint ugyanis Domitianus tribunicia potestasa XII. imperatorságának XXII. consulsága VI-dik évében «per Scrofularum viam vetustate et cucursu Danuvi corruptum operebus superatis a Toliatis refecit et dilatavit legio VII. Claudia pia fidelis.»

Íme tehát a Bosmann nevű szenteleptől egy kilométerrel lennebb a *Gospodin* szirt legfelső szélére vésett. *Domitianus* tábla a «Scrofula» menti utak K. u. 92 september 14-től 93 september 15-ig terjedő helyreállítását olyan vonatkozásban örökíti meg: hogy ez a műszaki rendezés *Toliataen* felül, de a *hirtadó feliraton alul érinthet a Scrofulaek mentét*. Mi következik tehát ebből a vonatkozásból? ha nem az: hogy a Scrofula D'Auvillé nem kereshetjük a *Poreč* szigetek irányában; de még kevésbé létezhetett az a Neudeck szerinti a Bosmann *Ozerovič*-féle szentelepnél és legkevésbé helyezhető a Bosmanon is felül fekvő *Dobrához*, a mint azt Kanitz megállapíthatónak véli.

De hát akkor hol keressük. Ez a kérdések kérdése s hogy azt eldönthessük: induljunk el a *Domitianus* táblán említett útmunkálatok kezdőponjáról *Toliataról* és haladjunk a Duna mentén felfelé egész újjmutató sziklatáblánkig, megvizsgálva mindazon közbeeső jelenségeket, melyek a *Scrofula* hollétére útbáigazításul szolgálhatnak. Feliratunk *Toliataja*, Ptolemæus *Τολιατις* az Itinerarium Antonius Augusti *Taliaja*, a Tabala Pentingeriana *Taliataja* (Taliatis), Procopius *Tanaleja* felől régóta tájékozva van a régészeti irodalom. Maunert⁵ mindjárt a múlt században felismerte a Poreczka víz torkolatánál Marsigli kettős erődjében: t. i. a *Starevara* és *Gradnitza* erődökben *Taliatæt*. Előtte D'Anville a *Kazán-*

¹ Neudeck Gyula idézett munkája Mérnök- és Építészeti Egyleti Közlöny 1894. évi 1. és 2. füzetében.

² Römische Studien in Serbien. Wien 1892. 29. és 30. lapjain.

³ D'Anville Memoire sur les villes de Taurinum et de singidunum et sur d'autres lieux determines par leur situation sur de voies Romaines, dans le Pannonie inferieue et dans la Mœsia. Memoires de litterature lises des registre l'academie royale des inscriptions et belles litteres. Tome XXVIII. 1761. 410—473. lap.

⁴ Marsigli Danubius Pannonio Mysius. II. köt. 53. lapján.

⁵ Téglás Gábor Újabb adalékok az alduna i zuhatagok sziklafelirataihoz stb. 15. lapján.

⁶ Maunert Res Traiani imperatoris ad Danubium gesta Norinbergæ 1790 Geographia IV. köt.

szoros bejárójánál Golubinjénél kereste Taliatæt. Melléje szegődött Aschbach¹ is, a turnnseverini római hídról az 1858 január 16-ki alacsony vízállásnál Deutz gőzhajótársulati mérnök által eszközölt felvételekre támaszkodó tanulmányában. Őt azonban még mindig befolyásolták Marsigli felvételei is s így helyezi Taliatæt is Marsiglinál olvasható *Lukadnicához*, mely helység tulajdonképen Golubinje helyett került Marsigli feljegyzései közé s utódainál egész Kanitz felléptéig kísért. Kiepert² találta el legelőször a helyes irányt az alig félszázad előtt a jelenlegi szerb király (Sándor) atyjáról elnevezve a dunai hajózás lerakodó állomásául épült *Dolni Milanovač*hoz helyezve a rómaiak Taliatætjét. Tüzetesebb helyszíni tanulmányozást azonban először Kanitz Felixtől nyertünk, a ki 1887-ben látogatta meg legutoljára Milanovačot. Legutóbb Neudeck Gyula szentelte figyelmét a Marsigli óta térképileg ismeretes romoknak s ott, mint a szabályozási művezetőség mérnökalkalmazottja üres idejében felméréseket is eszközölt.

A kis városkán alúl valami 3 kilométer hosszúságban s 350—500 m. szélességben elterülő téres öblözetben a városka első telepesei által kőbányául használt római épületek romjai fogadnak. A milanovači temető alatt a Dunához lejtő *Voroski* potok (mely nevét kézzelfoghatólag a római épületmaradványoktól nyerte) és a *Kazanli potok* közén terülhetett Marsigli *Starevaja*. Neudeck Gy. a hajóügynök lakása mögött a castrum egyik saroktornyát még constatálhatta; de a többit félreismerhetetlenségig széthordták.

Sokkal épebb a *Papornicki potok* jobb partján az előbbtől jó 1 kilométerrel lentek Kanitznál 120×130 , Neudecknél 140×108 m. leírt 7 tornyos s 2·1 méteres falaival a terebélyes diófáktól beárnyalt területből messzire, egészen a tovasikló gőzhajókig ellátzó második castrum. Ez volna Marsigli *Gradnitzaja*. Innen 115 méterrel keletebbre a *Porečka* patakán túl *Marsigli körsánczolatot* jelez, melyet Kanitz újabbnak nyilvánított pusztán abból az okból, hogy a harminczas években *Kara György* vitézeivel a törökök ellen védhelyül is használta. Ugyancsak a *Porečka* torkolatát mindkét parton őrházak fedezték, sőt a balparton felfelé hosszú falazat haladott nyilván még abban az időben, a mikor a jobbparti sziklaút nem vala elkészítve s a szabad dákok a juri zuhatagon alúl elsímuló Dunát becsapásaikra használhatták. Arról az oldalról t. i. Mæsia legbecsesebb bányavidékét közelíthették meg a *Porečka* völgy nyílásán át s mert a Majdanpeck kívül fejtett réz és vas a római hadseregére még fontosabb kelléket képezett, mint akár a dákokra nézve, mi természetesebb, minthogy *Taliatan*nál kettőzött éberséggel igyekeztek a dákok támadásait megghiusítani. Ezt az átjárót egyébként a *Tabula Pentingeriana* is jelzi és a Dacia ellen mozgósított hadoszlopok egyikét: *Lucius Quietus* már lovasságát is itt szállították át az Orsova-Diernáig XX. milliareval jelzett mellékútra.

A főhadi út azonban később is, midőn Traianus a Kazán-szorost már hozzáférhetővé tette: Milanovač-Taliatætől a *Porečka* hídján túl egyenesen keletnek felkanyargott a Miroč fennsíkjára, hol Marsigli alkalmasint a *Gerulatis*hoz tartozó vallum *antiquumot* jelel. Így *Milanovač*tól Brzo Palánkát, vagyis *Egetat* alig 22 kilométerre kapták, holott a Duna nagy kanyarulatai Jučrtól fel Orsováig s onnan a Vaskapu-szorosnál ki Turnnszeverin felé pár száz kilométernyi késedelemmel szállították odáig a hajókat.

Taliatæ tehát kettős jelentőséggel bírt a dunaparti limes és úthálózatban s helyzeténél fogva a dunaparti őrhelyek főraktári, élelmezési és hadi felszerelési állomását képezve, úgy ezek, mint a mögötte fekvő bányák védelmére mindennemű technikai és őrségi felszereléssel rendelkezett.

*Dolni Milanovač*tól felfelé a Greben szirtfokig sekélyes áradványi öblözetet követ a római út. A *jucci* zuhatag serpectin keresztgátja fel a Poreč szigetekig érvényesíti hatását s e szigetek épen elzátornyosodási jelenségül minősíthetők. Hisz a magyar kormány szabályozási munkálatainak is egyik jelentékeny feladatát eme sekélyes öblözetnek *Greben*től *Milanovač*ig 7 kilométer hosszú *kógáttal* való elzárása s a folyam víztömegének a balparti hajócsatornába duzzasztása képezé. Az éjszaki *Poreč* szigettel egyvonalban, a «*Ravna*» nevű szőlőhegynél a Kanitz által 45×45 , Neudeck által 40×40 méter-

¹ Aschbach Ueber Traians steinerne Donau-Brücke. Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien Bd. III. 1858.

² Corpus Inscriptionem Latinorum III. kötet Dáciát ábrázoló térképe.

rel mért castellumot Marsigli is antiqua romanának jelzi. És daczára annak, hogy a Poreč sziget templomához ennek a castellumnak anyagát használták fel, 10—12 méter szélességű sánczolatán belül a szegletbástyák is jól kivehetők. A Neudeck Gyula által Chrystus monogramokkal talált téglák a Dacia elbukását követő időkre utalnak; míg a LEGIII bélyegei az occupatio előkészületi stadiumát vagy a markomann háborúk zűrzavaros időszakát jelzik.

Fennebb a Čiganskikamen szőlőben is egy őrház nyomai mutatkoznak.

Már D'Anville idézett fejtegetései során ide helyezi *Scrofulæt*, miután *Poreč* a szláv nyelvben zuhatagot, zátonyt jelentő porotól származik s a Dnejster zuhatagjait is erről nevezik *Porowinak*.

Hogy azonban a *Scrofulæt*ól Taliatæig számított XV milliare a legnagyobb másolási tévedés daczára sem azonosítható a Poreč szigetektől Milanovaëig tartó 5, illetőleg Taliatæ romjaig vehető 7 kilométerrel: alig szorúl bizonyításra. S a mint alább látni fogjuk, a Poreč név daczára, sokkal jogosultabb igénylői akadnak a *Scrofulæ* elnevezésnek, s D'Auville, a ki a helyi viszonyokkal nem ismerkedhetett meg, szellemes fejtegetése daczára téves irányban tapogatózott.

A ravnai castellum egyúttal fedezte azt az elágazást is, mely a Dunapart elhagyásával a *Greben* fok kirúgó szögletét a *Ceretin* és *Vlasac* hágó 270 m. nyergén kerüli ki s úgy ereszkedik a Boljetin-völgybe, honnan ismét elágazva egyfelől a belföldi ércztelepeket keresi fel a *Brodica* mellett, másfelől pedig újból visszatér a *Boljetin* mentén a Duna *Izlas* nevű zuhatagjához.

Maga a főút, melynek tervezői a Dacia felé tartó határvédelmet és a dunai hajóvontatás közvetítését tarthaták szemük előtt, épen e kettős hivatásánál fogva nem kerülhette el a *Greben* fokot, melynek erős beszögellése a veszedelmes *Greben* forgatagját okozza. Szépen arra hajlik tehát útunk és a *Grebennek* már nevében akadályt, gátat jelentő hegyfokát 4 méter derékszögű lemetszéssel kerülte meg. 1893 júliusi ottlétem idején már a hajóról észrevehettem ezt a gondos útbevágást, hol a későbbi kor halászhajósai és hajósnépe pihenőjüket tartották. Hütter orsovai fényképész nagy felvételei is szembetűnően szemléltetik ezt az útszakaszt, mely azóta a szabályozási mívelet áldozatául esett. Neudeck egy 3 m. hosszú, 3 m. magas s 0.4 m. mélyre kivésett, de betüivel már olvashatatlaná vált sziklatáblát észlelt ott, melynek szövegével ki tudja milyen fontos történeti adatok semmisültek meg!

A *Greben* hegyfok külön őrséggel rendelkezett s az őrház ott a hegyfokon felül következő hajlásban a robbanási törmelék alá kerülén, még ezután várja felméréstését, a mit úgy Izsáky Ernő osztályvezető főmérnök, mint Wallandt Ernő ministeri tanácsos művezetőségi igazgató uraknak általam is tapasztalt előzékenységétől bizvást remélhetünk is.

A *Greben* hegyfok örvényén kívül a *Vranj* és *Ursa* szirtes zátonyok zavarják a hajózást. De ezeknél is veszedelmesebb az egy kilométerrel fennebb a Duna medrét egész szélességében erősen felduzzasztó *Tachtalia* mala liasquarczit keresztgátja. A folyásában megakasztott Duna haragos moraja a 3 kilométerrel fennebb eső *Bivoli* ikersziklákig elhallatszik. S alig küzdi túl magát a felfelé törekvő hajó ezen a veszedelmes helyen, másfél kilométerrel odább a *Tachtalia velika* rhyolitos illetőleg porphyros tufapadjának zuhatagjával kell megküzdenie. Amott a balparti hegyek közül messzire kilátszó *Treskovač*¹ 670 méter hatalmas rhyolith tömzséből terjeszkednek a Duna medrébe ezek a nehezen porladó és a szabályozási munkálatoknál is annyi kárt, nehézséget támasztó fenékszátonyok, melyeknek sorát félkilométernyire az *Izlas* nevű szirtmaradványok zárják be.

Ily módon a *Greben*től *Izlas*ig terjedő 4 kilométernyi vonalon a kilugozott, össze-visszatépett szirtes zátonyokon megtorlódo majd örületes kavargással tovairandó és minduntalan újabb akadályokba ütköző hullámok ellentétére fordulataitól hanyódo vízi járműveket csakis tapasztalt helyismerő kormányos mentheti meg az összezuzatástól, hisz a dunagőzhajózási társulat saját kipróbált személyzete, melyet *Drenkovától Orsováig épen eme vészes zátonyok s azok okozta örvényletek, feltorlódások miatt külön, e célra képzett, mindig ezt a szakaszt járó és ismerő kalauzokat (locz) rendel a hajókra s éj idején, legtapasztaltabb hajókormányos sem merészel e Dunaszakasz veszélyeivel szembeszállni.*

S az *Izlas*, a két *Tachtalia* zuhatagjain szerencsésen túljutó hajóst a *Greben* szirtfok beszögellés

¹ Telegdi Roth Lajos Az aldunai szoros geológiája. Földtani Közöny XX. kötet 209. lapján.

hullámtorlódásai után rögtön a *Vrany* és *Ursa* szirtes zátonyai, vagy a Greben fok mögé esapódó víz-tömeg félelmes örvénylései valóban nagy próbára teszik a hajókormányosok előrelátását s a hajók szerkezetének erejét.

Kell-e még bizonyítgatnom, hogy ez alig 4 kilométernyi, rövid szakaszon hirtelen váltakozó szirtes zátonyokra vonatkozthatjuk legjogosabban a Domitianus-tábla per Scrofularum és a Tabula Pentingeriana Ad Scrofulas kifejezéseit!

Ennek a veszedelmes dunaszakasznak katonai fedezésére s a majdanpeka érczvidékhez szolgáló Boljeten völgy elzárására Izlasnál jelentékeny castellumot építtetett Tiberius, A *Lepana* nevű öblözetben a boljetini kőbányászok kis falaján alól a patak jobb partján Kanitz által 75×60 m. mért, de tényleg 10 m. széles sanirán betűk 52×40 m. mutatkozó castellumot Marsigli elég sajátságosan nem vette volt észre. Pedig 2·1 m. vastag falazatával környezetéből jól kiemelkedő castellumban Neudeck Gyula ásatásai egyebek mellett a LEGIIIFLCV (Legio IV. Flavia Felix Cuppæ) bélyegét is eredményezték. Ezen legio a dák háborúból visszatérve a markomann háborúk idejében teljesítette a dunaparti őrseget és törzskara az aldunai zuhatagok felső nyílásánál Cuppæban Galamboczon állomásozott. A SVJINO bélyeg fordított alakja a (C)OH-I-LVS (itanorum)-nak. E két bélyeg a II. századból Dacia meghódítására ide vezényelt helyőrségektől származik. A IV. század végére utalnak a következő bélyegek:

SVCHERMOGENIPP
RIPLEGVIICLPARCE

Su(b) C(cura) Hermogeni p(ræfecti) P?

Rip(æ) Leg(ionis) VII. Cl(audiæ) Parce . . vagy Parge. A Parce vagy Parge emlékezetét még egy magánbélyeg is őrzi innen LSTVP A végső P t. i. itt is reá vonatkozik. Egy præfectus ripæ Danuvi et civitatem duar(um) Boior(um) et Azalior(um) Pannoniából ismeretes. A IV. század végével a Notitia dignitatum a *præfectus ripæ legionis* vagy egyszerűen præfectus legionist emleget, sőt a zuhatagokon felül is külön parti præfectusság működött Golubačtól (Cuppæ) Kostolačnak (Viminacium); míg a zuhatagok mentén Golubačtól (Cuppæ) lefelé a Duna nagy könyökhajlásába eső Taliataig (Milanovač), illetőleg azon is túl a miroči fennsíkron keresztül Brzo Palánkáig a Golubačban székelő «præfectus ripæ legionis Claudie Cuppis» parancsnokolt.

Izlasnál a castellum terjedelméből észrevehetőleg is nagyobb haderőt összpontosítottak, a mit nemcsak a partvédelem tett szükségessé, hanem a Boljetinnek ismét Majdanpeckhez vagyis az Ércz-hegyekhez szolgáló völgynyílás kétszeres stratégiai hivatása igényelt. Egészen természetesnek találhatjuk, ha az ilyen állomásokat a helyi forgalomban használt elnevezéssel (itt például Parče vagy Parge) különböztették meg.

A *Lepana* öblözetéből a parti út a Boljetin mellékére bocsátott elágazás után tovább haladt s a «Lepanka Stena» elérugó sziklájánál találjuk Tiberius ama tábláját, mely a gospodinivel azonos szövegben hirdeti az itt következő sziklabevágás Kr. u. 33/34 befejezését. A kemény dyas verrucano conglomeratumban első táblájuk nem sikerült s az 1 m. hosszú 0·68 m. szélesre kivésett üreg iratlanul maradt. Attól balra, az uttól alig 1 m. magasságban fogad a díszes kivitelű Tiberius tábla, melyet Marsigli megfoghatatlan módon nem vett észre. Így aztán Grisellini² sem tud arról, jóllehet 1775 júliusában gróf Potting császári biztos kíséretében itt végig csónakázott. A boljetin-izlasi Tiberius-tábla elhallgatása Grisellinit illetőleg igen is sokat mondólag hirdeti: hogy nagy hangú és az eredetiséget erősen hajhászó észrevételei daczára, a Duna veszélyes örvényei és zuhatagjai között kényelmesebbnek találta Marsigli adatainak idealisálásával és módosításaival pótolgatni saját közvetlen megfigyeléseinek hiányosságát. *Arnthnek* köszönhetjük az izlasi vagy boljetini Tiberius-tábla első publicatióját, csak hogy ő a dunagőzshajózási társulat tisztjeitől nyert rajzoknak helyi tartozását nem ismervén, 1862 októberében a bécsi csász. akadémia elé tárt közleményében a Boljetint (szerinte Poljetin) összezavarta az innen még

¹ Versuch einer Geschichte des Temesvarer Banats.

² Arnth. Archæologische Analecten. Sitzungsberichte der phil. histor. Classe der kais. Akademie. Wien, 1862 October 358 és 359. l.

8 kilométerrel fennebb következő *Kozlával* s így közleménye hitelessége annyira megingott: hogy Mommsen a *Corp. Inscript. Latinarum* III. kötete pótlékának, csakis jegyei közé méltatá. Kanitz¹ azt a nem létező különbséget vitatja a két tábla között, hogy a boljetinivel a tribunicia *potestas XXXV* a kozlai, illetőleg *gospodinínál* csak *XXX* volna, vagyis a szerinte K. u. 28-ban fenn a Gospodin szirtnél megkezdett sziklaútat 33/34 itt *Izlasnál* fejező a legio IV. Scythica és legio V. Macedonica. Akármilyen elfogadható és tetszetős legyen is ez a megkülönböztetés: a valóságban igazolva nem találtam s a nagy munkálat, mely méltán sorolható a dunaszabályozás legrégebbi kezdeményezései közé itt Izlás-Boljetin-nél és fenn a Gospodin szirtnél egy ugyanazon esztendőben, *vagyis Kr. u. 33/34-ben nyerte befejezését és Kanitz F. csakis téves, elhamarkodott olvasás folytán juthatott eltérő következtetéshez.*

A felirat elhelyezése itt és ott egyaránt jelentékeny kivetési, repesztési munkálatokkal áll kapcsolatban. Itt mindjárt a Tiberius-tábla mellett kezdtek lemetszeni a *Lepenska stena* előrugó és színe miatt *Vöröskőnek* = *Cervenka* nevezett meredekjét, A 4 méter magas, 3 m. szélesre kivágott s Marsigli-nél is *via incisa rupe facta* jelzettel feltüntetett 42 méter hosszúságú sziklabevágásra 3—3 méter távolságokban gerendákat fektettek itt is keresztül, mely gerendáknak a Duna fölé hatoló végét karfákkal, deszkázattal a hajóvontatók dobogójává alakították; az ellenkező végét pedig a szikla alá ékelték. Arneth is közölte volt ennek az útnak rajzát, melyet Kanitz² is változtatlanul átvett. Neudeck³ Gyula az egész «Cervenka» lemetszést alaposan átvizsgálva az izlás-boljetini telep térképével és a valószínű felépítmények önálló rajzaival közli. Nézetét lényegtelen eltérésekkel magamévá tehetem.

A közel «Lepana» castellum daczára a vöröskői sziklaútat még egy őrházzal biztosították, sőt a Duna partján 15 m. hosszúságban mutatkozó 2 m. falazat egyenesen arra látszik utalni, hogy itt még elzáró sorompot vagy mint a *limes germanicus* kezdeténél kaput is alkalmaztak.

És a vöröskő bevágásán felül rögtön a *Mali Livadiska* patak torkolatához egy kisebb 12 méteres őrházat építettek. A következő völgynyílásnál nem mutatkozik őrhely, vagy tán már megsemmisült, mert különben minden völgyrést szorgosan elzártak. Annál jelentékenyebb: 30 × 26 m. méretű castellum fogad a Bivoli ikerzátonya irányában Izlástól 3 kilométerrel fennebb. Majd a *Presaca* sziklakirugás lemetszésén túlhaladva 33 × 32 m. castellumot érintjük a *Presaca* és *Piatra lunga* közti öblöződésben.

A *Piatra lungának* a Dunáig érő mészpadjait is átvágták, s azon túl már a Gospodin szirt alá érkezünk. Csak hogy a Gospodin alatt is őrház romjait rejtik a szépen diszló fák s onnan a legio VII. Claudia egy még kellően meg nem fejtett bélyeges téglája került birtokomba. Nagy okuk is volt a rómaiaknak a Gospodin szirt sziklaútjának katonai biztosítására, mert ha ellenséges becsapások idején ezt elvesztették, akkor az egész parti közlekedés megakadt!

A Gospodin szirt éles bordázataival meredeken kidől a Duna medrére, úgy hogy itt ismét az izlás-boljetini Vöröskőhöz hasonlóan 220 méter hosszú vésett sziklaúttal juthattak tovább. A szerb halásztanyánál; az ott állomásozó dereglye kapcsoló kötelein kapaszkodhatunk a sziklabevágás kezdetére. Tiberius katonái a halászbárka által elfoglalt öblözetet áthidalták s a hid támaszgerendáinak, karfáinak bekapcsoló réseit nem is kell erősen keresnünk, mert azonnal szemünkbe ötlenek. S a mint a 2 méter szélességű kapunyílás forma résen kikapaszkodunk, azonnal észrevehetjük *Tiberius* emléktáblájának négy betűsorát, melyet már maga Marsigli is elég szerencsésen leolvasott s melyről Vásárhelyi Pál is adott volt 1838 jelentésében egy hibás másolatot. A tábla kerete, mesterileg kivésett betűi szerencsésen kibírták a nagy idők s a halásztűzhely rongálódásait és rövid összehasonlítás után tisztába jöhetünk azzal, hogy egy ugyanazon műszaki alkotás befejezését kívánta Tiberius ezzel és az *izlás-boljetini* táblával megörökíteni s azt a nevezetes felavatási ünnepélyt Kr. u. 32 szeptember 14. és 33-ik évi szeptember 15 között tarthaták mindkét helyen meg.

A Tiberius-táblától bal felé épen a halásztűzhely lángjától nyaldosott s következőleg erősen meg-

¹ Römische Studien 33. lap.

² Kanitz Römische Studien 34 lap, 17 rajz.

³ Neudeck Gyula A magyar mérnök- és Építészeti Egylet közlönyében 61—63. lapjain. 29 rajza a Lepana melletti útbevágás 31 Tiberius II. táblán 33. Az Izlás melletti római fürdő.

rongált sziklaoldalon sikerült az elődeim által hasztalan kutatott, s eredetileg 10 sorral készült *Vespasianus-tábla* maradványát is épen Neudeck Gyula jelenlétében megtalálnom. A két tábla felismerése után mathematicai biztossággal következtetést vonhatánk a régóta keresett harmadik táblára is, mely a két megnevezettől 200 méterrel fennebb a *Gospodin szirt*nek épen a hasonló nevű örvény fölötti kiszögellésében lappangott. A nehéz helyi viszonyok és a szárazról úgy, mint a Duna felől teljesen elzárt környezet megtekintése után érteni tudjuk gróf Marsigli Lajos közlésének hiányosságát is. Ő a megközelíthetetlen és elérhetetlen táblát csónakából — ott elhaladólag — kétségen kívül láthatta; de ha még meg is próbálta a félelmesen tomboló örvény felett a kikötést: az onnan még mindig 7 méter magasságban eső táblát a meredekségen elérni létrát, lépcsőt alapzat hiányában odatámasztania nem sikerült. Felfogásom szerint a télvíz idején itt a Duna jegén átmerészkedő csempészek és halászok megbízhatatlan információjára támaszkodva, merő közlési hivalgásból phantasiája segítségével szerkesztette össze azt az 5 sornyi szöveget, melynek egy betűje sem talál az általam megfejtett 11 sornyi eredetivel. S az öt szolgálilag utánzó Grisellininek hogy sikerült volna saját külön díszes illusztrációja daczára a felirat levétele. Hisz a mi fáradozásainkat is csupán Lukács Béla akkori kereskedelemügyi minister személyes érdeklődése és akadályt nem ismerő hatalmi szava juttathatá eredményhez. Hála és dicsőség azért az ő nevének, mert ha most is meghiusul a Domitianus-tábla lemásolása, régészeti irodalmunk és tudományosságunk örök kárára aligha kerülhet arra még ilyen kedvező alkalom valaha! Mert az épen ott fékezhetlen erővel örvénylő s a gőzhajók által is ovatosan kikerült *Gospodin* forgatag évről-évre bizonytalanabbá teszi a felirat sorsát. Hisz csak egy erős jégzajlás hevesebb ütődéseitől függ annak végleges megsemmisülése és a habok közé zuhanása.

Pedig ez a minden tekintetben érdekes s a ráfordított sok költségre és munkára teljesen méltó sziklatábla Domitianusnak egy idáig nem is sejtett és az idő avultságát, a Duna áradását okoló passus daczára minden hihetőség szerint épen a dákok pusztításai miatt Kr. u. 92/93-ban szükségessé vált helyreállítási és kibővítési rendelkezései mellett a *Scrofula* kérdésben is döntő bizonyítékul kínálkozik. Mint említve is volt, a *Scrofula* vagy *Scrophula* a *scrofa* disznótól származó szó és olyan *nyakmirigy-daganatot* jelent eredetileg, a minő a disznóknál szokott gyakran mutatkozni. (*Vegetius IV. sz.*) Ethymologice tehát egyenesen azokra a szirtes zátonyokra vonatkozik, a melyek a Greben szirtfoktól a *Gospodin* szirtig a Duna medrét minduntalan felduzzasztva a sellők és zuhatagok előidézőivé váltak és sekélyes vízállásnál a hajózást közvetlenül is veszélyeztetik.

Itt a *Gospodin* szirt irányában is a Dunában ék alakjában felnyomuló *Dojke* sziklapad duzzasztó hatását szemlélhetjük. A kevéssel fennebb a jobbparti *Kozla* fenékpadján átbuktatott víztömeg a *Dojke* fenékgátjába ütődve s 80 centiméternyit bukva, örületes kavargással zúdul tovább; míg a *Gospodin*hoz csapódó hullámok a farkasfogason kirugva azt a félelmes örvénylést és hirtelen mélységet támasztják, a melytől a középkor hajósai is annyira rettegtek: hogy a mostani halásztanya mögött valószínűleg épen a római őrház falmaradványaiból Szűz Máriának kápolnát szenteltek, hogy ott a felmenők segítségét könyörögjék; a lehaladók pedig hálájukat elrebeghessék. Innen származik a «*Nagy Boldogasszony örvénye*» «*Gospodin vir*» elnevezés is.

A *Gospodin*tól a 7·5 kilométerrel lennebb eső Izlásig a mederben lappangó szirtok mélyebben fekszenek, semhogy miattuk a hajózást félteni kellene s csupán a *Bivoli* nevű látható kettős szikla igényli a kormányosok előrelátását. Izlástól azonban a 3 kilométernyivel fennebb eső *Bivolitól* már jól hallatszókó víz zuhatagok egymást érik s rögtön a *Tachtalia velikának* a meder szélességében átvonuló *csipkézetes ormozatai* úgy feltorlasztják a Duna folyását, hogy a *dojkeinél* is mélyebbre esve, a *Tachtalia mala liaszquarczit* keresztgátjában akkora duzzadások és hullámtorlódások támadnak, hogy az utazók is borzadálylyal szemlélik néha a haragos hullámok tajtékozó forrongását. Majd a Greben-szirtfok hirtelen beszögellése és a *Vrany* a két *Ursa* sziklazátonyai fejezik be a felső zuhatagsorozatot. Ezeken alul *Milanovačig* mutatkozó és elzátonyosodási alakulásoknak minősíthető *Poreč* szigeteken alul még *Milanovačon* is túl épen a rómaiak *Taliateja* irányában a juezi serpentin tömzszátonyával záródnak ezek a zuhatagok, melyek formájuknak s a Duna felduzzadásaiban nyilvánuló hatásuknál fogva a szirtdudorodást jelenthető a *Scrofula* elnevezés gyűneve alá foglalhatók. Csakhogy a Domitianus-tábla

vonatkozásából a Milanovač alá eső Jucz ki van zárva, sőt a felirat helyéül szolgáló Dojke zuhatagot is alig foglalhatjuk a *Scrofulæk* közé. Tágabb értelemben mindazonáltal a Greben hegyfok előtti Vraný és két Ursától a Gospodin-szirtig használhatták ezt a megnevezést úgy, hogy a két Tachtalia, Izlas és a Dojke zuhatagot érthették alatta. Erre utal a Tabula Pentingeriana XV milliarenyi távolsági mérete is Ad Scrofulástól Taliatæig, mely a Gospodin szirt és Milanovač közti 22 kilométerrel hajszára összevág. Kétségtelen tehát, hogy a hármass felirattal is megkülönböztetett Gospodin szirttől számították a felülről érkező rómaiak az «*Ad Scrofulas*» kezdetét s a Grebenig következő szirtes zátonyokat és zuhatagokat úgy összefoglalták azzal, mint napjainkban tesszük például a «Vaskapuszabályozás» elnevezésével, mely az Orsován alul eső voltaképi Vaskapun felül 70—80 kilométernyire egészen az Alsó-Lyubhova irányában következő Sztenka zuhatagig minden közbeeső mederbéli akadály szabályozási műveleteire vonatkozik.

Hogy a Gospodinon felül még 1 kilométerrel következő Bossmann széntelepnek a Kozicza jobb partján általam is megvizsgált háromszögletű s minden irányban 50 méternyi castellumja szintén az Ad Scrofulas vonal őrizésére szolgált, azt teljesen megengedhetőnek tartom, mert a Scrofulækra este felé érkező hajókat ott kelle feltartóztatni, mint napjainkban tesszük Drenkovánál. És épen oly módon szolgálhatta a hajózás biztonságát az innen 8 kilométerrel alább következő *Izlási castrum* a *Lepana* öblözetben a fel- vagy letörekvő bajoknak éjjeli menhelyet nyújtva. S a Scrofulækra induló hajók végre a Greben-fok alatt a Rovina szőlő alji castrumban készültek útjokra.

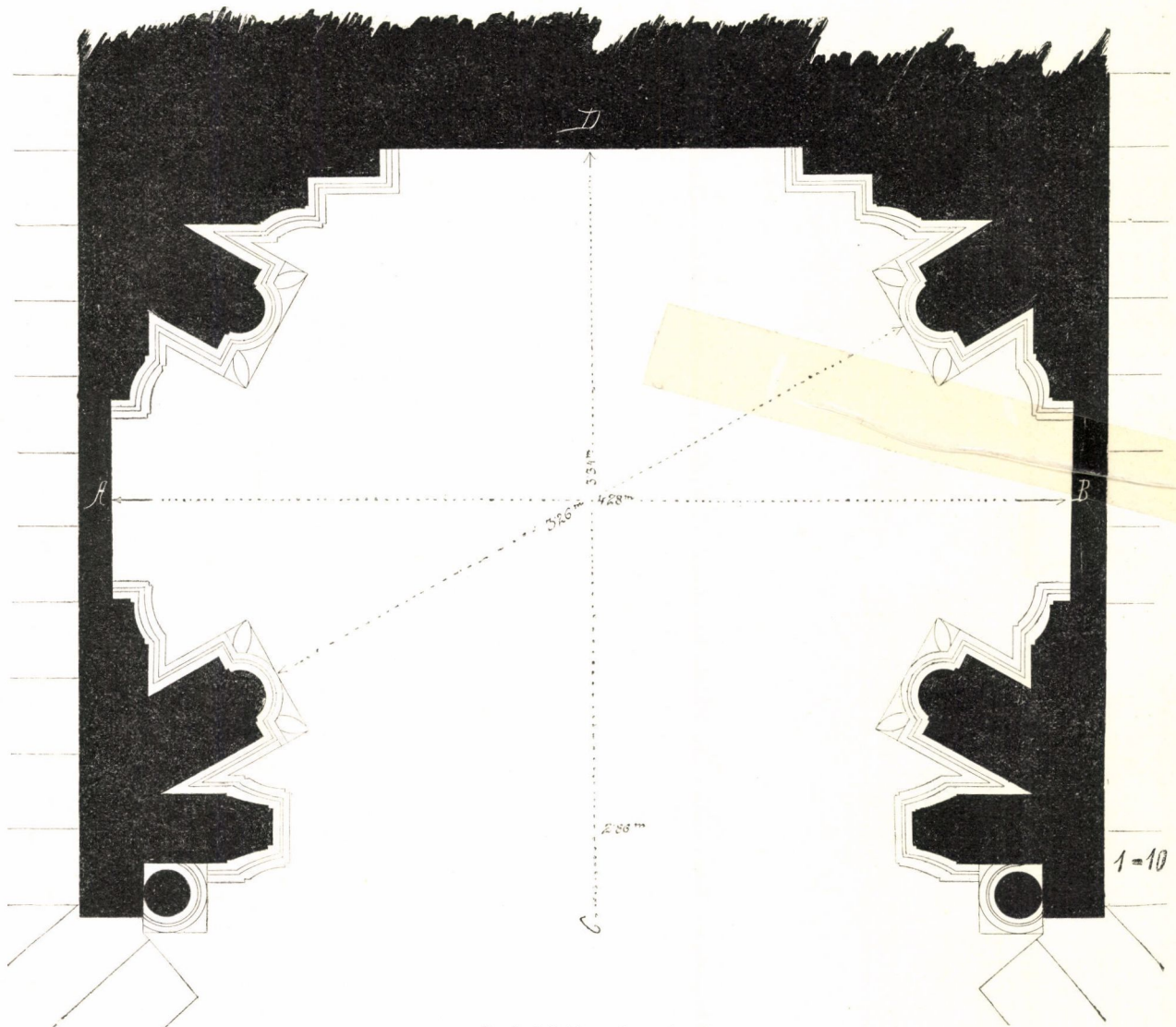
Felettébb érdekes volna az Izlás, Tachtalia, Vrány, Greben elnevezéseknek mind a vízfolyás gátlására, akadályozására vonatkozó ethymológiára is kiterjeszkednem, de ez kívül esvén horizonomon, legyen elég most tisztán a Scrofulæ állomásnak idáig eredménytelenül találgatott s az előadottakból hitelezőleg a Gospodin-szirt és jucz-zuhatag közé eső szirtzuhatagokra illő értelmezésére és meghatározására szorítkoznom.

A pécsi székesegyház egykori oltársátra és többi szobrászati maradványa.

Dr. GERECZE PÉTER-től.

Magyarország építőművészete és szobrászatának története jóval messzebb korba vihető vissza, mint a magyar keresztény királyok kora; mert eltekintve attól, hogy a magyarokat közvetlenül megelőzőleg itt már keresztény germán és szláv népek éltek, a római uralom idején is itt olyan kulturális élet fejlődött ki, jelesen az építő művészet és szobrászat, habár csak a hajdani antik művészet halvány árnyaként, állandóan olyan magaslaton állott, hogy e hagyományokból az összes, később ide vetődött néptörzsek örökölték valamit. Bizonyos, hogy számos olyan vár, város, vagy más állandó telep, amely a magyar keresztény királyok idején szerepet játszik, már nemcsak a honfoglalás előtt létezett, hanem a római és folytatólag a germán szláv és uralaltáji népek uralma idején kulturális góczpont volt. Természetes továbbá, mert úgyszólván a dolog természetében rejlik, hogy minden megtelepülő nép kultúrája az új hazában talált művelődési góczpontokból indult ki. Ilyen góczpontok fejlődtek itt már a rómaiak alatt, s a kereszténység a kultúra folytonosságát annyi rombolás és annyi egymást felváltó vad nép uralma alatt is valamelyest állandósította és a beköltözött germán, szláv és uralaltáji népekre is legalább némi részben átruházta. Esztergom, Visegrád, Székes-Fejérvár, Pannonhalma, Szombathely, Nyitra, Pécs, Gyula-Fejérvár és több más vár és város, vagy keresztény telep, bizonyosan némi virágzásnak örvendett és keresztény kultúrával dicsekedett a honfoglalás idején. Ezért első királyaink a keresztény szellem meghonosítására irányuló intézkedéseikben, püspökségek alapítása és zárdák, templomok építésében, első sorban az ilyen, régebb idő óta lakott területeket tartották szem előtt. Ismeretes tény, hogy a honfoglaló magyarok által itt talált kultúra az ő kulturájoknak is forrása lett, így a már előbb itt élt, földműveléssel foglalkozó germán és szláv népektől, nemcsak a földművelés módját és eszközeit sajátították el, hanem mikor építkezni kezdtek, bizonyosan belföldi építők tudását és kezemunkáját is igénybe vették. A mennyiben pedig magok e régiebb lakók idegen kultúra forrásaihoz jártak külföldre, bizonyosan a régi csapáson indultak a kereszténységre térő magyarság első fejedelmei is; a kik ott, a hol belföldi keresztény telepet és ezen térítő papokat találtak, felhasználták e czélra, a hová pedig ezek el nem juthattak, onnan hívtak segédterítőket, a honnan az előtt is szoktak e vidékre jönni. Így természetes föltennünk, hogy szt. István első sorban a hazában talált papokkal kezdte meg a térítés munkáját és második sorban épen e papok közbenjárásával olyan országokból hivatott térítőket, a kik a már itt élt papsággal nemzetiségi kapcsolatban állottak; és csak harmadsorban vette igénybe azokat a külföldi fejedelmeket, a kikkel diplomatiái érintkezést kezdett abból a czélból, hogy ők népe megtérítésében segítsék. Legrégibb kulturánk forrásait, nevezetesen első királyaink idejébeli építésünk és szobrászatunk emlékeinek készítőit, tehát első sorban a már itt régebben virágzó kulturális góczpontokban, és a honi népek körében, másodsorban pedig az ezekkel, vagy nemzetiségi, vagy kereskedelmi főképp, pedig egyházi, vallási kapcsolatban álló szomszéd népeknél kell keresnünk. Szent Istvánról ismeretes, hogy olasz papokat hívott be térítésre, s az ő idejébeli építő művészeti emlékeinkről itt-ott meg

E töredékek leírásának sorában most az eddig le nem írt ornamentális domború művekhez és épületrészletekhez értünk, a melyek szintén, mint a legtöbb eddig leírt töredék, a templom lebontott falaiból kerültek elő, hová mint épület anyagot használták és eredeti helyök vagy egyáltalán nem, vagy csak sejtés útján határozható meg. Főképp pedig elértünk már azoknak az eddig teljesen ismeretlen romoknak, helyesebben széthányt ornamentális domború műveknek a leírásához, a melyek a két altemplomi lejárattal között, a főhajóból az altemplomba vágott lejárattal két oldalán, a sanctuariumba vezető lépcsők alatt, ezek elbontásakor feltárultak.

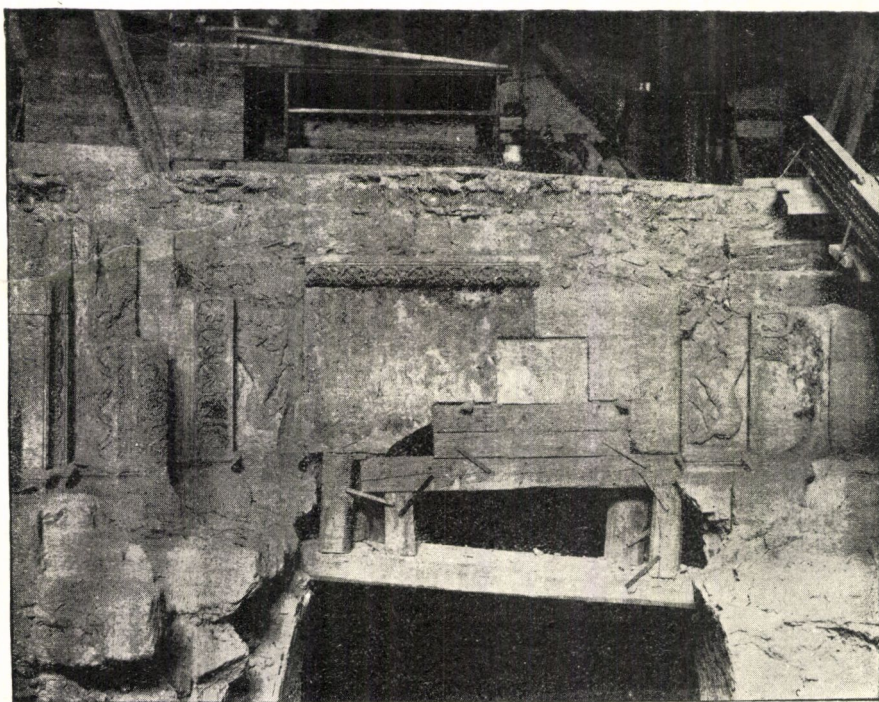
2. A kőszator alaprajza.

E romok és a még hozzátartozó más helyről előkerült töredékekből meg volt állapítható, hogy e helyen egy hosszúkás négyszögű vastag boltozatú, három oldalról zárt kőszator, vagy kis kápolnaszerű helyiség létezett, a mely külön magában teendő vizsgálat tárgyává, annyival inkább, mivel mint az alábbi kísérletből kitűnik, az egész díszes alkotmány rekonstrukciója papíron sikerült; tehát e szembe-tűnően más korú és más rendeltetésű domború művek leírásának jóformán semmi köze az egységbe hozható kőszator maradványaival. Mind e mellett itt veszik az érdeklődők az összes eddig még nem ismertett töredékeket magával a rekonstruált kőszator leírásával együtt; a mi e dolgozatot meglehetősen terjedelmessé, sőt fájdalom terjengőssé teszi. Mind e mellett különböző okokból, főképp pedig mivel e töredékek kora és rendeltetése mégis csak vita tárgya lehet e fejtegetések után is, nem járhattam el

is volt már irodalmunkban említve, hogy a felsőitáliai építő művészet hatását árulják el. Épen így a dalmát partokon levő és Horvátországban, Kninben lelt építési emlékeknek a magyarországiakkal való kapcsolata sem ismeretlen.¹

Azok a gyér adatok a pécsi templom átépítésekor tetemesen gyarapodtak. Nagyon becses az a néhány százra menő figurális és ornamentális szobormű és építési töredék, a mely a pécsi székesegyház legutóbbi restaurációja alkalmával a lebontott régi falak, egy-két pillérnek fundamentoma, és az eddig elrejtett altemplomi lejáratokból előkerült.² Művészettörténelmi tudásunkat e töredékek jelentékeny mértékben bővítik, kivált ha még a többi számos ilyen lappangó műemlék is, a szerencsés véletlen, vagy rendszeres gyűjtés folytán előkerül.

Igaz, hogy e töredékekkel egyelőre alig tehetünk egyebet, mint hogy gondosan leírjuk s közzéteszük; legfőleggye igyekszünk a lelőhelyi körülmények, irott adatok és a megismerhető külföldi analógiák alapján minden darab korát lehető pontosan és helyesen meghatározni. Később azonban, kivált

1. A hajdani oltármennyezet romjai.

ha hűen és pontosan, olyképp teszszük közzé, hogy alapos megismerésök mindenkire nézve lehetővé válják, aligha nem olyan kérdések megoldására is világot vetnek ezek, a melyeket ma föl sem tehetünk.

Ebből a felfogásból indultam ki, midőn az Arch. Ért. két utóbbi folyamában leírtam a pécsi altemplom lejáratainak és a templom ismeretlen helyről eredő figurális domború műveit összesen, s az ornamentális maradványok egy részét. A száraz leírást, mondhatnám archæologiai repertoriumot e közleményekben legfőleggye azzal igyekeztem helyenként változatosabbá tenni, hogy az ábrázolt alakok és jelenetek tárgyi értelmezésére és symbolikus vonatkozásaikra is kitértem. Ellenben óvakodtam minden elhamarkodott állítástól e sokféle és szemmel láthatóan különböző mesterek, sőt különböző korból eredő művek készítőinek nemzetisége, szóval e korbéli művészetünk forrásaira nézve, sőt még csak az egyes töredékek korának meghatározását és a maradványok e szerint való csoportosítását is későbbi közlemény számára tartottam fenn.

¹ Vsd ö. Arch. Ért. 1892. 58—68 és 1894. 41—53.

² Vsd ö. Arch. Ért. 1891. 289—292.

másképp. Ezenkívül egyes darabok vehetők a rekonstruált kőmennyezet részeinek és tekinthetők idegen épületrész maradványainak is. Ha tehát az érdeklődők itt mindent együtt találnak, szabad tere van az olvasó kombináló képességének is; míg a rekonstrukciónak látszólag nem kedvező töredékek elhallgatása, vagy azok önkényes kiválogatása útját állta volna magának e restructio helyes megbírálásának. Leíró lajstromot nyújtok tehát és nyújtom a sort egy csomó, más városban talált kődarabnak, mint analogiának leírásával is. Csak a töredékek részletes bemutatása után vettem föl és tárgyaltam általánosabb stil- és kortörténeti szempontokat és kérdéseket.

A) *A kőmennyezet romjai s a többi plasztikai töredék.* A magyar művészettörténelem kedvelőit meglepetés érte, midőn híre ment, hogy 1883 január havában a restaurálandó pécsi székesegyház bontása alkalmával a néphajóból a felső templomba vezető nagy lépcsőzet alatt egy hajdani oltársátor (ciborium) alapkövei és igen díszes töredékei jöttek napfényre. E díszes kőmennyezetnek több más, szintén igen töredékes maradványa, később a néphajóbeli rozszant pillérek alapfalaiból, mint fölhasznált építő kő került elő. Sőt a hajdani aranyozott kőszátor pikkelyes födelének egy kis része pótlékké gyanánt az altemplom déli bejáratának Sámson-fa kitépését ábrázoló domború kőképe mögé dugva rejtőzött sok száz év óta.

E nagybecsű lelet a restauratio tervén lényeges módosítást volt hivatva véghezvinni; mert a hajdani, most már bátran mondhatjuk Péter király korából eredő bazilikának ilyen lényeges és autentikus része mindenesetre eredeti alakjában volt volna helyreállítandó. Ez azonban nem történt. Az átalakítás terve már készen volt és Schmidt, építőtanácsos, a tribuna elé tervezett, végkép a presbyterium elejére állított főoltár fölé egészen új, nagyszerű oltársátrat épített; a fölvezető lépcső szétágazása közé pedig a kiemelkedő felső templom falához egy második ú. n. *népollárt* állított; mert úgy vélekedett, hogy a romjaiban feltalált kőmennyezet alatt egykor oltár állott, *de a ciboriumot mellőzte.*

A feltárult romokat 1. sz. képünk mutatja. Fönn látszik a presbyterium padlója, mely alatt a Nesselrode idején vágott altemplomi fölépcső ürege tátong. Ez töri át a kőszátor padozatát, de két oldalt még az első pillérek egy része is helyén maradt, habár másfelől a lépcső kedvéért a kiemelkedő pillérek nagyrészt kivált elől egészen lerombolták. A hosszúkás négyszögű terület belső falát a kiemelkedő felső templom fala alkotja, melyet egy díszes párkánykő metsz át vízszintes irányban. A jobb és baloldali falnak csak alsó feléből állott a bontás idején még néhány kő a helyén, s így nem tudni, hogy az egész sátrat jobb és balfelől (éjszak és délről) átölelő hajdani lépcső, kívülről milyen magasságban földte el, és hogy vajjon az el nem földött részen volt-e ablaknyílás, vagy csak előlről jutott a sátorba világosság? A maradványokból inkább hiszem, hogy nem volt.

A keleti síma falat, melyen ama vízszintes párkány áll ki, jobbról és balról egy-egy lapos pillér határolta, melynek a háttérből csak csekély mértékben előtörő lapját egy-egy oroszlán vagy párducz és ezek szájából felfutó, lapos, hármasszalag és pálmalevelek díszítik. E két párducz pillér mellett ismét egy-egy pillér szökik elő, melynek lapja félig homorú, s egész magasságában palmettás, lapos medaillonok fedik. A négyszögű tér négy szögletében az átlók irányában egy-egy félhenger oszlopos izmos pillér állott, de ezekből csak egy maradt helyén a basison 54 cm. magasságban, egy másik pedig helyéből kimozdítva a kövek közt.

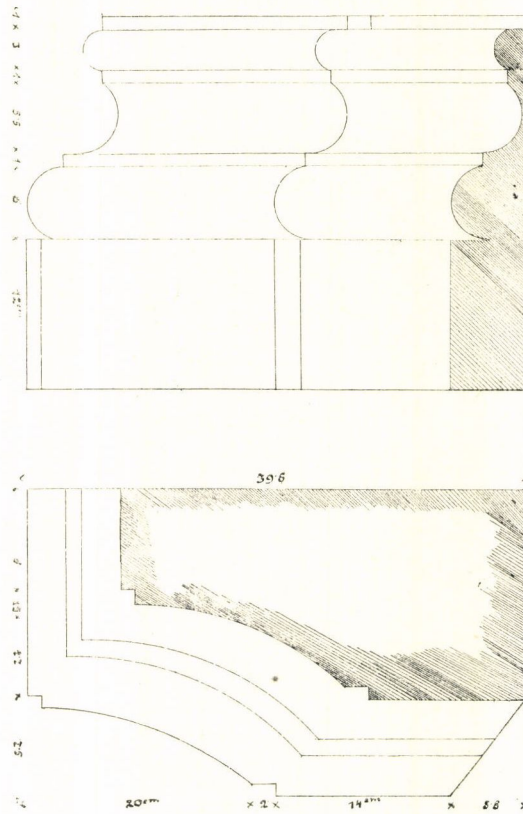
A sátor keskeny oldalait az előbb említett, félig homorú, palmettás pillérek ismétlése alkotta, s ebből is csak az éjszaki oldalon maradt helyén két darab egymás fölött, és néhány töredék szétszórva. Ezeken kívül még csak a két nyugati fő pillér lábak maradtak ránk, s ezek is töredékesen és helyökből kihányva, úgy hogy a sátor mélységét pontosan nem lehet tudni, sőt azt sem, vajjon e két fő, félhenger oszlopos pilléren kívül állott-e még kisebb is, mint egy kaput alkotó több tag is? A kiegészítés ez irányban tehát csak némely ívtöredék sugaraiból származó következtetés eredménye.

Lássuk most e már széthányt töredékeket a többi helyekről előkerült maradványokkal együtt kissé közelebről, és kíséreljük meg a méretek lehető pontos figyelembe vételével rajzban fölépíteni e hajdan fényes alkotmányt.

A 2. sz. kép feltünteti a kőmennyezet elől kiegészített alaprajzát. Látjuk innen, hogy belvilága 4·28 m. hosszú és 3·34 m. széles volt. A néphajóból néhány lépcső vezetett fel a sátorba, s az előtte

levő kis térségről jobbra balra a két ambóba, két oldalt pedig lépcsőkön a felső templomba lehetett jutni.

5. A keleti fal jobb és bal felől álló pilléreknek alsó része.

3. Pillér-láb.

4. Homorú pillér.

A megmaradt pillérlábak mind attikaiak, de méreteik páronként nem egészen egyenlők. Eredeti helyükön állottak a következők:

1. A déli keskeny oldalnak keleti homorú *pillérlába*, melynek azonban jórésze letörött, a pillér

maga pedig végkép elpusztult. A kelet felé következő, félhenger oszlopos négyszögű pillér lába, mely t. i. a szögletben állott, egészen elveszett. 2. sz. képünkön is csak helye látható. Megmaradt azonban a következő, már keleti falat alkotó

2. *Pillérláb*, de eleje ennek is hiányzik. (Az átlelleni ép pillérláb méreteit 3. sz. kép tünteti fel.) Mindkettőn a következő díszítményes

6. Párducz fölötti pillér.

7. Főrészlet.

8. Főrészlet.

9. Keleti fal párkányzata.

10. Párkány-töredék.

12. Félhenger oszlopos pillér.

11. Párkány-töredék.

4. *Pillér állott* (4 kép), melynek homorodását hármaz indaszalagból font, ellapított óvalis medailonok s ezek belsejét szabálytalan alakú, durván faragott kilencz ujjú pálmalevél tölti be. E levelen az oldalról befelé hajló szalagok egyesüléséből fakadnak és száraikat szalagok kötik át. Feltűnő e pálmalevelek természetellenes fekvése, de még inkább a szomszéd pillérek párduczaié, mely csak nem azt a gondolatot kelti a szemlélőben, hogy e pillérek eredetileg valamely más hely díszítésére szolgáltak.

Másfelől azonban az egész kőmennyezet díszítményeinek egységes összhangzó volta ezt a föltevést kizárja. Körülbelül tizenhét medaillont magában foglaló pillértöredék maradt fenn e mintából 4—5 darabban, a mi arra mutat, hogy a többi, oldalt álló és egészen egyező lábú pilléreket is ez a minta díszítette. (Egy-egy medaillon magassága 17 cm., szélessége 10·5 cm., de nem minden darabon egyforma.) Az erre következő két belső pillér lába, melyeken a párduczos pillérek nyugszanak, méreteikben kissé különböznek, mert a jobb oldali basis torusa csak 5 cm.-re szökik ki, míg a többi mind 7·5 cm.-re, de az alaprajz szerkesztésénél e jelentéktelen különbséget nem vettem figyelembe.

5. *A két párducz* (5. kép), mely a pillérek alsó felét díszíti természetellenes helyzetben fejével fölfelé, talaj nélkül függ a levegőben, habár a mozdulat lépő állásban, tehát vízszintes, (hiányzó) talajon tünteti fel mindkettőt. A mester ezt a két állatot azért faragta e természetellenes helyzetben, mert rá nézve a pillér alakja volt a mértékadó, s arra törekedett, hogy e különben is csak díszítő természetű állatokat, mint a fölfutó indaszalag kiindulási, tartó pontjait, minél nagyobb alakban állítsa elé; s ezért nem ütközött meg azok természetellenes helyzetén. A román ízlésű képfaragásnak az a naiv vonása, melynél fogva a motívum alakja nagysága és elhelyezése, még ha ember- vagy állat-alak is, kiváló mértékben függ a már kifaragása előtt helyére illesztett kőnek alakja és nagyságától, ha ez mindjárt természetellenes arányt vagy helyzetet hoz is létre, általánosan elterjedt. E két karcsú testű állat sziv alakban végződő farkát hátsó lábai közt előre dugva, (a jobb oldali még a hátulsó lábán át ismét visszakanyarítva) a földön nyugtatja; a fej szembe néz, míg a test profilban áll; sörénye gépies rajzú, hegyes, halpikkelyszerű fürtökben borítja nyakát és távol van minden természetességtől; különben a test aránya és körvonalai rossznak nem mondhatók. E két relief a kék alapról kiemelkedő dús aranyozás nyomaival az egykori fény és pompáról, kormos, füstös részei pedig a templomot ért pusztulásról élénken beszélnek. (Egy-egy kő magassága: 67 és 65 cm., szélessége 32 cm. vastagsága 50 cm., de ebből csak 12·5 cm. állt ki a falból. A relief kép mezeje szabálytalan: hol az állat alakja kívánta, szélesebb, a hol nem, keskenyebb, s így szélessége 22—24—28 cm. közt változik. Egy-egy állat nagysága 50×30 cm.)

A szájokból és körmeik közül kiinduló hármaz indaszalagnak, mely itt megszakad, közvetlen folytatását nem sikerült a széthányt töredékek közt megtalálnom, de semmi kétség, hogy a következő

6. *Pillértöredék* (6. kép) és ennek szélesség és díszítményre nézve megfelelő

7. 8. *Ívrészletek* (7., 8. kép) csakis e két állatalakos pillér folytatása és félköríves összekapcsolója lehet. (Ezek közül az első 77×29·5 cm. nagyságú; síkja 23·5 cm.; a második hossza 26 cm., felső párkánya 6 cm., alsó 3·5 cm., képsíkja 23 cm., a harmadik hossza alul 19·5 cm., felül 25 cm. felső párkánya 4—5, az alsó 3·5 cm.) E két utóbbinak ívsugara megegyezik a két párduczos pillér távolságának felével; s így ez is mutatja, hogy ennek részei.

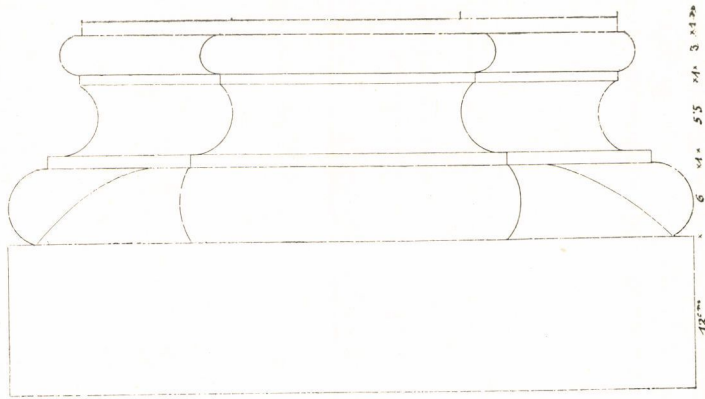
A keleti falat a két állat közt, egész szélességében a pillérlábak talpától számítva 113 cm. magasságban a következő 13 cm. magas

9. *Párkányzat* metszi vízszintes irányban (9. kép. V. ö. 1. képpel), melyen a negyedkör domborodású mezőt két egymásba fonódó faág olyképp futja be, hogy minden egybefonódás után a bezárt tér medaillonná bővül, s ezeket három ujju csipkés szőlő- vagy cserlevél és két bogyós fürt (szőlőfürt?) tölti be. A medaillonok közti ívszögleteket is két egyes levél és egy vagy több szőlőfürt foglalja el. Elrendezés, stilizálás tűrhető, de a kidolgozás felületes, hanyag munka. (E párkány egy másik egészen hozzáillő darabbal együtt 187 cm., a fal szélessége is csak 187·5 cm.; a képünkön látható töredék csak 69 cm., a képsík szélessége 15 cm.) E párkányhoz igen közel áll a következő:

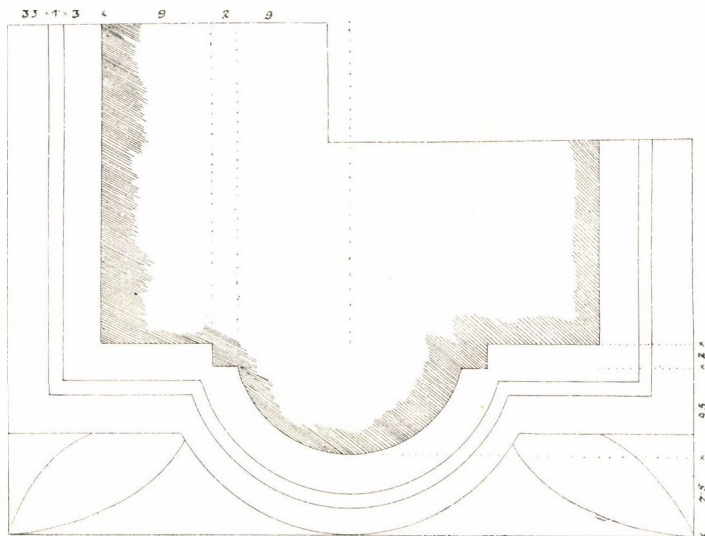
10. 11. *Párkánytöredék* is, (10., 11. kép), melyek tán a keskeny oldalak falait díszítették a megfelelő magasságban. Ezeken csak egy faág fut végig kigyóvonalban, s az oldalágak és bogyós levelek a tért mindenütt izléssel töltik be. Azt hiszem az utóbbi régi mintának későbbi utánpótlása, mert festésnek nincs rajta nyoma. Anyaga puha fejtű mészke. (A képsíkok itt csak 12·5 cm. szélesek, a kidomborodás 3·5 cm.; a képsíkon felül még egy cm. széles szalag fut végig; vastagságuk 15 cm., a falba nyúló szélességük pedig 36 cm.)

Itt következik az egyetlen, helyén maradt

12. *Féllhenger oszlopos négyszögű pillér* (12. kép) és megrongált basisa vázlatban (12. a, b, c kép),

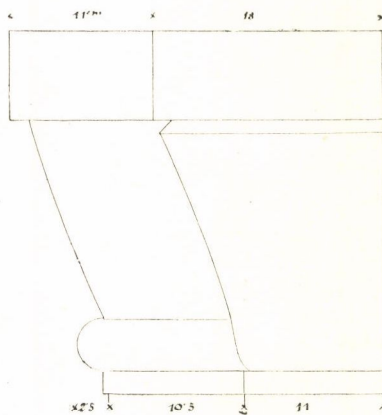
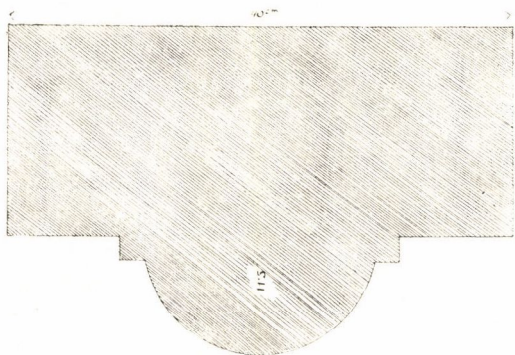

13. Délkeleti félhengeroszlopos pillér.

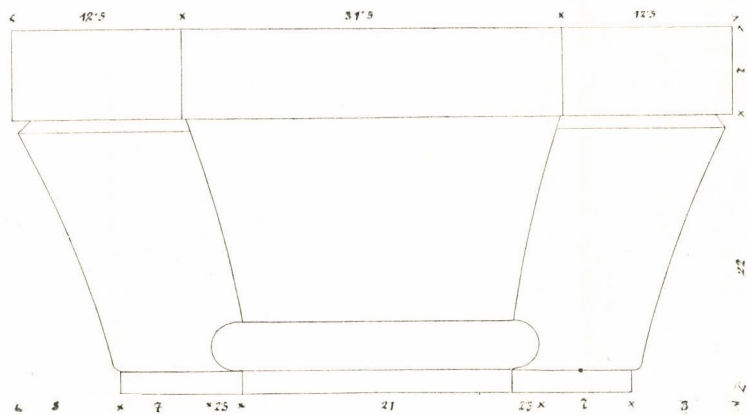
14. Félhengeroszlopos pillérek fejezete.

12. a. b. Félhengeroszlopos pillér basisa.

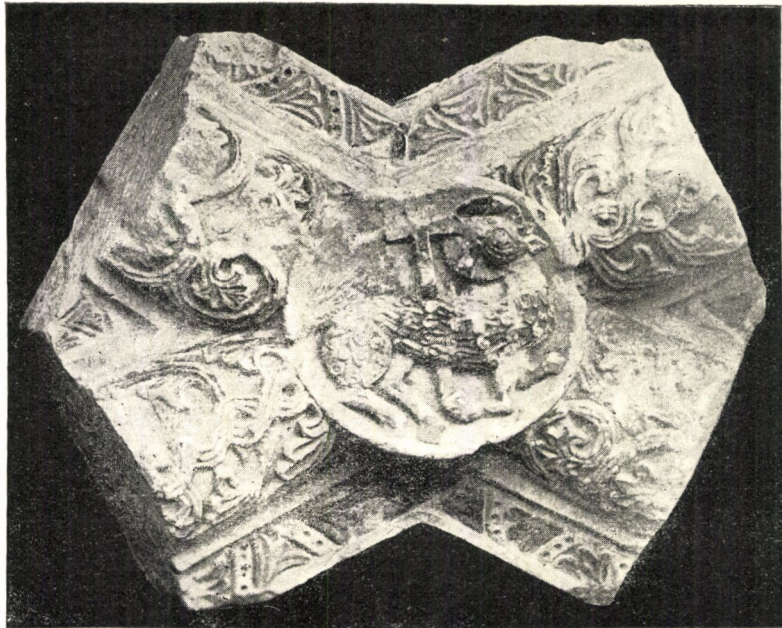
14. b. Félhengeroszlopos pillérfejezet oldalnézete.

12. c. Félhengeroszlopos pillér vázlata.

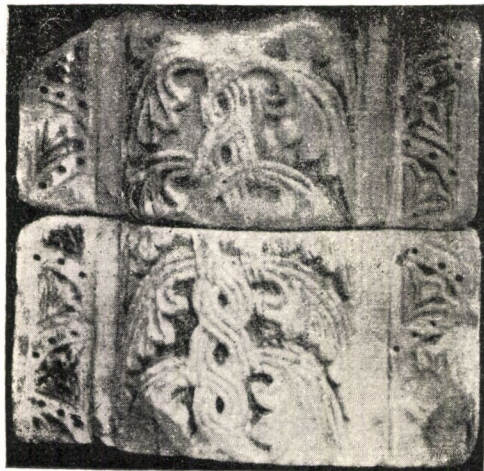
14. a. Félhengeroszlopos pillérfejezet, szemben.

melyek a mennyezet hosszénegyszögének átlója irányában izmos pillérfejezet segítségével a boltozatnak épen ilyen erős tagozású és feltűnően nehéz bordáját emelte. E pillérnek nemcsak a félhengertől el nem fődött előlapját, hanem oldalait is zig-zúg vonalszerűen futó üveggyöngyös ívszelvény-szalagok és

15 Boltozat-zárókő.

félpálma levelek díszítik; a mely tulajdonképen levelekkel borított és szalaggal kereken font henger képzetét óhajtja keltetni. A félhenger oszlopon hármast lapos szalag alkot különféle alakú medaillonokat, melyekben változatos elhelyezésű pálmalevelek láthatók. E díszítmény első tekintetre sokban meg-

16. Boltozat-borda részlete.

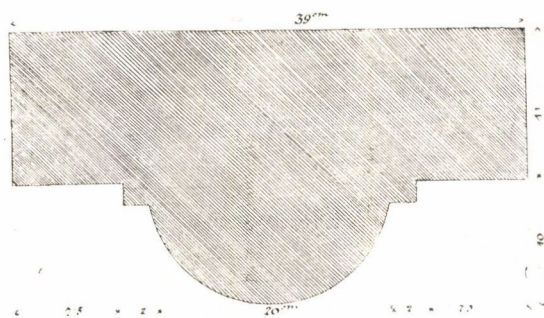

17. Boltozat-borda részlete.

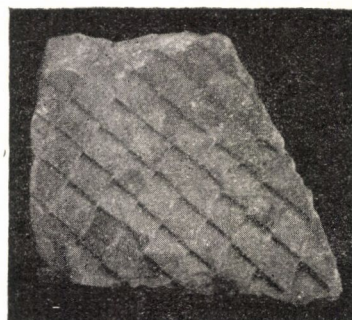
egyezik a boltozat borda-díszítményével, de azzal még sem egy, sőt ezek egyike sem ismétlődött a többi félhenger oszlopos pilléreken sem. Anyaga kemény, fehér mészkő, melyen az egykori kék alapon díszlő aranyozás nyomai világosan láthatók, a vörös aláfestés pedig majd mindenütt megmaradt. (Szélessége 40 cm., a félhenger sugara 11.5 cm., a kő magassága 54 cm.) Egészen közel áll ehhez

13. Egy másik *félhenger oszlopos pillér* maradványa (13. kép), mely az átelleni szögletben állhatott s díszítése az előbbiétől mégis különbözik. Magassága csak 35 cm.; többi mérete egyezik az előbbivel.)

14. *Egy féloszlopos pillérfejezet* is maradt ránk, mely díszítésre méltó az előbbiekhöz (14. kép és vázlat is). A kötélgyűrű csak a fél oszlopot veszi körül; a pillérfejezeten két nagy pálmalevél talaj nélkül emelkedik fel alulról és ilyen fedi a félhenger oszlop fejezete által el nem fődött részt is. A félhenger oszlop fő letompított koczka, melynek alsó csúcsa helyét két levélszerű dudorodás foglalja el s oldalait hármas lapos indafonadék és levelei foglalják el. Az abakuson pedig tizenkét levelű rozetták láthatók. A kő igen puha, fejez mészke, mely ma vörös, hajdan aranyos volt.

17. a. Boltozatbordák átmetszete.

18. Födél-töredék.

15. *A boltozat záró köve*, melyen az Isten báránya látható (15. kép.) A boltozaton négy félhenger alakú erős gerinczezel erősített borda fut át a középpontból szét az átlók irányában; a borda átmetszeteiben a féloszloppal erősített pilléreknek felel meg, de valamivel gyengébb és a félhengertag díszítménye pedig páronként különböző, az egyikén két egymásba fonódó hármas szalag bocsát ki jobbra balra négy ujjú pálmaleveleket, a másikon pedig hat ujjú pálmalevelekkel kitöltött körmedaillonok láthatók. Az Isten-bárány-relief belvilága 30·5—29·5 cm.)

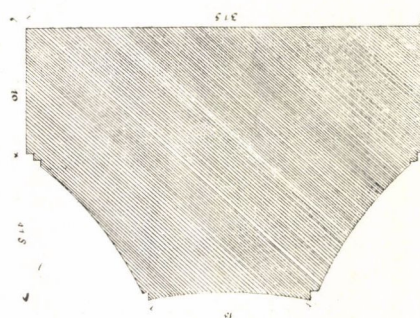
16. *A boltív egyik bordarészlete*. (16. kép.) Díszítménye megegyezik a zárókő éjszakkéleti és dél-

19. a. Ötoldalu archivolt.

19. b. Ugyanaz, más oldalról.

19. c. Ötoldalu archivolt metszete.

nyugati pillérek összekötő bordasugarának díszítményével, a mi bizonyítja, hogy annak részlete; míg a következő

17. *Borda-részlet* (17. kép), melyen a hármas indaszalag medaillonokat alkot s ezek belsejét legyező alakú, egymást fődő pálmatták töltik ki, az éjszaknyugati és délkeleti pillérek összeköttetésére szolgált.

18. *Pikkelyes fődéltöredék* (18. kép), azért érdemel figyelmet, mivel arra mutat, hogy az oltársátor fődéle nem kupola, hanem gúlaalakú volt, vagy legalább fődélén ilyen lapok is voltak. De mint látni fogjuk, ez csak a főoltár fölött egykor létezett ciboriumnak, nem pedig az előttünk álló kőmennyezet-

nek lehet része. Érdekes továbbá, hogy ez a töredék, mint említém, a déli lejáratbeli Sámson-relief háta mögött, mint töltelék nyert alkalmazást; a reliefek tehát a kőmennyezet pusztulása után készültek. A pikkelyek lenyomata az említett relief hátára ragadt habarcsban, még ma is látható; így az egykori aranyozás maradványa is a pikkelyeken. (A töredék nagysága 35×35 cm.; egy-egy pikkely 5.5 cm. széles, 6.5 — 7 cm. hosszú.)

Az eddig tárgyalt töredékek helye és alkalmazása a kőmennyezetben, illetőleg ciboriumon nem szenved kétséget. Világosan áll ilyképen előttünk a hosszúkás négyszögű tér, szögleiteibe állított félhenger oszlopos izmos pillérei, ezek díszes fejezetei és az átlók irányában egymást keresztező vastag boltozatbordák, közepén a medaillonba helyezett, keresztet tartó fénykörös Isten-báránnyal; továbbá a kőmennyezet három belső falából előszökő díszes pilléreivel. Semmi nyoma azonban annak, hogy a lapos (állatalakkal díszített két belső) és homorú pillérek és összekötő ívek között fejezetek voltak volna. Ilyen medaillonos díszítésű ívrészlet több is maradt fenn, s mivel átmetszetők egészen illik a pillérekre, úgy látszik egyenesen azokhoz csatlakoztak, fejezet közvetítése nélkül. A keleti falon a vízszintes párkány fölött és alatt festés nyomai láthatók, s itt alighanem freskók díszítették a síma falat; reliefeket azonban itt nem találunk, mivel e falat síma négyszögű kövek alkották, s így az is ki van zárva, hogy innen valaha az alsó templomba ablaknyílás szolgált volna. (L. 1. kép.)

E romokat eddig általánosan egy hajdani ú. n. népoltár ciboriumának tartották, a mely esetben itt kellett állnia az oltárasztalnak; de ennek föltevését az a vízszintes faragványos párkány (9. kép) kizárja; mert e két lépcsőjünek képzelt oltárasztalnak épen e magasságban (113 cm.) kellett a falat érintenie. De e párkány fölött sem érintette az oltárasztal a falat, mivel ez esetben e díszes párkánynak itt nincs értelme, ha pedig az asztal párkány alatt állt, akkor e tagnak legalább annyira előre kellene szöknie, hogy bár az oltártábla és gyertyatartók megállhassanak rajta. De ennek 7 cm.-nyi előre szökése e célra nem elég. Végre, ha bizonyosak volnánk abban, hogy $10.$, $11.$ sz. két ilyen töredék a két keskeny oldalfalat épen ilyen magasságban metszette, mint ez a keletit, a mi különben valószínű, azt kellene hinnünk, hogy az oltárasztal a sátor közepén szabadon állott, s a keleti falat sem érintette. A pap tehát ez esetben innen is a nép felé fordulva mondhatta a misét, mint ma a román ízlés szellemében épített felső vagy főoltárnál a nagy baldachin alatt. Ilyen kis területen azonban (12 m.²-nél alig nagyobb), melyet ez a hajdani kőszátor beföd, kevéssé hihető, hogy a pap az oltárasztal mögött szorongott volna mise közben, eltekintve attól, hogy ez esetben az oltárasztalnak nem is a sátor közepén, hanem épen bejáratánál kellett állnia, mert különben a papnak annyi helye sem maradt volna, hogy az asztaltól eltávolodva letérdeljen, a mit pedig mise elején és végén meg kellett tennie; sőt az így előretolt asztal megnehezítette volna a sátorba jutást is.

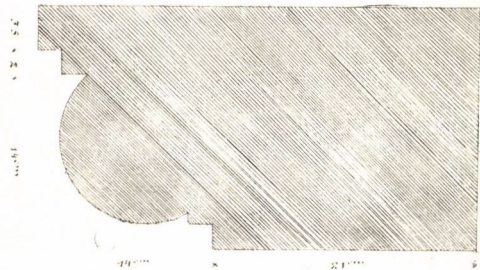
Ilyen körülmények közt azt hiszem, itt nem állott soha sem oltár, s ez a kőmennyezet nem oltár ciborium, már alakjánál fogva sem, hanem vagy confessio, azaz valamely szent tetemének sarkophagja számára emelt díszes fülke, vagy pedig keresztelő kápolnácska baptisterium. E két föltevés mellett több analogia és más bizonyíték is szól, melyeket alább felsorolok, de előbb folytassuk a kőmennyezet reconstitúcióját.

Az említett nagy lépcsőzet kibontásakor és a főhajó pilléreinek fundamentomaiban még több olyan töredék jött elő, a melyek díszítvényeik és más okoknál fogva egykorúaknak tarthatók a kőmennyezetrel és ahhoz, vagy valamely más tulajdonképeni ciboriumhoz és annak környékéhez tartoztak, de helyök már nem egészen bizonyos és így alkalmazásuk mindenkor vita tárgya lehet. Ilyenek:

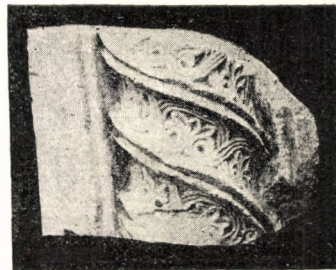
18. *Ötoldalán díszített archivoltnak* kilencz darab töredéke (19 a, b, c kép). Az öt oldal közül az egyikken a hármaz indaszalag kigyóvonásban halad tova, s közönként egy-egy hat ujjú levelet vagy kacsot boacsát ki magából; a másodikikon a szalagdarabok pereczmódra visszahajtott és szembenéző, három ujjú levelekkel díszített medaillonok sorává változnak; a harmadikon a két szalag kör alakú medaillonokká fonódik, szintén pálmaleveleket boacsát ki, míg a negyedik és ötödiken t. i. két párhuzamos oldalon, a hármaz indaszalag, mint hajfonat fut végig (19 b kép). A három középső mező kissé homorú. Mind a kilencz darab egymás mellé illesztve mintegy 68 cm. hosszú ívdarabot alkot. A laza összerakás a sugárnak pontos kiszámítását természetesen nem engedi meg, mind e mellett a gondos mérésrel talált szám

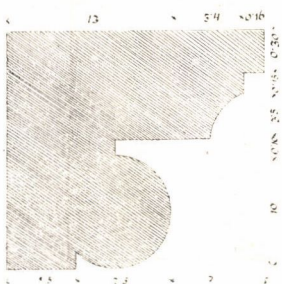
20. Csaváros archivolt.

20. a. Csaváros archivolt metszete.

21. Kisebb archivolt.

21. a. Archivolt metszete.

22. Archivolt töve.

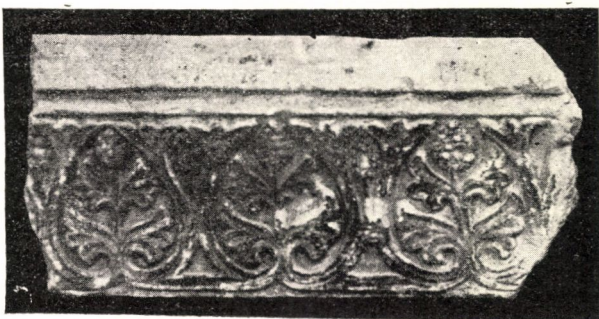
23. Oszloptörzs.

24. Oszloptörzs.

25. Rozetta.

26. a. Párkány.

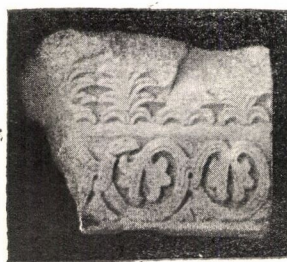
143·5 cm., a melyből 21 cm. az archivolt vastagságára esik, épen alkalmas arra, hogy vele a kőmennyezet bejáratát megszerkesszük. Igaz ugyan, hogy ennek az így nyert archivoltnak egykori támaszából, mely valószínűen ilyen ötoldalú pillér lehetett, semmi sem maradt fenn, s így nem tudni biztosan ide tartozott-e vagy nem? De a méretek összehasonlítása elég valószínűvé teszi, hogy ez ívdarabot a rekonstruált sátron helyesen alkalmaztuk. A pillért pedig azért vélem szintén ötoldalúnak, mert sátor belsejében látható homorú pillér lábainak páronkénti összeillesztése épen ilyen öt oldalú pillérnek

26. b. Párkány.

28. Főhajóbeli pillér-láb.

27. Párkány-töredék.

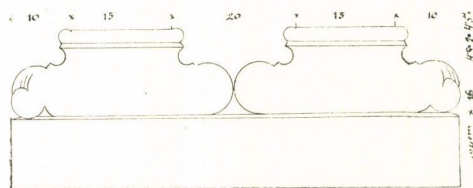
30. Negyedhenger-oszlop-láb.

31. Henger-oszlopláb.

29. Kis oszlop-láb.

32. Iker-oszlop-láb.

basisát alkotja. Ilyen bizonytalan eredetű, s még is valószínűen a kőmennyezet és a tulajdonképeni oltársátor egykori része lehet a következő:

20., 21. *Csavaros negyedhengerecskével díszített ívbéllet töredékek is*, melyek közül a vastagabb hengerűből több darabban 57·5 cm. hosszú ív-részlet maradt ránk (20., 20. a kép). Ennek körülbelül 180 cm.-nyi sugár felel meg, a melyből 20 cm.-t az archivolt vastagságára kell számítanunk. A homorú szalaggal becsavart negyedhenger mindkettőnél egy derékszögre metszett fülkében fut fel, s a homorú dást pálmattás medaillonok díszítik, (egyik töredéken e díszítmény hiányzik). A csavarodó szalag szélessége 8 cm., a henger átmérője a nagyobbánál 16 cm., a kisebbnél 14 cm.

Ennek a vastagabb hengerű töredéknek ívsugara, (160 cm.) csekély különbséggel épen az előbb ötszögletes archivolt külső felére illik, s valószínűen ott is állt. Ezért alkalmaztam a rajzon e helyre Ilyen még egy másik kisebb csavaros hengertaggal díszített archivolt töredéke is, a

22. *A közös pillérből derékszög alatt két felé irányuló archivoltnak épen kezdő része* (22. kép). Csakhogy ez bizonyosan a nagy ciborium födelének belsején állhatott, mert ilyesminek alkalmazását a mi kősátorunkon kizárja a vastag félhengertagos boltozat-borda. Hengertagján nincs díszítmény, ellenben a boltozat hajlásának megfelelő lapon épen az a díszítmény látható, melyet az ötoldalú archivolt első képmezején (19.) láttunk. Itt a csavaros henger átmérője csak 10 cm., a szalag szélessége pedig csak 5·5 cm. s épen úgy látni rajta az egykori aranyozás alapjául szolgáló vörös festéket, mint az előbbieken. A kétfelé irányuló ívek közül a nagyobbiknak sugara, (a belvilágot véve) körülbelül 45 cm., a kisebbiké 31 cm.

Van két csavaros, negyedhenger tagú archivolt töredék, melyek két külön ívhez tartozhattak, mert az egyik a szalagok csavarodása nyúlánkabb, mint a másikon. Mivel a sugarak itt különbözők, az egyik 35·5 cm., másikon 38 cm., e kövek helye nehezen határozható meg; de nem lehetetlen, hogy ezek az utóbbi, kisebb sugárú ív-töredékek is a hajdani főoltár ciboriumának födelrészei voltak, mint amaz ívkezdő töredék (22. kép). Hiányzik még kőmennyezetünkben az a két oszlop, mely e csavaros negyedhengertagú archivoltot tartotta. Talán nem tévedünk, ha ezeket a következő két

23., 24. *Díszes henger oszloptörzsekben* ismerjük fel. (23., 24. kép). Hármassal, lapos indaszalagból alkotott különféle alakú és különféle levelekkel díszített medaillonok fedik mind a kettőt, s csakis a stilizálás és kidolgozásra nézve egyeznek. A térnek kitűnő felhasználása, kiváló dísz és elegancia jellemzi ezek ornamentumait. Átmérő alatt 20 cm., fönt 17—18 cm., valamint a magasság 96 cm. mindkettőnél egyenlő. E két díszes oszloptörzs legméltóbb helye ott lehetett, a hol reconstitúciónkon áll, t. i. a kőmennyezet bejáratánál, az archivolt henger tagos része alatt. Azonban nem lehetetlen, hogy itt ilyenszerű, de csak háromnegyed részben előlépő henger-oszloptörzs állott, a mi a kősátor tömörségéhez jobban is illene és az archivolt említett, föltötte álló csavaros henger tagjának is jobban megfelelne. Azonkívül munkapazarlásnak látszik, hogy e hengereket, habár a szem elől legalább is negyedrészek a derékszögű fülkében el volt földve, mégis egész kerekén dús ornamentum fedi. Föltéve tehát, hogy e helyen magával a falpillérrel egy kőből faragott háromnegyed oszlop állott, akkor ezek az oszloptörzsek a kőmennyezet elé vezető lépcső kar és korlát két felső pillérén, mint szabadon álló, gyertyatartó-angyalok hordozására szolgáló oszlopok állhattak, minőket márványkőből a restauráló Schmidt építőmester is állított a presbyterium két fölépcsőjének két felső pillérére, hol azokon gyertyatartó bronz angyalok állanak.

Ide számítható továbbá:

25. *Egy rozetta* (25. kép), mely, a mennyre sejteni lehet, a kőmennyezet homlokzatát díszítette, a mint rajzunkon látható, mert stilizálása és díszítményére nézve elüt az éjszaki lejárattól közölt rozettaktól. Átmérője 24 cm. s a homorú kőmedaillont egy bimbóból kiinduló négy pálma és négy legyezőalakú levél tölti be. A pálmalevelek kilencz ujjúak és igen mélyen metszettek, a másik négy levél hét ujjú és nem metszett. Végre

26. *Egy párkány* (26. a kép), melyet 17 cm. széles homorú képsíkon hármassal indából hajlított szivalakú, de fönn nyílt medaillonok sora díszít; s minden medaillon belsejét négy 3—3 ujjú pálma levél és szőlőfürtszerű bogycsokor töltik be. Maga a hármassal inda hajlásában hármassal pálmalevéllel nyílik szét, s így minden két medaillon közti tér egy-egy ilyen bogycsokor gyümölcsnek ad helyet. A képsík fölött 2 cm. széles síma szalag és azonfelül, kissé előre szökve 9 cm. széles homlokklap fut végig. (Az egésznek vastagsága ilyenképen 28 cm. A töredék hossza 47 cm.) A kő másik felén szintén ez a minta látható (26. b kép); mely csak félig festett és kormos, a mi arra mutat, hogy másik fele a falban állt, vagy helyéből kimozdítatván, felét eltakarta valami a füst elől; s ez a fele tán munka közben maradt félbe. Ez a díszítmény szolgálhatott a kőmennyezet párkányzatául, hová legjobban illik.

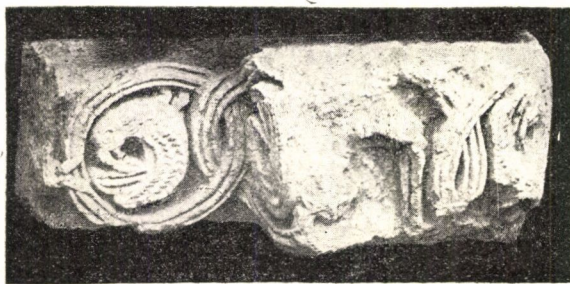
27. A következő (27. kép) *párkánytöredék* is alighanem a nagy ciborium része lehetett. Hiányzik még kőmennyezetünk valamennyi külső pillérlába, valamint e pillérek és hengeroszlopok összes feje-

zetei. Hiányzik továbbá minden támasztó pont arra nézve, hogy milyenek voltak a kőmennyezet oldalai és födele. Rekonstrukciónkon tehát mindez csak hozzávetés, mivel a többi fönmaradt töredék közül, habár több darab kétség kívül az előbbieket mestereinek kezéből került ki, méreteinél fogva arra egy sem alkalmazható. Ezek a bizonytalan rendeltetésű töredékek a következők.

Összesen kilencz oszlop- és pillérláb maradt fenn, melyek közül itt ötöt mutatunk be.

33. Lejárati oszlop-láb.

34. Pillér-fejezet töredéke.

35. Pillértörzs töredéke.

28. *Főhajóbeli pillérláb*, mely utánzataiban ma is helyén áll. Erővel teljes szép arányú attikai láb, habár nem egészen egyezik az ilyenmű antik mintával, a mennyiben az alsó vastag párna (torus) nem lapul annyira össze, mint ezen. (28. kép.) (Vázlatát és fejtegetését l. Henszlmann: Pécs Régiségei I. 16 l.)

36. Sarokoszlop-fő.

37. Joniai oszlop-fej.

29. *Állatköröm* látható a szögletlevél helyén a következő kisebb márvány oszloplábon, melynek arányai épen nem kedvezők. Eltekintve attól, hogy itt az egész basis az oszloptörzs diameterjéhez viszonyítva túlságos nagy, itt még az alsó párna (torus) csekély kidomborodása, valamint a trochilus nyúlánksága is kellemetlen hatást tesz. Még szemebetűnőbb ez, ha mellé állítjuk az antik attikai láb élvonalát (l. 29.). Szép arányú ellenben a következő:

30. *Dudoros szögletlevelű negyedhenger oszlopláb* (30. kép) szintén fejr márvány.

31. A következő 31. és 32. kép és vázlat erősen nyomott szabadon álló hengeroszlopok lábait ábrázolják, melyeken a torus még a plinthuson is túl kiszélesedik, mintha csak azt mondaná, hogy az oszlop és oszlop által emelt teher nehezebb, mint a minőnek a tervező képzelte, s ezért nem tett alá elég széles plinthust.

33. *Szabadon álló oszlopláb*, mely egy magas torusból és trochilusból áll, mert az erre következő kis torus inkább csak gyűrűnek mondható. Szép, fejlett szögletlevelű látható rajta, mely elárulja, hogy a lejáratok egyik nagy párkányának mesterétől ered, s különben is tudjuk, hogy ez az északi lejárati fülkéi előtt állott, hová Schmidt hí másolatban ismét visszahelyezte. (Méretei: Plinthus 5 cm., torus 6 cm., trochilus 4 cm., s a kis torus csak 1·8 cm. magas, 33. kép.)

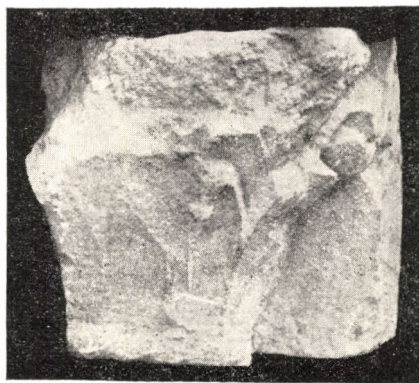
Van még néhány oszlopláb, nevezetesen egyiken még a nagy torust is pálmavirág díszíti, de ezek annyira töredékesek, hogy nem reprodukálhatók.

A mi az oszlop- és pillérfejezeteket illeti, ezek szintén kor, alak- és anyagra nézve egyaránt különböznek. Némelyiknek eredeti helye ismeretes, és a kömennyezetünkkel korra nézve sem hozhatók kapcsolatba, mind a mellett itt teszem közzé, hogy legalább ornamentális tekintetben szolgálhassanak összehasonlítási anyagnak. Ilyen a következő

34. *Pillérfej-töredék* (34. kép), mely hármasszalag-fonadékból áll. E fonadék medaillonokat alkot a pillér minden lapja fölött, s a medaillonokat egy-egy körbe összezsugorodott madár tölti be.

38. Oszlopfej-töredék.

39. Oszlopfej-töredék.

40. Féloszlop-fejezet.

E madarak stilizálás tekintetében megegyeznek a már közzétett fries madaraiéval (Arch. Ért. 1895. 360. l. 63. kép), melyekhez pótlólag megjegyzem, hogy a Koller által (Proleg. XIV. 3. fig.) közölt egymásba kapaszkodó madarokról a magyarázó Schönwisner sem tudja megmondani, vajon galambok-e? (Proleg. 18. l.) Azt hiszem hollók, vagy valami más ragadozó madarak, mert csőrük erre vall, azonkívül a galamb természetével sem egyezik ez a verekedő mozdulat. Éppen így a pillérfejezetünkön levő madár is csak ragadozó lehet, de itt semmi symbolikus jelentése nincs. Stilizálás tekintetében aligha ezzel össze nem függ a következő

35. *Pillér-törzs két töredéke*, mely nagy arányú erősen kidomborodó durva faragású díszítményeivel, éppen mint az előbbi pillérfejezet, egészen elüt a többi töredékektől. (35. kép.) Ép oldala 39 cm. széles, melyen 4 és 8 cm. széles szalagok körítik a képsíkot.

36. *Sarok-oszlopfejezet* (36. kép), melynek díszítménye nem áll egyébből nyolcz függélyes ormonál; ezek a gyűrűig sem érnek le, az abacus alatt pedig, úgy látszik, félkörbe futnak össze. Többi díszítményét bizonyosan polychromia pótolta. Hengeroszlopa, melyen állt, feltűnően karcsú volt. (Méretei: Az egész 25 cm. magas, ebből az abacus 5 cm., a kehely 15 cm., a gyűrű 2 cm.-t tesz. Az abacus homlokszélessége 20·5 cm., az oszloptörzs átmérője csak 6·5 cm.)

37. *Jóniai elemekből alakított oszlopfej*. (37. kép.) Igen rongált, réteges paláskó, mely helyenként annyira elmállott, hogy díszítéséből csak az echinus, s ez alatt egy tulipán maradt meg, a melynek szárát szalag köti át.

38., 39. *Fél és egész henger-oszlopfejek.* Mindkettő igen rongált, s csak az egyiknek jobb felén maradt épen egy vastag levéldudorodás és a kelyhet alkotó néhány sáslevél. (38., 39. kép.)

40., 41. *Fehér márvány fél-oszlopfejek.* (40., 41. kép.) Gyarló művek, a melyekről csak sejteni lehet, hogy a kelyhet két sor pálmalevél alkotja. A két szögletben némi dudorodás volutákra emlékeztet, de látni, hogy a kő keménységével nem tudott a mesterember megküzdeni. Ezek az összes töredékek közt a leggyarlóbb művek, a gyűrűn és abacuson semmi díszítés nincs. Mindkettő a templom nyugati portálénak béléten állt, az alább következő több kisebb tagból álló bélétpillér-fejezettel együtt. (Méréteik: Magassága 24 cm., abacus szélessége 30 cm., vastagsága 3 cm., az oszlop törzsátmérője pedig körülbelül 11 cm. Henszlmann id. m. I. 22. l.)

42. *Fehér márvány, sáslevelű oszlopfej.* (42. kép.) Kelyhe két-három sorba helyezett sáslevélből áll, melyek hegyét az idő letördelte. E levelek szélei esiszoltak, míg a felső sor közt kilátszó oszloptörzs érdes felületű. Echinusa és abacusa végkép elveszett. Gyűrűjét csak nagyjából faragta ki a mester, ki alighanem félhengeresnek tervezte, de nem fejezte be.

42. Oszlop-fejezet.

41. Féloszlop-fejezet.

43. Féloszlop-fejezet.

43., 44. *Akanthuslevél-oszlopfejek,* a melyek kötélgyűrűből emelkednek ki és stilizálásuk egészen a kőmennyezet korára vall. (43., 44. kép.) Ilyen még egy *félhenger-oszlopfej,* a melyen a kötélgyűrűből két izmos és erősen visszahajló, durván stilizált pálmyszerű levél emelkedik ki, a minő az egész oszlopfejet négy vehette volna körül. Maga az oszlopfej e levelek fölött még kidomborodik s egy-egy oldalát közös ágú három levél fűdi. (Szélessége 15 cm., magassága 20 cm. Töredékessége miatt nem közölhető.)

45. *Pálmás fél-oszlopfejtöredék.* (45. kép.) Gyűrűje és abacusa egyaránt hiányzik. Elöl egy lapos rinda mint törzs emelkedik ki több akanthuslevél között, s felemagasságban két széles levélle alakulva, az előbbiekre fölé borúl, majd meg befelé visszafordulván, szívalakú medaillonná és ebben két újjú pálmalevélle lesz. (Magassága 25 cm., szélessége 18 cm.)

46. *Pálmás fél-oszlopfej.* (46. kép.) Kelyhe két sor, váltakozva egymás fölé helyezett hét újjú pálmalevél; de lehet, hogy harmadik sor is állott rajta. Abacusa hiányzik.

47. *Akanthuslevél-oszlopfej* (47. kép), a melynek, fájdalom, épen az a fele hiányzik, a mely egészen ki volt dolgozva, míg a másik, talán mivel fülkében állt, csak nagyjában tünteti föl az egésznek díszítését; így is a legszebbek közé tartozik. Úgy látszik három sor akanthus emelkedett ki a gyűrűből,

a melyek mögött négy széles voluta látható. Minden két-két nagy kettős levél között egy indacsomó emelkedik ki, s ezek még a második sort is meghaladván, szép átmenetül szolgálnak az alsó sor hengerkörvonalából az abacus négyszögére. Kár, hogy ez utóbbiból semmi sem maradt meg. (Az oszloptörzs átmérője 11·5 cm. lehetett, a gyűrűé 14 cm. Magassága 28·5, felső részének szélessége ép oldalán 20 cm. Anyaga nehéz fehér mészkő; egykor színezve volt.)

48. *Pálma- és akanthusból alakított oszlopfaj.* (48. kép.) A karcsú gyűrűből két sor pálmalevél

44. Féloszlop-fejezet.

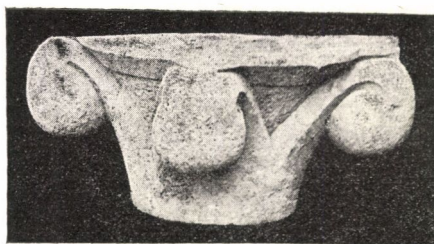
45. Oszlop-fej.

46. Féloszlop-fejezet.

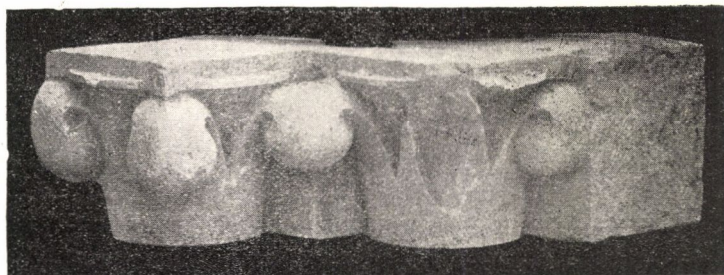
47. Féloszlop-fej.

49. Oszlop-fejezet.

48. Oszlop-fejezet.

50. Sarokoszlop-fejezetek.

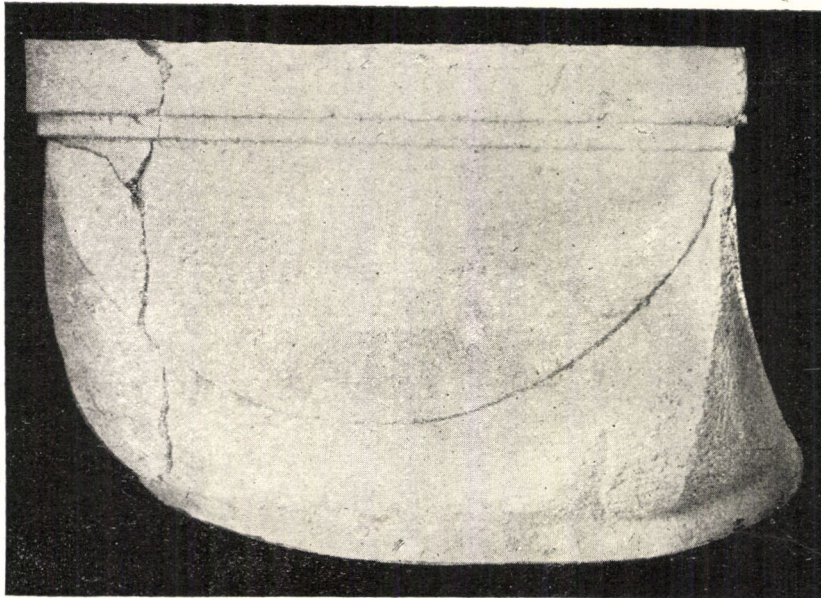
51. Nyugati kapu-bélet fejezete.

emelkedik ki, fölötté még egy más akanthusra emlékeztető sor is vehető ki, de csak az egyik sarkon; a többi az abacussal együtt letöredezett. Rajza és faragása egészen megegyezik a kőmennyezet belsejéből ránk maradt fél-hengeroszlopos pillérfejezet stilizálásával, ezért azzal egykorú, habár helye nem határozható meg, mert igen töredékes. (Magassága 27·5 cm., szélessége 21 cm.)

49., 50. *Szabadon álló oszlop és két sarok-oszlop ikerfejezete.* (Átmérőjük 32 cm., magasságuk 21 cm.) Itt a hiányzó gyűrűből maga a hengeroszlop emelkedik ki, s csak a fejezet félmagasságában

hasad négy nagy, gömbben végződő levélre. E tipikus románkori fejezetek zordságát bizonyosan a polychromia enyhítette. (Anyaga: kemény szürkés mészkő. 49., 50. kép.)

51. *A nyugati kapu szürke márványbélletének fejezte.* (51. kép. V. ö. fönnebb 40., 41. képekkel.) Vízszintes tagozata igen egyszerű. A függélyes pedig követi a kapu bélletalakulásait, melyet leírt már Henszlmann (Pécs régiségei I. 21. l.) és Czobor. (Egyházm. Lap. 1885. 195. l.) Egyik tagján egy ifjú-

52. Félhenger-oszlopféjezet a főhajóból.

nak rongált domborműví feje, talán a kőfaragó mesteré, látható. Hú utánzatban a mai kapubélleten van.

52. *Főhajóbéli pillérnek fél-hengeroszlopféjezete.* Minden dísz nélküli félkoczká, melyen a gyűrűből kiemelkedő félhenger átmenete a szögletes abacusához egyszerűen a szögletek letompítása által történik, mind e mellett szabatosan koczkaféjezetnek sem nevezhető. (Méretei: felső szélessége 78 cm.,

53. Félhenger-oszlopféjezet a főhajóból.

mélysége 40 cm., alól 52 cm.; a gyűrű átmérője 66 cm., magassága 34 cm., ebből 7 cm. az abacusra esik. 52. kép.)

53. *Koczká-oszlopféjezet a főhajó pilléreiről.* Itt az átmenet a körtől a négyszögbe a két alsó szöglet szabályos legömbölyítésével jött létre. Egyszerű abacusa egy kis és egy nagyobb lemezből áll. 53. kép.)

54. *Három sor levélből alakított főpillér-fejezet.* E durva faragvány, melyen néhány idomtalan

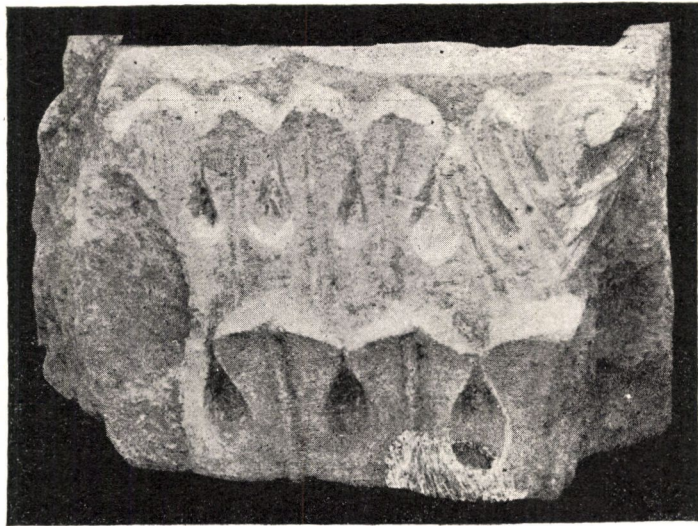
széles, lapos levélhegyalakú kidomborodás jelöli a díszítményt, alig is illik a többi ornamentális maradvány közé. Különben is igen rongált állapotban került le a főhajó egyik baloldali pilléréről, a hol talán a polychromia tette egykor díszesebbé, mint faragása mutatja. (Felső szélessége 82 cm., mélysége

54. Félhenger-oszlopfejezet a főhajóból.

46 cm., alant 72 cm., gyűrű nélkül 66 cm. Magassága 54 cm., ebből 7 cm. esik az abacusra, 5 cm. pedig a gyűrűre. (54. kép.)

55. Két soros levélű főpillér-fejezet. Díszítménye két sor durván faragott, mélyen újjazott levél, mely az abacus sarkai alatt akanthushoz hasonlít és volutaszerűen kihajlik. Igen kezdetleges munka.

55. Félhenger-oszlopfejezet a főhajóból.

Gyűrűje hiányzik, abacusa faragatlan. (Felső széle 78 cm. széles, de alighanem egyenlő volt a többivel, t. i. 82 cm. Mélysége csak 20 cm., abacusa a 2 cm. magas lapra következett, de ma hiányzik. 55. kép.)

56., 57. Gyöngyszalagos főpillér-oszlopfejezetek. Mindkettőnél a gyűrűből közepén egy-egy gyöngyös szalag indul fölfelé s közepén szétválva az abacus két szöglete alá fut, a hol voluta alakjában

visszagördül. Ugyanilyen gyöngyös szalag szorít egy nagy, egyiken hat, másikon tíz újjú, mélyen metszett levelet, a félhenger-törzshöz, melyet ezek befödnek. E nagy legyezőalakú pálmalevelek a voluták alatt, egyiken egy gömböt foglalnak magukban, a másikon két nagy rosetta-ba mennek át. A középszalag elágazása által maradt háromszögű teret, egyiken visszahajló levelek hegye, a másikon egy nagy rosetta tölti ki. A szalagok egykori színes üveggyöngyeit ma csak apró lyukak jelzik. (Méreteik: Az elsőnek abacus-szélessége 78 cm., mélysége 42 cm., alant a gyűrűvel 72 cm., a nélkül 66 cm. Magassága 54 cm., ebből abacus 7 cm. A másiknak homlokszélessége 80 cm., mélysége 38 cm., többi mérete egyezik az előbbivel, csak abacusa 8·5 cm.) Ez utóbbi a főhajó egyik jobb oldali pillérén állott, a honnan vállkövével együtt közzétette már Henszlmann, Pécs régiségei. I. r. 16. l., de rajza épen mint a kapubéllet két kis oszlopfejezeté is, nem felel meg pontosan a valóságnak. (55., 56. kép.)

58. *Sirént ábrázoló pillérfejezet*, szintén a főhajóból. Henszlmann ezt is lerajzolta, mikor még helyén állott, de mivel vastag mészréteg fődte, hibásan. (Pécs régiségei. I. r. 16., III. r. 5—18. l.) A kő a bontás alkalmával eltörött, sőt egy része eltévedt a többi kő között. A nő-alak csípőjétől két pikkelyes hal alakjába megy át, s e tagjai visszahajolván, két karjával magához öleli. Fejéről két hosszú, lapos,

56. Félhenger-oszlop-fejezet a főhajóból.

szalagszerű haj hull alá. A jobboldali hal testén második kezét, a fejezet jobb oldalán pedig még egy halnak töredékét látjuk, a mi arra mutat, hogy ilyen Sirén állott a fejezet jobb felén is, de az innen letört nőnek halrésze közös volt az előttünk levővel s azért öleli át annak karja ennek haltagját. A nő arca töredékes ugyan, de azért kivehető róla a barbar arczképzés és faragás; a test és karokon, valamint a kezeken van némi gömbölydedség, sőt puhaság, de már a mell csak primitív jelzésnek mondható. (Az egész kő magassága 49 cm., de ép korában bizonyosan magasabb volt. Így szélessége sem állapítható meg, mert az egész ma nem több 70 cm.-nél, míg hátul 85 cm.-re is kiszélesedik. A Sirén függélyes főtengelyétől jobbra számítva a szélesség, tehát az egykori homlokzat fele ma csak 26 cm. (58. kép.)

Henszlmann a mészréteg által eltorzított alakokat úgy fogta föl, mintha ezek kettős hal torkából emelkednének ki, s e két halat páratlannak nevezi, mert a kettős vég, úgymond, rendesen nem egészen hal, hanem csak halfark. (Id. mű. III. r. 18. l.) Azonban a fénykép másolatán látható nő, illetve nők, nem a hal torkából emelkednek ki, hanem a nők alakja változik át a csípőtől kezdve halakká; s így a hasonló sirén-alakoktól nem tér el és páratlannak sem nevezhető.

A sirének jelentése és annak fejlődése, valamint a sirének alakjáról Henszlmann már fölös bőségű értekezést publikált, s különben is Pipernek ide vágó fejezete (Mithologie der christl. Kunst. I. Abth.

377—393.) áttekinthetően s kimerítően tárgyalja a kérdést, a mely mellett bátran mellőzhető Schradernek erőszakolt magyarázata, ki az antik siréneken a hőség szárító, elepesztő erejét látja személyesítve. Mind e mellett itt sem mellőzhetjük a sirének kereszténykori jelképes értelmét Piper után pár szóval ismételni.

57. Félhenger-oszlop-fejezet a főhajóból.

A homéri mythos és elbeszélés Ulyssesről ismeretes. Kifejezi ez az ének és általán az élvezetek csábító erejét és az elcsábítottak bűnhődését. Euripides a siréneket mint Persephone szolgáloit és a halottak énekesnőit szólítja meg; s valószínűleg ez azoknak eredeti értelme, mely Egyiptomból és Perziából jött át a görögökhöz, s mint ilyen a sirének képe síremlékeken gyakori volt. De előfordúlnak mint a beszéd, vagy a költőművészet legfőbb varázserejének jelképei is, olyan férfiak sírkövein, mint

58. Sirent ábrázoló pillér-fejezet a főhajóból.

Sophokles, vagy Isokrates, a szónok. Végre pedig előjő a sirének képe vázákon, a szerelmi csábítás jelegyanánt is. Alakra nézve az egyiptomiak és görögöknél emberfejű madarak, később madárlábú, felöltözött, vagy meztelen nők.

A keresztény egyházatyáknál már korán van szó sirénekről, mivel az ó-testamentom többször említi. Nevezetesen a héber szöveg *strucrot* jelentő szavát a görög fordítók *σειργυες* szóval adják vissza, s így kerül Izsaías prof. XIII. r. 21., XXXIV. r. 13., XLIII. r. 20. s Jer. sir. 39., Mich. I. r. 18. versébe,

sőt egy helyen Szt. Jeromos latin fordításába is (Izsaiás XIII. r. 22. v.), míg a régibb Vulgata-fordításban többször jő elő, s ennek alapján Tertulian (Adv. Marc. Lib. III. c. 5.) említi a siréneket, de minden mithológiai vonatkozás nélkül. Így Basilius a sireneket éneklő nőknek, Alex. Cyrill éneklő madaraknak nevezi, kik énekük varázsával a hallgatókat elbűvölik.

A latin egyház alakra nézve a VI. százévtől kezdve kétféle sirént ismer. Izidorus szárnyas, nőtestű madaraknak rajzolja, melyek közül az egyik énekel, másik hárfán, a harmadik fuvolán játszik; míg egy névtelennek, a XIII. sz. Physiologusnak fölfogása szerint vízilányok; s mint ilyenek nő- és hal-alakból állanak. Ennek a fölfogásnak felel meg, hogy a sirének lassanként, kivált a XI. és XII. százévben, a világi csábítások és kísértések jelképévé lettek. Nevezetesen Physiologus szerint a vízi lányok, az által, hogy édes énekükkel a hajósokat elaltatván, megölik, jelképezik a világi örömeket, a melyek az embert elkábítják és zsákmányul ejtik. Landspergi Herrad fejedelmű könyvében, a Hortus deliciarumban is a sirének azokra a veszélyekre vonatkoznak, melyek által Krisztus egyházát, az ő jegyesét, a boldogság élvezetére vezeti. (Engelhardt: Herrad v. Landsperg. 45. l.) Így említi ezeket Alanus (De planctunat. Opp. 304. l. Würzburgi Conrad 1280-ban Grimm W. kiad. 5. l. stb.), Dante pedig a sirén képe alatt magát a csaló világot rajzolja. (Dante: Infern. XIX. 7.) Ilyen értelemben kell tehát Piper sze-

59. a. Félhenger-oszlopfő. Paradicsomi sárkány.

rint a sirének középkori ábrázolásait fölfognunk, nem pedig úgy mint Caumont, ki Voisin abbé nézetét vallva, a sirénekből a keresztény lélek symbolumát látja, melyet a kereszttség megtisztít, a hal pedig, melyet kezökben tartanak, Krisztus jelképe volna. Áll, hogy a sirének képe régi baptisterumokban előjő. Ez a nézet ép úgy nem állja meg helyét, mint az a magyarázat, mely az isteni kegyelem képét látja bennök, mely a halakat, vagyis a keresztény lelkeket a világ tengeréből kihalászsza.

A sirének a keresztény művészetben a X. százévtől kezdve jönnek elő, különösen gyakran oszlopfőkön, mint halban végződő nőalakok. Így látjuk a siréneket a zürichi nagy monostor-templomban embereket elnyelő oroslánokkal kapcsolatban, mint a csábítás és következményeinek jelképét. Több más között jelentékenyen látszik még egy kicsinyét szoptató sirén, a baseli monostor-templom korusának oszlopsorozatján a XII. százév kezdetéről, melyeknek kapiteljei egyszersmind a bűnbeesést is föltüntetik következményeivel együtt (Beschr. des Münsters zu Basel. 17. l. Képekkel.), valamint egy szörnnyel harczoló hőst is, a hol a sirén világosan Éva jelképe, ki Ádámot a tiltott gyümölcs élvezetére csábította és a bűnt az anyatejjel gyermekeire is átszarmaztatta. Épen ilyen ábrázolás látható a freiburgi (freigau) templomban a kar kápolnához vezető keresztépület átjárásában a XII. százévből: szintén egy hős küzd egy griffmadárral, és két kentaur egymással; valamint egy szoptató sirén, mely kettős halban végződik. A szoptató gyermek egy madarat tart, előtte pedig egy szintén halban végződő férfi áll, ki jobb kezének két ujját intőleg fölemeli. (Schreiber: Gesch. u. Beschr. d. Münsters zu Freiburg.

167. l.) A regensburgi skót kolostor-templom gazdagon díszített kapujának falán is körülbelül a XIII. százév kezdetéről lehet két halfarkban végződő nőalakot látni, mely mellett egy párkányon a trónoló Mária gyermekeivel, ez alatt pedig egy embert elnyelő krokodil-féle állat kígyó farkával egy másik embert átfogó helyzetben. (Wagen: Kunstw. u. Künstler in Deutschl. Th. II. S. 98.) Itt ugyanaz az ellentét a csábítás és a gonosz hatalma közt, a melynek ábrázolását a zürichi domború műveken láttuk; de egyszersmind a Mária és a gonosz szellemek közti ellentét is, a mely épen mint a sirénekre vonatkozó, előjő a dais-i püspöki széken is. Különös figyelemmel voltak arra, hogy a sirén nem ritkán halat tart kezében, de ez Piper szerint egyszerű attributum. Legfőlebb néha lehet ennek vonatkozása, s itt közel fekszik az a föltevés, hogy a hal a lelket jelenti, mely a világ tengerében úzetvén, a sirén hatalmába került, valamint Tertulian a keresztvíz által megtisztult keresztényeket halaknak nevezi. Fölsorol Piper néhány ilyen halat tartó sirént, melyeknek képét Henszlmann is lenyomatta. De ezek semmikép sem nevezhetők a pécsi oszlopfő sirénjei analogiáinak, mert itt mind a kettő csak a maga testének halalakú részét tartja. Épen így mellőzhetjük a többi magyarországi siréneket, minők a nagyváradi kő-sirén, s a hadházi sirén-gyertyatartó, mely a M. N. Muzeumban van (Arch. Ért. 1882. XXXI. l. és 1893. 143. l.) és számos külföldi ábrázolását; mert az eddigiekből elég világos, hogy a pécsi

59. b. Félhenger-oszlopfő. Ádám az almával.

oszlopfő sirénjei csakugyan a világi élvezetek csábító erejét symbolizálják; s azért állanak a néphajó pillérfejezetén, hogy a népet a világ csábításaira folyton figyelmeztessék. Így, azt hiszem, magától is elesik Henszlmannak az a meglehetősen erőszakolt magyarázata, mintha itt a sirén az egyház boltozatának jelképesen az ég boltozatának hordozására lévén kényszerítve, az egyház szolgálatába kényszerített gonosz szellemnek kifejezője volna. Az igaz, hogy a mint ő kifejezi, a román és csücsíves oszlopfő, míg egyfelől a szobrászok képzelőtehetségének tért nyitott, másfelől azzal a jelképes értelemmel is bírt, hogy az egyház efféle jelképekben ábrázolt ellenségein győzedelmeskedvén, azokat is szolgálatára kényszerítette, boltjainak jelképes hordozására alkalmazta, ez az ecclesia militans és triumphans. Nehezen tekinthető azonban «ennek megtestesített részletpéldányaként a pécsi sirénes gyámkö», mint ő mondja, mert ennek határozottan csak a csábító jelentése van és pedig nem csak önmagában, hanem a következő oszlopfő figurális ábrázolásaival kapcsolatban is.

59. *Kentauros fél oszlopfő* a főhajó egyik pilléréről. A 63 cm. átmérőjű féloszlopot 3 cm. vastag gyűrű fogja át, s az ebből kiemelkedő oszlopfő két sarkán két nagy sas emelkedik ki, melyek karmaikkal átfogják a gyűrűt, fejök pedig, mely e töredéken ma, fájdalom, hiányzik, egész az abacus szögletei alá emelkedett. Testöket gépiesen rajzolt félkör alakú pikkelyekhez hasonló tollazat fűdi, s hátra tartott szárnyaik csak kevéssé válnak ki a háttérből. A fejezet három oldalán három különböző, igen durván

faragott alak, a melyek azonban elég világosan fejezik ki jelképes vonatkozásaikat. A jobb felőli keskeny oldalon (59. a. kép) egy többszörösen összefonódott krokodilfejű, gyűrűs testű kígyó emelkedik a sas fölé, mintha annak fejét támadná meg; de aligha ezt akarta a kőfaragó kifejezni, mert a kígyó feje, elég sajátzerűen, fölfordítva áll előttünk. Két nagy, ormós levélhegye talán a falombokat, a kígyó pedig a paradicsomi sátánt akarja ábrázolni; mert az oszlopfő első oldalán emelkedő, derékon kötéllel átkötött meztelen alak csak Ádámot ábrázolhatja, mivel magasra tartott baljában világosan kivehető almát látunk, derekának átkötése pedig a paradicsomi fügefalevél gyarló képe lehet. Jobb keze is tart valamit, de ez nem vehető ki. (59. b. kép.) Végre balfelől (59. c. kép) egy kentaur látható. Nevezetesen egy négylábú, gömbölyded testű állat szügyéből, domború mellű nőtest emelkedik ki, mely jobb kezében baltát tart és jobbra néz, tehát nem a sas felé vág habár a balta éle arra fordul. A nő és az állat teste világosan összeforr és nem két-két külön alak, hanem *nőtestű kentaur*, melyet Henszlmann, mint szavai és félreismerésen alapuló rajzából kivehető, a sok mészréteg miatt föl nem ismerhetett, sőt az oszlopfejezet jobb oldalán levő kígyót egyáltalán nem látta, s így a három alak jelentésének összefüggésére sem gondolhatott.

59. c. A kentaur.

A kentaurról Piper (Mithologie der Christl. Kunst. I. 393. s köv. lapjain) bőven értekezik. Fejtegetéseinek ide vonatkozó lényege a következő:

A kentaurokat nemcsak a lapithokkal való harcban és bachusi menetekben, hanem mint az alvilág szellemét is ábrázolták. Ezek közt jelennek meg Virgilnél is; mert azt hitték, hogy az Orcusba érkező lelkeket kentaurok kínozzák. És ebben a vonatkozásban ábrázolják római és etrusk sírrelékeken is. Két kentaur harcát egy oroszlánnal, egy később keresztény temetkezésekre használt, aix-i sarkophágon is látjuk a marseillei muzeumban. (Képe: Millin Voy. dans le Midi de la France. T. III. LVI. tábla. 2., 3., 4.) Ezek után átmentek a keresztény művészetbe is, de más, sajátzerűen módosított jelentésben: mint *rossz szellemek*, a melyek a felvilágban járnak, kelnek, tehát mint a csábítás symbolumai, s «a gonosz szellem tüzes nyilára» czélozva (Pál ap. Ephes. VI. 16.) íjat viselnek. Ilyen alakot látott a legenda szerint a 90 éves Szent Antal remete a pusztában, mikor Pál remete látogatására ment.

A kentaurokat különben ilyen értelemben, mint a szív vad indulatainak jelképét, csak a X. százévtől kezdve találjuk ábrázolva; mert az ó-ker. művészetben nem jönnek elő. Ekkor, a X. százév végéről, az epternachi Evangeliarium végén (Gothában), mint díszítés fordul elő. Ezután pedig a XI. és XII. százévben a templomok portáléin faragva mint figyelmeztetés a belépőkre, hogy ragadják meg a «hit pajzsát», mely őket ama «gonosz szellem tüzes nyilától» megvédi.

Az augsburgi dóm bronz-ajtáján a XI. százév második feléből, hol Ádám és Éva teremtése, s a

bűnbeesés látható, két kentaur közül egyik nyilat lő egy emberre, a másik egy oroszlánra vadász. (Waagen: Kunstw. u. Künstler in Deutschl. Th. II. 56.) Így a brentzi templom egyik reliefje embereket elnyelő szörnyetegek közt egy hátra nyilazó kentaurt (Magenan: Die Kirche zu Brenz. Memminger: Württembergische Jahrbücher. 1838. 41.), a gmündi Szent János-templom nyugati homlokzatán pedig egy oroszlánlábú és egy sárkányfarkú nyilazó, s egy baljában kést tartó kentaurt ábrázol. A XII. százév második feléből eredő nowgorodi Sophia-templom érezajtáján is, mely német munka, hátra nyilazó kentaur látható. (Adelung: Die Korssunschen Thüren in der Kathedrale in Nowgorod. 48. kép.) Továbbá két ilyen nyilazó kentaur lő egy szarvasra s egy oroszlánra a szent gilles-i templom kapuján, a XII. százév közepéről. (De Laborde: Monum. de la France. T. II. Pl. 126. pag. 3.) Ebbe az időbe tarthatatik az arles-i szent Trophimus-templom portáléja is, melyet a XII. százévben megújítottak. Ennek reliefjei közt oroszlánra és más állatokra lövő kentaurok is vannak, a melyek közül az utóbbiak valószínűleg a kereszténynek a bűnökkel való harcát tüntetik föl, míg az oroszlánra lövő kentaurok a szenvedélyek harcát jelképezhetik. Mindkét alakot: oroszlánt és kentaurt föltaláljuk még Fünen mellett Thorsing-on, a Lundbye-templom ajtajának külső falán kőbe faragva, mely későbbi, 1200-ból való.

A templomok belsejében is ábrázolták a kentaurokat. Így a zürichi monostor-templom melletti keresztfolysón a XI. százév vége, vagy a XII.-nek elejéről két nő-kentaurt látunk, melyek közül az egyik nyilat lő hátrafelé, a másik lándzsát üt egy sárkány torkába, épen mint a Wetteranban fekvő ilmenstadti egykori kolostor-templom XII. százév közepéről való pillérének kentaurja. (Képe: Fr. Hübmüller Beitr. zur deutschen Kunst u. Gesch. Kunste. Erst. Jahrg. 1832. Nr. XX. 83. l.). Potiersben pedig a székesegyház egyik kanonoki székén látunk ilyet; egy másikon pedig egy *sirént* a XIII. százév első feléből. (Lassus., Didronnal: Annal Arch. Vol. II. 50.)

A halberstadti Liebfrauen-templomban szintén a XII. százévből tizenegy relief-csoport közül a második és negyedik egy nő-kentaur, mellén függ két gyerek; más kettő pedig egymás hajába kapaszkodik. (Tüb. Kunstblatt 1841. 410. l.). Így harezol két, pajzsos és karddal fölfegyverezett szárnyas kentaur a freiburgi templom említett párkány-díszítményén; valamint a baseli monostor-templomban látható. Jóllehet meg kell jegyeznünk, hogy a halberstadti reliefek motivumaiban, hol semmi észrevehető összefüggés nincs, a művésznek szeszélye működött.

A kentaurok későbbi ábrázolásait, a melyek részben Dante költeményére támaszkodnak, vagy más általános gondolatot fejeznek ki, mint a pécsi oszlop főábrázolásával semmi összefüggésben nem álló alkotásokat mellőzve, röviden összefoglalhatjuk e két oszlopfő ábrázolásainak értelmét. Piper adatai és fejtegetéseinek idézett részéből világos, hogy a pécsi sirénes és kentauros két főpillérfejezet ábrázolása legközelebb áll a baseli monostor-templom hasonló reliefjeihez. Ott is, mint Pécsen, nemcsak a csábítást, hanem annak következményét, a bűnt, s a szenvedélyekkel folytatandó harcot is feltüntetve találjuk. A sirén Pécsen is, általános jelentése mellett, az *Ádámot csábító Éva* jelképének is vehető s ez esetben a két oszlopfő ábrázolása tartalmilag összefügg. Előttünk áll itt ugyanis az eredendő bűn elkövetője Ádám, a bűn főoka, a gonosz szellem, vagyis a kígyó, annak főeszköze, a világi élvezetek utáni vágy, a sirén és a bűn büntetése: az elemekkel és saját vad indulatainkkal való harc: a kentaur. Az eredendő bűn átszarmazására itt legfőlebb az utalhat, hogy a kentaur *nő*, nem *férfi*. A képek egymásutánja itt nem vehető szorosán; e mellett itt az sincs kizárva, hogy ennek az eszmekörnek további részeit is kifejezte a többi főhajóbeli pillér figurális díszítményű fejezete, a melyek azonban a nagy tűzben elpusztultak s helyöket kozkafejezetekkel pótolták. Így láttuk vonatkozásban a sirént Szűz Máriával, (kinek Éva, mint tudjuk, *Ante Legem-kori* előképe) és az embert elnyelő krokodillal a regensburgi reliefeken, a paradicsomi bűnbeesést pedig a kentaurral az augsburgi bronzajtón.

Míg a legtöbb kentaur nyilat lő vagy harezol, addig a pécsi csak baltát tart kezében, melynek analogiája a gmundeni kést tartó kentaur. A fejezet két sarkán álló két sas nem áll kapcsolatban sem a kentaurral, sem a kígyóval. A sas a kígyóval való harcában a kereszténységnek a pogánysággal és a bűnnel való harcát fejezi ki; de ennek itt nincs helye, annyival is inkább, mivel, mint említém, itt a mozdulat is ellent mond a harc fogalmának. A kentaur és a sas pedig, még ha harezoló helyzetben állának, sem volnának egymásra vonatkoztathatók. Nem is szükség, mert itt a *bárdot tartó kentaur*

magában a bűnnel és a szenvedélyekkel vívott harczot, tehát a kígyó sugallatára Ádám által világra hozott bűnnel következményét tünteti fel. Sőt még világosabb a kentaur, mint a bűnbeesés következményének képe, ha tudjuk, hogy Giotto az assisi Szent-Ferencz-templom altemplomába a *dacz* és *engedlenség* symbolumaként *kentaurt* fest.

Ezzel bemutattuk az összes fönmaradt oszlopfejezeteket; legfőlebb kiegészítésül megemlítem még, hogy Koller is tett közzé négy régi oszlopfejezetet, de ma ezek közül egy sem található, s csakis gyarló ábrázolásukra vagyunk utalva. Az egyiken szép női fejet látunk, melynek diadémja akanthus-levelekből

60. Pillér-töredék.

62. Archivolt.

61. Pillér-töredék.

63. Archivolt.

64. Archivolt.

65. Párkány.

áll, s ezen nyugszik a vállkö. A más háromnál a henger oszlopgyűrűjéből pálma és sásnemű levelek emelkednek ki, s egyiknek abacusán csinos rosetták láthatók. (Koller: Prolog. XVI. 1—4.)

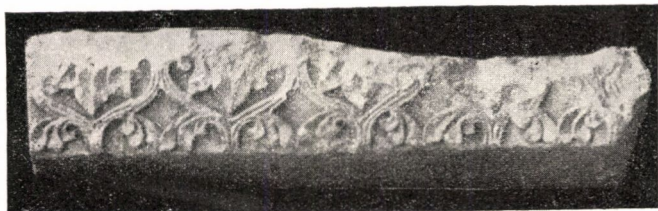
Meglehetős számú *archivolt* és egyenes *párkány*, s kisebb *konsol-töredék*, valamint több *díszes falburkolat* (parapetum) maradt fön, melyek már csak változatos díszítményeiknél fogva is figyelmet érdemelnek. Ezért közlöm itt valamennyit.

60. *Díszített élű pillértöredék*. A letompított él és két oldalát szívalakú kettős lapos fonadék és pálma-leveleskék díszítik. (60. kép.)

61. *Díszített élű pillér vagy párkány.* Itt a növény motívum, habár alapjában megegyezik az előbbivel, inkább hármás zsinórnak mondható. (61. kép, magassága: 37,5 cm.)

62—65. *Három archivolt és egy párkány.* Átmetszete valamennyinek, némi eltéréssel, egyenlő. A függélyes kép-síkot valamennyinél veseidomú medaillon, a homorút pedig sűrűn egymás mellé helyezett akanthus-levélsor borítja. (Méreteik: 62. számúnak egy-egy med. szélessége 9,5 cm., magassága 8 cm., egyik levéltengely távolsága a másiktól 18—19,5 cm. 62. 63., 64., 65. kép.)

66. *Párkány-töredék.* Itt a hármás lapos inda, váltakozva szembeállított hagyma alakú, de vízszintesen elmetszett medaillonokat alkot, a melynek levéldíszítménye abban tér el az összes töredékek megfelelő motívumától, hogy a levelek ujjai egymást fedik.

66. Párkány töredék.

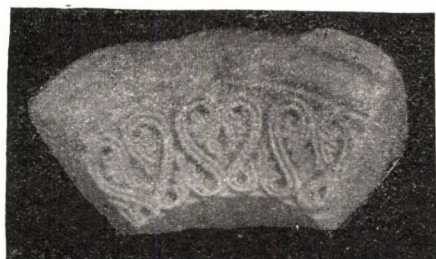
67. Archivolt.

68. Párkány.

69. Párkány.

70. Archivolt.

71. Archivolt.

67—70. *Egyenes és félkörívű párkányzatok.* Itt a szalagok mind szívalakú medaillonokat irnak le, de valamennyien másképen és a pálmalevelek alakja is valamennyin különböző. (67., 68., 69., 70. kép.)

71—75. *Kisebb-nagyobb archivoltok és párkányzatok.* Díszítményeiket *T* alakú díszítménynek nevezhetjük; mert ezeken a hármás indaszalag igen változatos módon mindig ilyen alakú idomot ír le. (A 71-en egyik *T*-nek tengelyétől a másikiig 12 cm. Ennek alsó széle 3,5 cm.-re állt ki a falból s 1 cm.-nyi síma szalagra következik a 12 cm. széles kissé homorú képmező, melyet ismét 6 cm. széles függélyes síma homloklap határol. A 72. sz. párkánykép mezeje 15 cm., melyet egy sor magasabb és egy sor kisebb *T* alakú gyöngyös nyelű levelek fődnek be. Ez utóbbiak függélyes tengelye páronként 12 cm.-re áll egy-

73. Párkány.

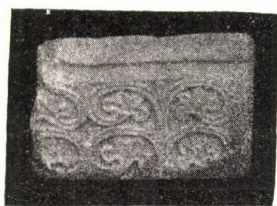
72. Párkány.

74. Párkány.

75. Párkány.

76. Párkány.

77. Képkeret.

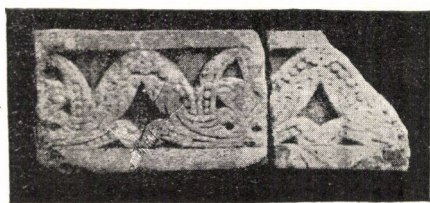
78. Ivhomlokzat.

79. Relief en creux.

81. Párkány.

80. Relief en creux.

82. Párkány.

mástól. Eltér ezektől és az utolsóelőttivel együtt a kőmennyezet stilizációjára emlékeztet. A 73. számú, melynek hármass lapos indaszalagjai a talajból kinöve csekély magasságban befelé visszahajló 3—4 ujjú pálmalevelet bocsátanak ki, melyek közt egy önálló pálmalevél tör fölfelé. A kép-sík 12 cm. széles, egy-egy med. szélessége 14 cm. A töredék hosszúsága 37 cm., vastagsága: 12 cm.) Lényegében egyezik ezzel a 74. és 75. sz. képek díszítménye és mérete is.

76. *Párkánydíszítés.* Itt a talajból kinövő indaszalag két-két pálmalevelet bocsát ki magából a képmező fél magasságában, kettőt pedig a tetején, miáltal négy medaillon keletkezik. Kép-síkja 12·5 cm., e fölött 2 cm. széles síma szalag és 1 cm.-re előszökő 3 cm. homlok. (76. kép.)

77. *Képkeret-töredék.* Magában figyelmet sem érdemel; de mint felsőszélén látható, e töredék a déli lejárati kőképeinek egyik párkányában szolgált, mióta a lejárati kőképek készültek. Felénk fordított oldala ellenben, a melyet a kemény ezement-habarestól nehezen sikerült ennyire megtisztítani, egészen a kőmennyezet díszítményeinek stílusában faragott csigavonalakat, és széles több ujjú pálmaleveleket tüntet fel. Világosan bizonyítja tehát e töredék is, mint a Sámson-relief mögül előkerült pikkelyes földdarab, hogy a déli lejárati szobrászati díszítménye csak akkor készült, mikor a kőmennyezet elpusztult, s ennek, ime, némely díszített követ másik oldalára fordítva új díszítménnyel látták el és a lejárati kőképek párkányául alkalmazták. Magával a képkeretül szolgáló oldallal egyidejű faragványnak, melyet t. i. a kőfaragó elrontván másik oldalára fordított volna, azért nem vehetjük, mert ez a kifejtett oldal is minden részében gondosan ki van dolgozva, tehát nem félben hagyott, hanem korábban ezen az oldalon használt díszítmény. (A kissé homorú 17 cm. széles képsíkot két párhuzamos síma szalag kíséri, melyekkel együtt a képsík szélessége 19 cm. 77. kép.)

78. *Ívhomlokzat töredéke,* talán a ciborium vagy a felső-templomi nagy árkád-korlátokról. Díszítménye az előbbinek maradványaival egyezik. (78. kép.) Ehhez hasonló töredék még van egy, a melynek képmezője csaknem párhuzamos, azaz valamely lapos ív homlokáról való lehet. (Ez utóbbinak hossza 41 cm., s szélesebb vége csak 8 cm.; a képsíkra ebből csak 3·5 cm. esik.) Mintája ugyanaz, mint az előbbié, azért nem közlöm.

79—80. *Két fehér márvány-töredék.* Az első ívszelvények által négy részre oszlott körök sorakoztak egymás mellé a képmező egész szélességében; a köröket síma és egészen lapos szalagok alkotják, a mely t. i. megmaradt a síma lapból a háttérnek kimélyítése után, melyet mozaik töltött volt egykor ki, de ma egészen üres. Ilyen u. n. *relief en creux* a következő darab is, de itt magát a szalagot is a metszett gyöngyös díszítmény fűdi, s itt, úgylátszik, a háttér mozaikja mellett színezett körrajz (contour) is szerepelt. (79., 80. kép.) Az előbbinek nagysága 24×18 cm.

81. *Ajtóv párkányzata,* melynek díszítményét a legújabb restaurációnál a déli kapu fölé alkalmazták. Visszahajlott hegyű akanthus-levelek sorozata ez; bizonyosan a ciboriummal egykorú, s aligha nem annak része volt. (A levél szélessége és magassága: 12·5 cm., a kép-sík szélessége 14·5 cm. 81. kép.)

Az itt következő töredékeket mind kettős vagy hármass szalagból font különféle alakú, s különféle-kép kitöltött medaillonok díszítik.

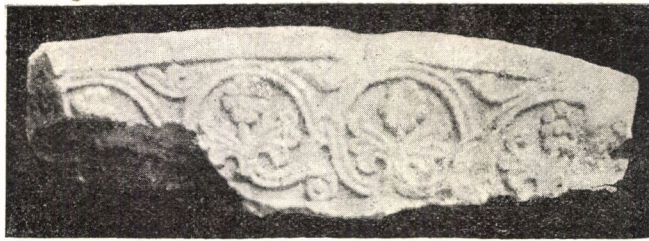
82. *Párkány-töredék.* A köralakú medaillon belsején két pálmalevél közt mintegy fészekben ül visszahajolva a harmadik. (82. kép.)

83. *Ívhomlokzat-töredék.* A kettős szalag-medaillonban bogyós gyümölcs is emelkedik. (Az egész 50×16 cm. nagyságú töredéken a kép-sík, mint a többi ilyen párkányoknál, 12 cm., a medaillonok tengelytávolsága: 12·5 cm.)

84. *Párkánydarab,* melyen a pálmalevél az inda alatt kívülről bújik át a köralakú medaillonba. (Egyik levélesúctól a másikig: 14 cm.; de ettől a harmadikig már vagy 12·5 cm. Képsíkja: 10 cm., a mely fölött 1 cm. széles síma szalag fut végig. Az egész 40×13 cm. 84. kép.) Hasonlít ehhez

85. *Párkány-töredék,* melynek medaillonjaiban a palmetták függélyesen állnak. (85. kép.)

86. *Ívhomlokzat-töredék,* melyen két hármass indaszalag, mint a következő legtöbb darabon egymásba fonódva, minden összekapcsolódás után köralakú medaillonná tágul, s a köröket mindenütt kaes, a medaillonokat pedig több ujjú hármass pálmalevél tölti be. (Az első med. függélyes tengelye a

83. Ivhomlokzat.

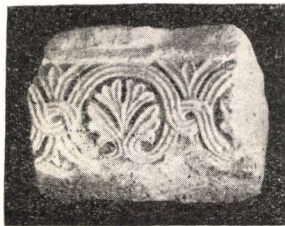
84. Párkány.

85. Párkány.

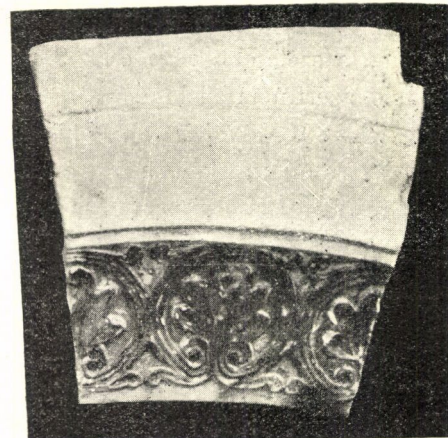
86. Ivhomlokzat.

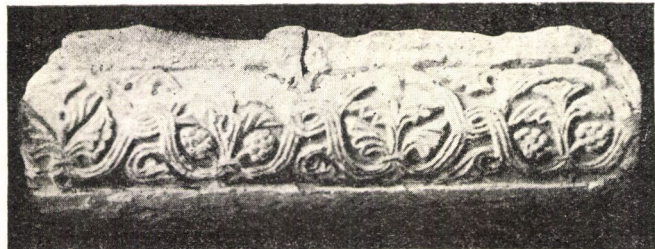
87. Fárkány.

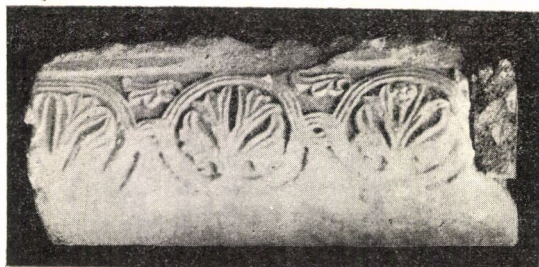
88. Párkány.

89. Ivhomlokzat.

90. Párkány.

91. Párkány.

92. Párkány.

másodikétől 15 cm., ez a harmadikétől 16·5 cm.-re van. Az egész kő: 16 × 16 cm.); anyaga, mint ezeké, általában puha fehér mészkő, festetlen. (86. kép.)

87—91. Ez az öt darab *negyedhengeres párkány-darab* mindmegannyi változata az előbbi motívumnak. (A kép-sík szélessége valamennyinél: 11—12 cm. 87—91 képek.)

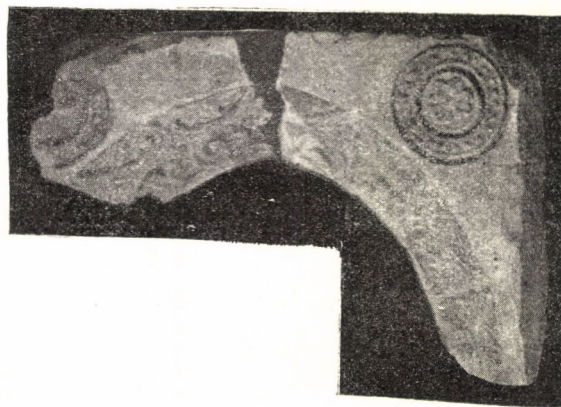
93. Párkány.

94. Fülke-homlokzat.

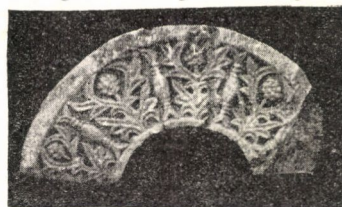
95. Kettős fülke béléte.

96. Fülke-bélet.

97. Fülke-homlokzat.

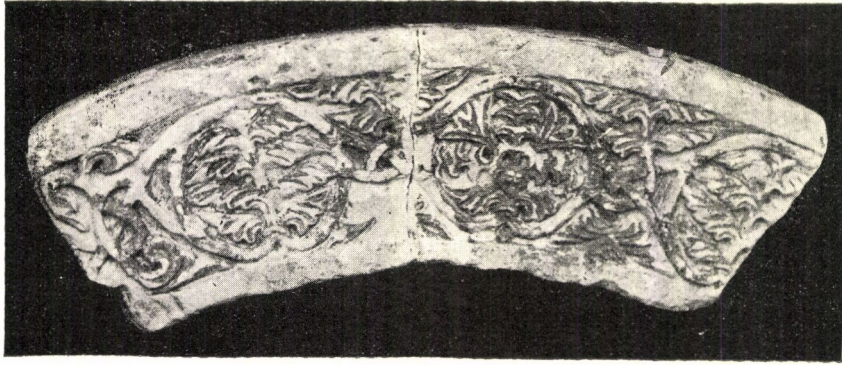
98. Fülke-homlokzat.

99. Párkány.

92. 63. *Pillérlapok*. Ezeken van a széles lapos indaszalagnak legszebb alakja. A medaillonok külső átmérője: 16 cm., az első 52 × 23 cm. 92—93. kép.)

94—97. *Félköríves fülkék keretei*. A két első s az utolsónál a fülkék feneke is megvan, melyre,

100. Ajtó-ív homlokzata.

105. Zárókő.

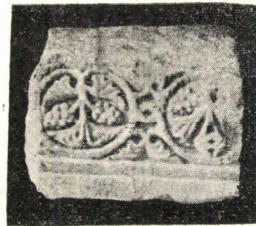
101. Ajtó-ív zárókő töredékei.

102. Ivhomlokzat.

103. Ivhomlokzat.

104. Párkány.

106. Oszlop törzs.

108. Párkány.

107. Párkány.

109. Párkány.

úgy látszik, külön illesztették rá a relief-táblát, vagy freskó díszítette. A 94., 95. és 97. sz.-nak béliet díszítménye az ismert különféle alakú hármás indaszalag és pálmalevelek, a 96-dik, mely mellett két gyöngyös rozetta is van, ezektől elütő. A 95-ik, melynek keskeny oldalán is egy kis fülke van, alighanem oltárpad volt az oltárasztalon. (94., 94b., 95., 95a., 96., 96a., 97., 97a. kép.)

98. *Domború kőkép fülke-béllete.* Az egész félkörivet hat szalaggal átszorított levélszár öt mezőre osztja, s mindeniket szeszélyes alakú, bogyós palmetta tölti be. (A félkör átmérője 21 cm., a kép-sík magassága 12 cm. 98. kép.)

110. Pillérlap töredékei.

99. *Gyámkő valamely pillérfejezet abacusáról.* Több is maradt ilyen kisebb-nagyobb töredék számos változatban, melyeknél a medaillont mindenütt 3—7—9. ujjú palmetta tölti be. (99. kép.)

100—112. *Ívhomlokzatok és párkányzatok.* Ezek mind faaghajlításából keletkezett díszítmények, s így az előbbiektől e közös vonásban eltérnek. A 100. sz. a bonyodalmas fonású medaillonai közül a két szélsőt fenyőfagalyakra emlékeztető pálmalevelek töltik be, a középsőnek díszítménye hasonlít ahhoz a rozettához, mely a kőmennyezet homlokán állhatott (25. kép). A kép-sík szélessége 14 cm. A 101. valamely homlokív töredékei, de több rész hiányzik, s ezért nem illenek össze. A henger idomú faág, fonása

111. Ajtó-díszítmény.

semmi szabályszerűséget sem mutat. A 102. sz. és 103. szintén az előbbieik motívumaiból áll, de az utóbbin már bogyós gyümölcsöt is látunk, mint a következő 104. sz. darabon. A 100. és 103.-nak kép-sík-szélessége egyforma: 14 cm., de a díszítményre nézve jelentékenyen különböznek egymástól. A kép-sík fölötti szalag 4 cm. széles, az alsó 3·5 cm. A töredék alsó széle 35 cm., a felső 47 cm. hosszú, felső homlokszalagja 4 cm., az alsó 3·5 cm. Az aranyozás nyomait a vörös festék mutatja. A 104. sz. félhenger párkányon minden medaillonban bogyó és pálmalevél, de különböző elrendezésű díszítmény látható. 107. *Ívhomlokzat záróköve.* Nem tudni, hogy ez az egyenes szár, mely gépies arányossággal ötpár lehajló

pálmalevelet bocsát ki, ismétlődött-e vagy nem? A kép-sík szélessége: 25 cm., a kő maga fönn 13 cm., alól 12·5 cm., egész magassága 28 cm. A 106. sz. képet külföldi analogiája miatt közlöm. 107—8. Két, talán együvé tartozó, az előbbieknél hanyagabb faragású *párkány töredéke*, melyeknek medaillonjait egymást fedő 3—3 levél díszíti. Kép-sík: 10 cm.; a medaillon-tengelyek távolsága egymástól 15—16 cm. 109. *Pillérlap kezdőrésze*, melyet csinos díszítménye és gondos faragása a jobb művek közé sorol. Épen ellentéte ennek a 110. sz. *Pillértörzs-díszítés*, mely feltűnő hanyagul faragott, s rongált lapnak két, össze nem illő töredéke. Az első darab hossza 37 cm., szélessége 17 cm., kép-síkja 17 cm., egyik indakeresztvezéstől a másikig: 16 cm. A 111. sz. alighanem ajtó fölött elöszökő falnak alsó díszített lapja. A képmező: 18 cm. A töredék: 51 × 34 cm. 112. Az előbbihez hasonló díszítmények újabb alakításai. A két töredék nagysága 43 × 35 cm. és 43 × 38 cm. (100—112. kép.)

113. 114. *Sakktábla-díszítményű párkány és fülkebéllet*. Többször jó elő, kisebb-nagyobb konso-lokon is. (Az előbbi 52 × 15 cm., az utóbbin a kép-sík 14 cm., a símaszalagokkal együtt 16 cm. 113—114. kép.)

115. 116. *Félköríves fülkék bélélei*. Az elsőnek belső képmezője félhenger tag, a külső pedig homorú. Mind a kettőt kettős szalagból hajlított szívalakú medaillonok és ezekben pálmák és bogycsok sora díszíti. A másodiknak függélyes képsíkját váltakozva, egymásmellé rakott három ujjú, három szögalakú levelek fődik, mint a kőmennyezet-boltozat bordáinak oldalait; a felső kissé homorú szalagon pedig kettős szalag különböző fonadéka és három ujjú palmetták láthatók. Anyaga, vörösre festett puha fehér mészkő. (115., 116. képek.)

117—126. *Tizenkét mellvéd vagy korlátfal kassetta táblája (parapetum)* következik itt, a melyeknek négyyszögű képmezőjét betöltő díszítménye egy középre állított és mesterségesen jobbra-balra hajlított, s össze-vissza font fának ábrázolásából indul ki. (117—120. kép.) A 118. sz. töredéken a fa tetején bogycsok gyümöles is látható. A 121. sz. az ismert Krisztus-monogramot tünteti fel, melyen a levelek szárát egész tövig gyöngysor fedi; különben kereszt alakot ír le a fa a 119. sz. lapon is. Valamely nagyobb felületet fődött a 123. sz. terjedelmesebb lap, melyen kígyó módjára haladó lapos indák és palmetták symmetria nélkül foglalják el a teret s nem fonódnak egymásba, mint a 124. sz. kisebb töredéken. A 125. sz. igen töredékes lapon a kettős indaszárak mint lándzsanyelek derékszög alatt keresztelhetők egymást. Végre a 126. sz. valamely pillér oldalát fődthette. A kettős párhuzamos képmezőt az ismert kettős szalag és palmettás csinos fonódásai töltik be.

(Méreteik: átlag 36 × 32 cm. A 125. sz. 42 × 22 cm. A 126. sz. 37 × 29 cm.).

B) *A hajdani kőmennyezet restaurációja és a maradványok kora*. A fönmaradt nagyszámú töredék, főképp pedig a lebontott lépcsők alól előkerült kőmennyezetnek részben ép alapfalai arra bátorítottak, hogy ezeken az alapfalakon megkísértssem felépíteni az egész mennyezetet. L. I—IV. kép).

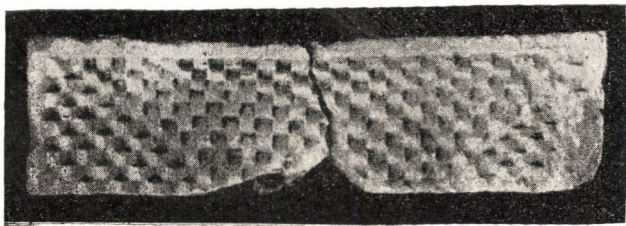
Kísérletemben a következőleg jártam el:

Mindenekelőtt meg kellett állapítanom az egykori mennyezet padló magasságát. Ez a romok pillérlábairól a fényképen is látható. (L. 1. kép). Sőt mivel Schmidt-et az u. n. népoltár felállítására épen e romok felfedezése birta, ezek alapvonalát megtartotta népoltára alapvonalául is, miáltal a hajdani kőmennyezet padlója a mai népoltár padlójában megújult. Ennek alapján vittem a kőmennyezet alapját a néphajó padlójától hét lépcső (à 14 cm), összesen 98 cm magasra.

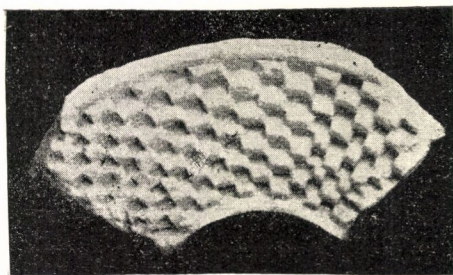
Az összes pillérek basisát adva találtam a romokban: 30 cm. Erre a pillér, illetve oszloptörzsek magasságát kellett megállapítanom: de ez nagy nehézségekkel járt, s minden kétséget kizáró biztossággal — azt hiszem — nehezen is lesz valaha megállapítható. A lépcsők elbontásakor helyén állott éjszakeleti féloszlopos pillér, mely a boltozatbordának volt alapja 54 cm magasságban megszakad, a háta mögötti fal, mint a 1. sz. képen is kivehető egyenesen siet még jókora magasságra fel, de ez még sem zárja ki, hogy mindjárt erre az 54 cm magas pillérre következett a 29 cm magas pillérfejezet. (L. 14., 14a, b, c, képek). Mindamellett a többi lapos pillér fennálló részei, valamint a basis alapvonalától 113 cm magasán álló vízszintes konsolpárkány, mely a keleti falból kiáll, lehetetlenné teszik ilyen, más tekintetek miatt is rendkívül alacsony (54 cm) pillérek felvételét. Hogy azonban e pillérekkel nem igen mehetünk fölfelé tetszésszerinti, pld. a félhenger oszlopos pillérekkel arányos magasságra, mint látni

112. Ivhomlokzat.

113. Párkány.

114. Fülke homlokzata.

115. Fülke béléte.

117. Parapetum.

116. Fülke béléte.

118. Parapetum.

119. Parapetum.

120. Parapetum.

fogjuk, számos akadály tiltja. Maradt azonban, mint a maradványok leírásában láttuk, két 96 cm magas henger oszloptörzs — (23., 24. kép), mely mint említém, minden valószínűség szerint a kőmennyezet bejáratát díszítette. Ezt fogadtam el tehát az összes pillérek magassága gyanánt, annyival inkább, mivel

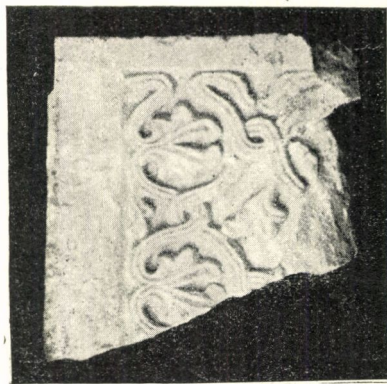
121. Parapetum.

122. Parapetum.

123. Parapetum.

124. Parapetum.

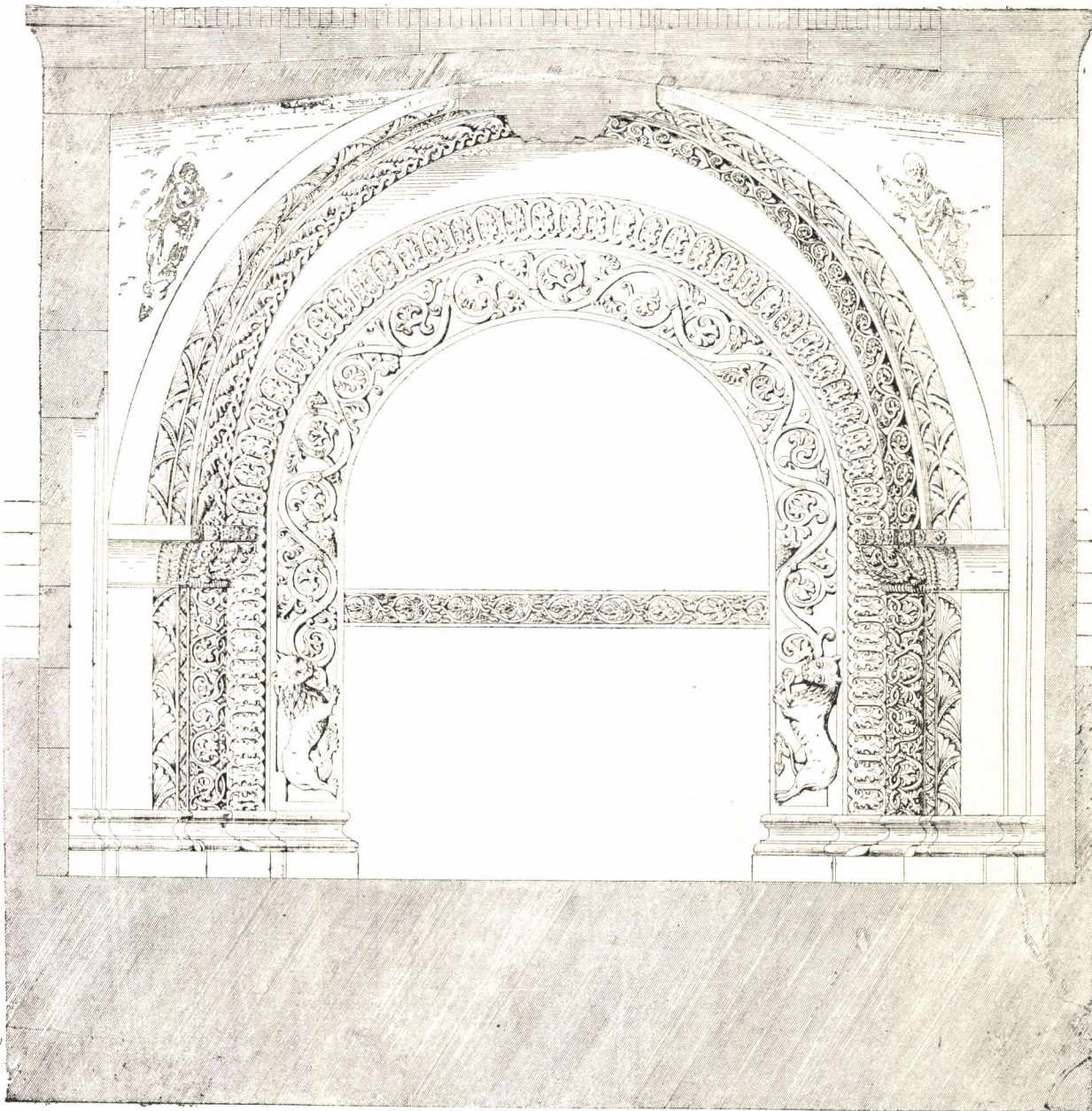
125. Parapetum.

126. Pillér-lap.

ez az a magasság, mely a néphajó és felső templom közti magasságkülönbséghez és a mint alább kifejtém, az egykori püspöki oltár elhelyezéséhez is aránylag legjobban illik. Az oszlop-, illetőleg pillérfejezetek magasságát megadja ama szép fejezet (14. kép), mely méreteinél és díszítményei valamint alakjánál fogva annyira ráillik a romok közt helyén maradt éjszak-keleti félhengeroszlopos pillérre, hogy

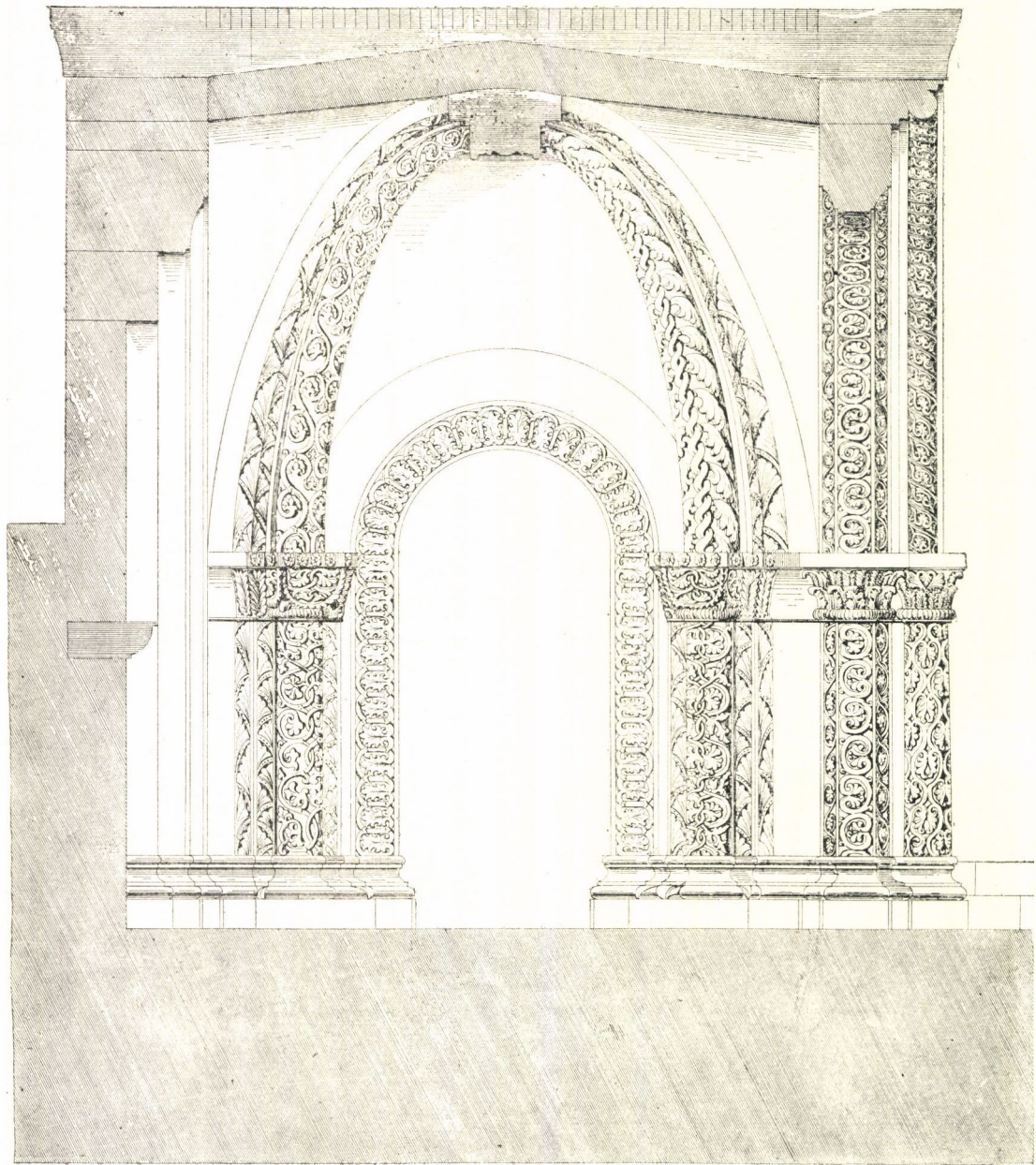
idetartozása iránt nem kételkedhetünk. A boltozat gerinczmagasságának vagyis a boltozat körsugarának megállapítását lehetővé tette a fönmaradt boltozati zárókő (15. kép), legfőképp pedig az a néhány borda-gerinczmaradvány, melyet gondosan egymás mellé összerakva 143 cm sugárnak megfelelő ív szelvényét kaptam, a mely épen összevág az alaprajz két ferdén szembe fekvő félhenger-oszlopos pilléreinek a

I. A kőszator hosszmetsete. (Restauratio.)

középponttól való távolságával. E töredékek összerakása megbizonyította továbbá, hogy a mennyezetet szabályos félkör alaku és nem lapos ívű boltozat fedte. Különben is nehéz volna ez utóbbit a román izlés korabeli építménynél feltenni, mert mást, mint szabályos félkörű ívet nem alkalmaztak. Az így nyert ív az ismeretes zárókő vastagságával megadta az egész mennyezet magasságát, mert erre még legfőlebb csak a 28 cm. széles párkány tehető, s a kőmennyezet máris 180 cm-rel mulja fölül sanctuarium padlóját, mely a néphajónál csak 266 cm-rel magasabb. A kőszator ekkora kiemelkedése tehát első

tekintetre lehetetlennek látszik, mert hogy a főoltár mindenesetre a sanctuarium elején állott és semmi-
 esetre sem nélkülözte a maga külön díszes ciboriumát, mely a néphajóból esetleg kiemelkedő kőmennyezet
 mögé nem rejtőzhetett. Lehetetlen ezt föltennünk, mert a papnak az oltáron át nézve kellett a misét
 mondania, s a népnek a hajóból látnia kellett a miséző papot. Tudjuk ugyanis, hogy a kenyér s bor

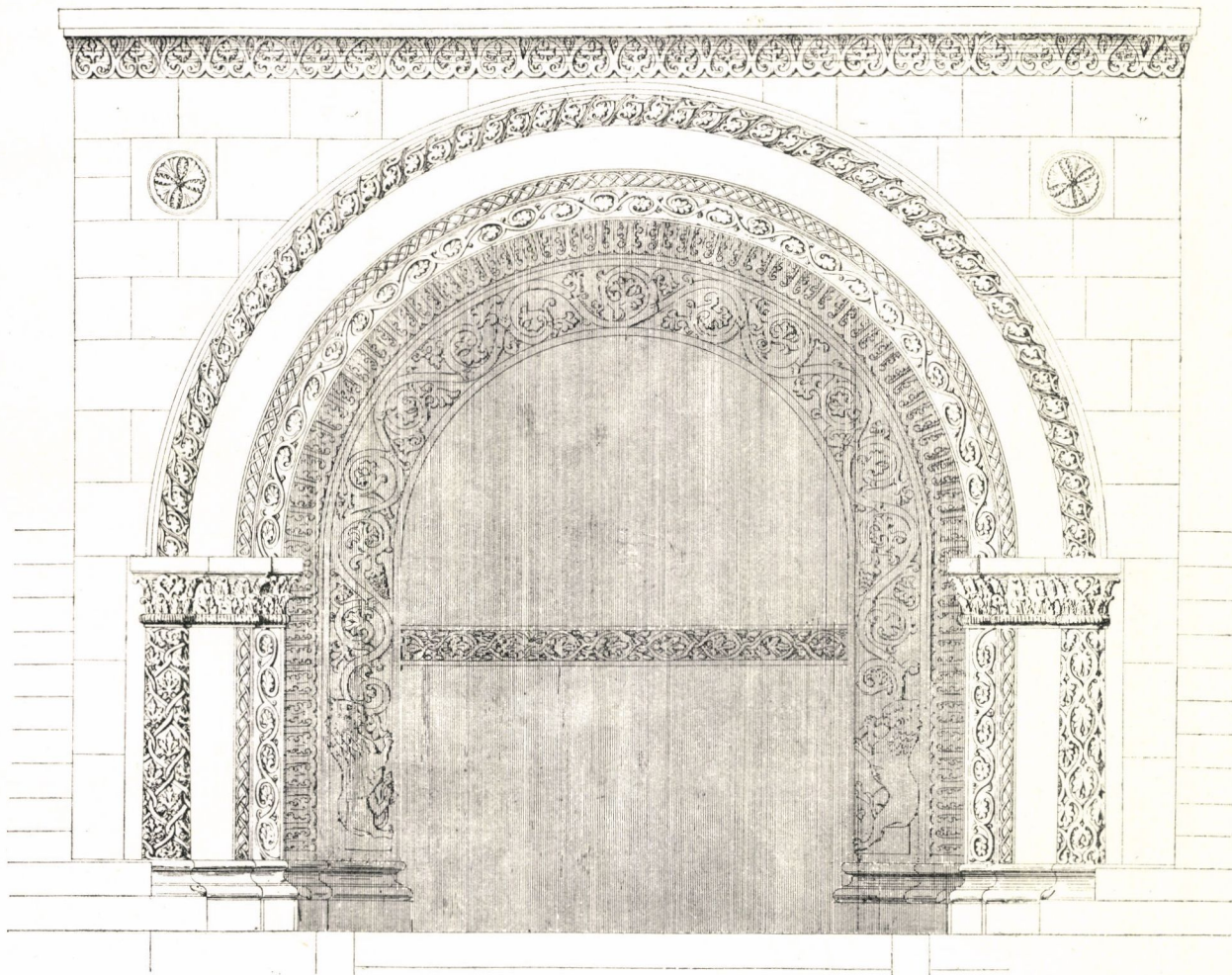
II. A kősátor-keresztmetszete. (Restauratio.)

átváltozása alatt az oltár függönyök előhúzása által a papot elfődték a nép elől, mely szokás e korban a
 ritusnak nem mellőzhető része volt.

Mivel tehát az iránt nem forog fenn semmi kétség, hogy a püspöki oltárnak saját ciboriuma volt,
 az a nehéz kérdés támad, hogy függött össze, minő viszonyban volt egymással ez a két, romjaiban
 előttünk álló alsó kősátor és a felső templom elején állott püspöki oltár ciboriuma? Mint láttuk, még

ha a lehető legalacsonyabbra vesszük s egészen lapos tetővel szerkesztjük is a sanctuarium falához támasztott alsó kőmennyezetet, ez az ő 180 cm kiemelkedésével, ha nem is fedné el lépcsők által magasra helyezve képzelt püspöki oltárasztalt, annyi áll, hogy innen nézve az alsó kőmennyezet négyszögletű lapos teteje türhetetlen hatást tett volna; főképen, mivel e négyszögletű lapos tetőre sem szobor, sem bármely csekély magasságu kúp- vagy gúlaalaku fedél nem volt állítható, ha csak a főoltárnál miséző papot a néphajóbeli hívek elöl nem akarták végkép elfödni.

Ilyen körülmények között csak egy szerkezet képzelhető a két, mondjuk alsó és felső ciborium közt, az t. i., hogy a püspöki oltár asztala baldachinjával együtt magán ezen az alsó különben is igen

III. A kósátor homlokzata. (Restauratio.)

erős tömör szerkezetű kőmennyezetet állt, a mely ily módon, mint említém, nem külön oltársátor-nak, hanem vagy valamely szent ereklyének díszes nyughelyéül, vagy keresztelő kápolnájának épült.

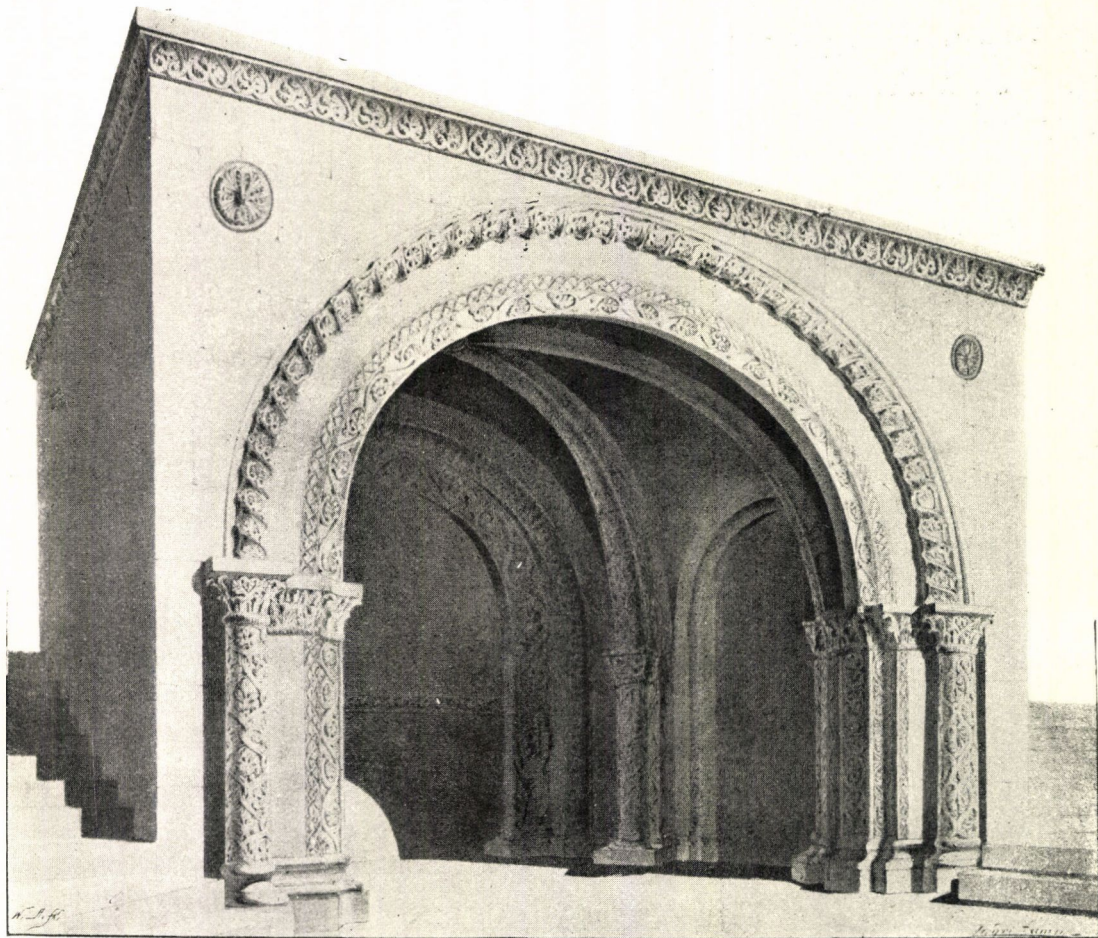
A romok ilyenképeni restaurációját több ok támogatja:

1. Bizonyos, hogy maga ez a kőmennyezet nem lehetett a templomnak egyetlen és főciboriuma. Nem engedi meg e föltevést annak helye, de nem engedi, mint említém, az akkori ritualis szokás sem.

2. Ez a ciborium kizáróan az u. nev. *népollár ciboriumának* sem készülhetett, sőt nem is *ciboriumnak* készült, mivel három tömör fal által körülzárt és erősen boltozott fülke, mely világosságot csak előlről kapott, holott valamennyi létező vagy papíron restaurált ciborium (l. R. de Fleury: La Messe) mind sátor szerű alkotmány, s egy sincs, melynek ilyen fölös tömörségü, teljesen körülzárt falai volnának, nem is lehetett ilyen a dolog természeténél fogva, mert az oltárt csak azért tették

könnyű, legtöbbször 2—4 oszlopon nyugvó sátor alá, hogy miseközben az átváltozásnál a papot függönyvel el lehessen fődni a nép szemei elől; erre a célra pedig külön ilyen nehéz, sötét kőházat építeni egyáltalán céltalan volt volna.

3. Annál általánosabb szokás a katakombákból kiemelkedett kereszténységben még jóval a X. százéven innen is, hogy minden templomnak főoltára alatt egy-egy szentnek tetemeit, vagy annak valamely részét találjuk eltemetve. Ismeretes, hogy az oltárkönek mindig, ma is ilyen szent ereklyét kell magában foglalnia. Olaszországban, jelesen pedig Róma bizánci és román izlésű bazilikái közül a legtöbbször a főoltár alatt külön *confessió* van; de arra nincs eset, hogy a különben is csekély kiemelkedésű presbyteriumok elé, ennek a néphajóból kiemelkedő falához *külön ciboriumos oltárt* emeltek volna.

IV. A kőszator átnézeti képe. (Restauratio.)

Ezt a falat sehol sem fedik el oltárral, hanem vagy ablakot vágnak rá, melyen át, a főoltár alá temetett szentnek koporsóját láthatjuk, vagy az egész altemplom nyer innen világosságot, vagy a mi leggyakoribb: innen a néphajóból, többnyire két karként fölhaladó lépcső között, külön lépcső vezet le a főoltár alatti *confessióba*. Ilyent találunk a S. Maria in Aracoeli-templomban, hol a legenda szerint Szent Helena csontjai nyugszanak, S. Giorgio in Velabro-templomban stb. A S. Giovanni in Laterano 1390-iki főoltára alatt Szt. Péter és Szt. Pál fejei és Péter oltárasztala látható; a S. Prassede confessiójában régi sarkophagokban jobbról Szt. Praxedis és Prudentia, balfelől martirok teste nyugszanak; a S. Lorenzo fuori le mura-templomnak későbbi, Honorius-féle részében, a ciborium alatt szintén kis terjedelmű kripta van, melybe a ciborium előtt vezet a lejárás.

A velencei Márkus-templomban, melynek kriptáját már a X. százév végén alapították, a martyrium,

a kripta kellő közepén áll körülzárva; minek következtében a főoltár a presbyterium megfelelő helyén, azaz közepén áll épen fölötte.

Az anconai dóm kriptája közel egykorú a Márkus-templomával a XI. százév elejéről, terjedelme kisebb, de stílusa ahhoz hasonló, derékszögű négyszög az alaprajza, s keletről félkörű tribuna határolja, elől két szárnya, melyben a lépcsők vezetnek le. (R. Fleury, II. CXL.)

Egészen ehhez hasonló a Florenz melletti San Miniato-i, 1013-ban alapított kripta. Ezt részben antik maradványokból Hildebrand püspök II. Henrik császár és neje Kunigunda segítségével építtette. Azért itt találjuk a templom szent patronusainak tetemeit a templomba bemenettől balra, a confessio közepén. A kripta elfoglalja a templom egész szélességét a mellékhajókkal együtt. Ide is külön lépcsőn jutunk le, mint a veronai szt. Zeno és a milánói szt. Ambrosius templomába.

Legközelebb álló analogia a római S. Clement templomban felfedezett hajdani ciborium, mely alatt szintén négy erős fallal körülvevett confessio állott s e fölött az oltár. (L. R. de Fleury, La Messe II. CXI. Tábl.)

Arra, hogy a felső templomba vezető kétkaru lépcső között a felső templomi főoltár előtt baptisterium volt, két nevezetes példát hozhatunk fel. Egyik a toscanellai szt. Péter-templom, melynek kriptája 1093-ból ered. *Két lépcsőzet vezet le ide, melyek között baptisterium áll.* A templom már a IX. százévben létezett, de a XI. százévben, (1093) mikorról főoltár-ciboriuma keltezve van, újból építették. (R. de Fleury id. m. II. k. 134. l.)

A másik a veronai S. Stephano-templom, melynek kriptája a presbyt. és a kereszthajó alatt jelentékenyen kiemelkedik.

A mint R. de Fleury mondja: *«Szokás szerint» itt az oltárral szemben a két széles lépcső közt baptisterium van.* (Id. m. CXXXV. t.)

A pécsi templomban sohasem vezetett lejárás a főhajóból az altemplomba, mert erre a mellékhajók két díszes lépcsőzete szolgált és szolgál ma is; de az is lehetetlen, hogy a főoltár és ciborium bellebb, kelet felé, mondjuk épen a tribuna előtt állott, a mint Schmidt ezt először tervezte, s a mint az épen említett veronai templomban látjuk. Ez utóbbi esetet azért nem vehetjük valószínűnek, mert ez esetben a felső templom, a 266 cm-rel mélyebben fekvő néphajóból nézve, kelet felé olyan hosszú (35 méter), hogy ha ide pl. 20 méter távolra állították volna a főoltárt, ez, még a romjaiban fennmaradt kőmennyezet kiemelkedése nélkül sem volt volna látható. Míg Veronában ez az eset nem fordult elő, mivel ott a tribuna és a püspöki oltár olyan magasan állanak, hogy az egész templomot uralják.

4. E kőmennyezet túlságos tömörségét sem magyarázhatjuk meg másként, mintha fölteszszük, hogy *az a közvellenül fölötte emelkedő főoltárasztal és annak négy oszlopos ciboriuma hordozására készült.* Így a lépcsőközi kőmennyezet nem fődte el a felső oltárasztalt és a miséző papot.

5. E tömör kőmennyezetnek 180 cm-nyi kiemelkedése a felső templom padlója fölé is első tekintetre azért elfogadhatatlan, mivel ez a föléje képzelt főoltárt és ennek ciboriumát túlságos magasra emelné; arra pedig nem vagyunk feljogosítva, hogy akár az egész presbyterium padlóját, akár pedig az u. n. *via episcopalis*, vagyis a tribunától a főciborium alá vezető utat magasabbnak vegyük, mint a mai (266 cm. a néphajótól számítva). Azonban, mint a rajz mutatja, e nehézség csak látszólagos, mert a kőmennyezet keleti falát nem volt szükség épen olyan magasra emelni, mint a nyugotit. Ugyanis a főoltár ciboriumát egyenlő oldalú négyszögnek kellett vennünk, a két keleti hengeroszlop már nem a kőmennyezet két keleti pillére fölé, hanem attól kelet felé magára a presbyterium falára esik, másfelől pedig a kőmennyezet belsejének keleti falát alkotó két szélső pillér, mely a párducson pillérektől (5. kép) jobbra, balra következik, nem ír le olyan magas ívet, mint a nyugati kapu ívezet, vagy a boltozat gerincze, úgy, hogy az egész kőmennyezet keleti falának kiemelkedése 180 cm-ről redukálódik legalább is 150 cm-re. Nyerünk tehát ilyképen a *via episcopalis*nak nyugati végén néhány lépcsőnyi emelkedést, melynek két oldalát díszes arkadocskák díszítették, s a mely a főoltárasztal és ennek két lépcsőfokú térdeplője alatt domborodó boltív fölött és attól kelet felé elegendő széles és mély plateau-t is engedett arra, hogy a püspök kellő segédlettel végezhesse az isteni szolgálatot.

6. Nem mellőzhető nehézség a ciborium födelének alakjára nézve az a kis pikkelyes kötöredék

18. kép) sem, a mely csakis valamely ciborium födele lehet és a mely viszont gúlaalakú vagy ennek lapjaiból alakított ciboriumfödelet állít elénk; a mi vízszintes párkánnyal koszorúzott kőmennyezetünkön pedig ennek semmi nyoma sincs. Erről a kőfedél darabról és több más, csaknem ilyen bizonyossággal ciborium-résznek vehető töredékről (pl. a különböző esavaroszlopu ívek (21. kép) és több ívhomlokzat díszítményről, a melyek még kevésbé alkalmazhatók a mi kőmennyezetünkre, azt kell hinnünk, hogy mind az egykori *főoltár ciboriumának* részei. Sőt épen e nagyszámú és sem az ámbók, sem a presbyteriumot a mellékhajóktól elválasztó korlát alkatrészeinek nem vehető maradványok erősítik meg azt a különben is bizonyos föltevésünket, hogy a *főoltár fölött külön, négy hengeres oszlopon nyugvó, szellős födelű ciborium emelkedett.*

7. Végre e kis töredék azért sem okozhat nehézséget arra nézve, hogy a főoltár ciboriuma épen e kőmennyezetten állott, mivel ha ennek két nyugati sarkát letompítva képzeljük, az így előálló háromszögű terecskét földhette ilyen pikkelyes födelrész, melyből szabadon emelkedtek ki a ciborium karsú oszlopai.

Ezek az okok birtak arra, hogy e nagybecsű töredékeket megkisérssem összefüggésbe hozni egymással és a templom megfelelő részeivel.

Mínt hogy azonban e darabok közt számos kisebb-nagyobb íves arkádrészlet, főképen sok parapetum van, a melyek miatt a díszítmények motivumai, mind azok rajza és kidolgozása, a kövek anyaga és festése az aranyozás és elpusztulás nyomaira nézve, vagy egészen megegyeznek a mi kőmennyezetünk részének vehető darabokkal, bizonyosan állíthatjuk, hogy ezzel egy időben igen diszes ámbók is állottak fenn, továbbá, hogy a presbyteriumot a mellékhajóktól olyan szerkezetű arkádívek választották el, a minőket Schmidt restaurator épített a mai templomba; csak hogy a míg ő a márványoszlopos ívek alapjául szolgáló mellvédfalakat a presbyterium felől szintén drága márvány koczka-béletekkel díszítette, addig a hajdani mellvédfalak megfelelő helyén azok a szép ornamentumok állhattak, a melyeket 117—122. képeink tüntetnek fel.

Nem nélkülözötte azonban a pécsi székesegyház a márványdíszítményeket sem, habár egészben véve feltűnő csekély számú ilyen töredék maradt ránk. Jellemző azonban e kevés is először anyagára nézve t. i. néhány kisebb darab (30., 79., 80. kép) karrarai fehér, a többi (29., 40., 41., 46., 51. képek) szürke márvány; másodszer a kidolgozásra nézve, a mennyiben három darab (a két karrarai márványtöredék 79., 80. kép) és a M. N. Muzeumban levő Izsák áldása (Arch. Ért. 1895. 346. l.) u. n. *relief en creux*-művek, vagyis a díszítmény, illetőleg emberalak körvonalai a kimélyített és bizonyosan üvegmozaikkal kitöltött háttérből emelkedett ki, a mi olasz eredetre vall.

Visszatekintve már most az itt közzétett és az Arch. Ért. 1895—6. évfolyamaiban leírt körülbelül kétszázharmincz darab különféle figurális és ornamentális plasztikai maradványon, a motivumoknak stilizálása, kidolgozása, sőt a figurális maradványoknak plasztikai alakítására nézve is, akkora változatoságot, különféleséget, és azok mesterei, sőt létrejöttük idejére nézve akkora zürzavart találunk, hogy itt a kormeghatározásban csak a leggondosabb stilkritika adhatja kezünkbe az Ariadne fonalát. A stilkritika mellett azonban fontos itt még a darabok *előfordulási helyének ismerete* is, azért ezt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, s habár erre nézve fájdalom nem áll rendelkezésünkre minden egyes darab lelőhelyének tüzetes és hiteles leírása, azt, amit a bontás idején a helyszínen tapasztalhattam, följegyzem, hogy a töredékek ezutáni tanulmányozói is hasznát vegyék.

A mi először is az összes figurális és ornamentális maradványok általános felosztását, jellemvonásait illeti, bizonyossággal állíthatjuk, hogy elég világos könnyen felismerhető összefüggést találunk az egykor egy helyre tartozó maradványok közt. Így elég éles és jellemző vonások tüntetik ki, és különítik el a *déli és az éjszaki lejárati figurális és ornamentális műveit* egymástól épen úgy, mint ezeket egyenként vagy legalább a déli lejárati maradványait a *kőmennyezethez és ennek környékére tartozó maradványoktól*. E szerint a következő főbb csoportokat vélem felismerhetni.

1. Az éjszaki és déli lejárati összes díszítményeit jellemzi először a *sok gyöngy*, a növénymotivumok közül a *páfránylevél* és *bimbó*, valamint a *faág és boglyó ornamentumok sajátos naturalisztikus stilizálása*. (V. ö. Arch. Ért. 1895. 403., 405. ll. levő összes és a 407. l. 89. számú képeket).

Mindenesetre feltűnő, hogy *gyöngyös díszítménnyel a ciboriumnak egyetlen töredékén sem találkoztunk*. A déli lejárát faág és páfrán leveles díszítményeit megtaláljuk az éjszaki lejárát párkányain is, valamint gyöngysor veszi körül még azokat a kisebb nagyobb köralaku medaillon-rosettákat is, melyek az éjszaki lejárát fülkéi és ajtónyílása fölött, a sima falat díszítik; gyöngysor díszíti annak a szép fél-oszlopocskának páfrán levelü fejezetét is, mely a déli lejárát kiemelkedő faléle előtt állott a hajóban. (Arch. Ért. 1895, 407., 9. kép). Itt látjuk továbbá, hogy a faág kérge milyen természetes kivitelű, úgy hogy sem ez, sem a két lejárát említett faág díszítményü kép keretén e motívum kétséget nem hagy a kőfaragó szándéka iránt, míg a többi, ilyen fűzfavesszős díszítményen ez az ág csak pusztá félhenger alakú, jellemnélküli kidomborodás. Vessük össze pld. kőmennyezetünk keleti falán látható díszítményt a 2. illetőleg 9., 10., 12. sőt az ismeretlen helyről származó 100—105. továbbá 107—112. sz. töredéket is, a melyek mind hengerindás díszítmények és lényegesen különböznek a lejáratok hasonló motívumu díszítményeitől; másfelől pedig leveleik alkotása (l. pld. a 100. pálma és fenyűfa leveleit) szorosan a kőmennyezet boltozat gerinceinek díszítésével kapcsolják össze.

2. Az éjszaki és déli lejáratot, mint külön egészet, mint más mesterek és más kor művét tárja elénk továbbá a figurális maradványok egész sora is. Legjellemzőbb itt, hogy valamennyi alak ruháján ott van a gyöngydíszítés, ellenben ha a ciboriummal szoros kapcsolatba hozható figurális töredék nem is jött elé, jellemzőnek találom, hogy a S. Bartholomæus feliratu féldomboru mű, melynek ornamentális része annyira elüt a két lejárát díszítményeitől: a gyöngysoros díszítést is nélkülözi. (Arch. Ért. 1895, 358. l. 43. k.). Ezek alapján állíthatjuk, hogy a N. Muzeumban levő pécsi maradványok közül *Szt. Dávid* szobra és az angyal (Arch. Ért. 1895, 348. 351. l. 14. kép), mint ott is említém, a lejáratok mesterének kezeiből kerültek ki. Ellenben a tizenkét apostol szobortöredék (Arch. Ért. 1895, 335. 36—40 k.) a többi félkör alakú relieffel együtt, akár a betűk jellemét, akár a ruhadarabok puritán egyszerűségét, akár végre azok ornamentális részét tekintsük, a lejáratok szobraitól élesen különböző, és pedig a kőmennyezet töredékeihez csatlakozó csoportot alkotnak.

3. A két lejárát ornamentális és figurális jellemző vonásai mellett ki kell emelnünk azt a negatív vonást is, hogy a déli lejárátban sem a párkányokon, sem a ruhákon egyetlen egy pálma, palmetta és fenyűlevél, vagy ehhez hasonló motívumot nem találunk, a bogvó is csupán a kiemelkedő mellvéd élén álló félhenger-oszloptörzsén jó elő (Arch. Ért. 1895, 407. 9. k.), de itt is, mint fennebb láttuk, merőben eltérő stilizálásban.

Nem egészen áll azonban ez a negatív jellemzés az éjszaki lejáratra, hol az Úr egyik alakja körül palmettás medaillonok sora fut körül (l. Arch. Ért. 1895, 38. és 42. l. képein és u. o. 404. l. 17. képét) ellenben ez az eltérés is megerősíti azt az állítást, hogy a két lejárát kora különbözik a kőmennyezet korától, mert igen szembeeszkő a gyöngysoros, rosettás medaillonokkal vegyes palmetta stilizálása, az éjszaki lejárátban és azokon a darabokon, melyek ahhoz soha sem tartoztak (pl. l. jelen közleményünk összes palmettás töredékeit). Továbbá feltűnő, hogy a kőmennyezet stílusában faragott palmettás, hármas szalagindás féldomboru mű, a lejárát domboru művei közé nem illeszthető. (l. Arch. Ért. 1895, 39. 9. k.).

4. Mindezekhez hozzájárulnak végre a különböző csoportokhoz tartozó díszítmények stilizálásának jellemző eltérései. Hol találunk pl. a kőmennyezet összes töredékein olyan rendkívül dús, igazán művészi elrendezésű, rajzu és oly finom faragású díszítményt, minő a lejáratok szalaggal át meg át font remek képkerete? (Arch. Ért. 1895, 403. és 405. l. levő 2 kép). Ellenben a kőmennyezet hármas inda szalagjai elég durván és mélyen kifaragott pálma, vagy fenyű leveleihez hasonló stilizálást viszont a lejáratokban hasztalan keresnénk. Nincs továbbá a kőmennyezet egyik díszítményén sem két levél, vagy bármi más motívum, mely *egymásra borulna*, szóval, a mely egymás mellé helyezett motívumokat is tüntetne fel olyképen, mint az említett drágaköves, paszomántos képkeret. A kőmennyezet maradványain a teret mindenütt csak egymás mellé rakott levelek, bogvók stb. töltik be, legfőlebb az egyes, kettős vagy hármas szalagindák összefonódásánál kerül egyik a másik alá, vagy csak elvétve bujik át egy-egy levél szára az inda alatt, míg a lejáratok említett párkányain levél levelet főd, a levelek széle visszahajlik magára a levélre, gyöngysor fedi a levelek ormait stb. Ebben a közleményünkben találunk

ugyan a kőmennyezetben is töredékeket, a melyeken a medaillonok levelei visszahajlanak, vagy egyik a másik fölé borul, pl. 17., 107. és 108., de ezek közül az első, a mennyezet bordája, ide nem vonható, a más kettő pedig durva faragású, a kőnek festetlen és jóval újabb színe arra vall, hogy ezek régi díszítványok későbbi, habár még mindig románkori utánzásai, vagy elromlott művek pótlásai, s különben is a kőmennyezettel össze nem kapcsolhatók.

5. Eltérő koruak a lejáratok és a kőmennyezet maradványai, végre a két csoport köveinek külseje és az anyag minőségénél fogva is. A kőmennyezet igen puha, porlékony és kivált a boltozat bordái, könnyű kőanyagból készültek, míg a lejáratok jóval nehezebb fajú szilárd, finomabb, faragásra is alkalmas kemény mészkövek; az előbbieken csaknem minden darab a hajdani kék alapra festett aranyozásnak, vagy legalább az aranyozás színőberszínű aláfestésének világos nyomait magán viseli, addig a lejáratokban csak a kő természetes szürkességét, néha lehorzolt, vagy lemállott, leporlott felületét látjuk, de sehol sem a festés maradványait.

6. Készakarva nem szóltam eddig a főhajó nagy, félhengeroszlopos pillérfejezeteiről, mert ezek az alakos és ornamentumos oszlopfejek semmi tekintetben sem illeszthetők sem a lejáratok, sem a kőmennyezet maradványainak csoportjába. A két díszítetlen kockafejezet magában áll. Ilyet sem a lejáratokban, sem az összes többi töredék közt egyet sem találunk, de tévedés volna arra gondolni, mintha ez magában korbelt különbséget jelentene. A kockafejezet általában a román stíl idején olyan általános, hogy kor meghatározásra nem alkalmas. Jellemzők azonban az 54., 55., 56. és 57. sz. oszlopfejek díszítványai, melyek sem a motívumok, sem azok felfogása és stilizálása tekintetében, az eddig tárgyalt két csoportnak egyetlen egy darabjával sem hozhatók kapcsolatba. Ezek a rendkívül kezdetleges, újjazott és legyezőszerű, nyílt páfrán levelek, gránátalma-virágszerű rosetták, üveggyöngysorral rakott voluta szalagok, épen mint a sirenek, kentaurnak és Ádámnak idomtalan durva faragású alakjai, igen távol állanak mind a lejárati kőképek, mind az ismeretlen helyek díszítésére szolgált apostol és más relief töredékektől. Sőt a sirenes és kentaurus fejezet alakjai közt is felismerhető a két külön mesterek keze, de azért ezek mind egykoruak.

Három nagy csoportot, s legalább két vagy három különböző kor műveit kell tehát itt felvennünk, a melyek mindenike körében első tekintetre külön mesterek, sőt tán kisebb eltérésű külön korok műveit is lehet felismerni, de erre itt nem térünk ki.

Ha pedig most a töredékeket *lelőhelyeik tekintetében vizsgáljuk*, szintén érdekes eredményekre jutunk.

Nevezetesen fontos körülmény, hogy a Nesselrode-féle lépcső lebontásakor nemcsak a helyén állott romokat, hanem néhány ledöntött darabot is *itt találtak a lépcsők alatt* a törmelék között, a mi első tekintetre arra enged következtetni, hogy a kőmennyezetet csak a lépcső építése idején bontották el; ez azonban nem áll, mert viszont a ciboriumnak olyan részei, a melyek hiányában az már fenn nem állhatott, a *főhajó pilléreinek alapfalaiából kerültek elő, a hol mint építőanyag lappangtak, mióta a főhajó pillérei fennállanak.*

Ama pikkelyes fődéldarab pedig, mint említém, a déli lejárati Sámson fakitépés jelenetének domború művü táblája mögött rejtőzött.

E két nevezetes körülmény elmondja tehát, nekünk, hogy a ciborium már akkor elpusztult, mikor a főhajó pilléreit építeni kezdték, s töredékeit a déli bejárati domború műveinek beillesztésekor építőanyagként használták. De maga a tömör kőszektor még azután is fennállhatott. Ennélfogva a kőmennyezet a templomnak jóval régebbi része, mint a lejáratok domború művei és a főhajó pillérei. Első tekintetre mondom, mert mind a lejárati illeszthettek a kőmennyezet elromlásakor *régebbi*, más helyről származó, vagy korábban is itt állt, de általános restauráció alkalmával újból helyökre illesztett köveket, mind a főhajó alapjából megújított pilléreire visszatehették az előbb fennálló s tán a tűzben megrepedezett és lerombolt pillérek fejezeteit. Mindez mondom lehet, de nem szükségképpen volt így, csak annyi bizonyos, hogy akár a pillérfejezetek, akár a lejárati kőképek újabb korára *pusztán abból, hogy* ezekhez építőanyagként a kőmennyezet töredékeit használták, *feltétlenül* következtetni nem szabad. Latba kell itt vetni a stilkritikai eredményeket is, mert valóban tévedés volna ama töredék előfordulási helyéből a

másik, látszólag szintén önként kínálkozó következtetést levonni, hogy t. i. a főhajó pillérei és a bejáratok domború művei egykorúak, holott ennek az állításnak ama művek stilusa olyan hangosan ellenmond! Ha nagy különbségeket látunk a lejáratok és a kőmennyezet ornamentumai és figurái között, ez a különbség a nagy pillérfejezetek és a lejáratok közt valóban még nagyobb.

Egy és ugyanabban az időben lehetetlen, hogy egy templomon ilyen ellentétes műveket ábrázoltak volna, lehetetlen, hogy ugyanaz a kor teremtse meg a meztelen Ádámot, kentaurt, és szirént s a lejáratok ruhás alakjait, mert nincsen köztük sem felfogás, sem technikai, sem kivitel tekintetében a legkisebb kapcsolat sem! Épen úgy lehetetlen feltenni építőmesterről, hogy egy templom főszlopaira ilyen durva ornamentális faragványokat faragtasson, mikor van olyan ügyes kőfaragója is, mint az, vagy azok, a kik a lejáratok ritka szép ornamentumait faragták!

Ilyen körülmények közt kimondhatjuk, hogy a kőmennyezet a templomnak egyik legrégebbi része, melynek *legalább is ciboriuma*, mely fölötte emelkedett, akkor már elpusztult, mikor a *lejáratok reliefjeit helyökre állították*. Ezek a lejárati faragványok pedig fejlett stilusuknál fogva nem jöhettek a kőmennyezetek előtt létre, azaz, ki van zárva az az eset, hogy a lejáratok *restaurációja, vagy javítása* alkalmával került volna ide a főoltár ciboriumának pikkelyes fődél-töredéke.

Kimondhatjuk továbbá, hogy a *főhajó pilléreinél fejezetei jóval régiebbek, mint a lejáratok*, tehát azok, habár a pillérek falait a kőmennyezet töredékeinek felhasználásával újból építették, mikor a lejáratok új reliefeket kaptak, *magok a pillérfejezetek akkor nem újonnan készültek, hanem a régebben is helyökön állott pillérekről kerültek ide*. Bizonyítani látszik ezt még az is, hogy a fenmaradt nyolcz régi pillérfejezet közül, kettőn nincs plasztikai díszítés, kettőn pedig symbolikus jelentésű figurális díszítmény van, a melyek, mivel symbolumaik tartalma tekintetében is némileg összefüggnek, megengedik azt a következtetést, hogy a templom többi pillérein is ilyenféle figurális díszítmények lehettek, a melyek a szirén, kentaur, Ádám és a paradicsomi kígyó által jelzett eszmekör többi részleteit is elbeszéltek, de a melyek a templom pusztulásakor, mely a kőmennyezettel együtt az előbbi főhajó pilléreit megsemmisítette, a kapitulek jórészét is annyira megrongálta, hogy azok közül csak két figurális és két ornamentális fejezetet volt érdemes újból helyökre tenni, a többit ellenben egyszerű koczka és ehhez hasonló sima fejezettel pótolták.

Még az a kérdés, hogy ha a pillérek nem a kőmennyezet elpusztulása után készültek, mint a lejáratok reliefjei, hanem ekkor csak megújított pillérek fölé tették fel az előbbi megrongált pillérek romjai közül: *milyen viszonyban vannak e fejezetek és a kőmennyezet építésének kora?*

Annyi áll, hogy e fejezetek ornamentikája, mint említém, mind a motívumok tekintetében, mind a kidolgozásra nézve, eltérnek a kőszator ornamentumaitól. A figurák összehasonlítására pedig nincs alkalom, mert a törmelékek közt előforduló tizenkét apostol és Szt. Bertalan relief-szobrát nem tudjuk a kőmennyezettel szerves kapcsolatba hozni, korra nézve bizonyosan a kőmennyezet után készültek.

Valamennyi figurális és ornamentális maradvány korát tehát a következőleg állapíthatjuk meg:

1. *A kőmennyezet vagy épen a templomépítés idején, vagy nemsokára azután készült*, mindenesetre még a XI. százévből.

2. A néphajó ránc maradt ornamentális és figurális fejezetei (54—59. képek) egykorúak a templom építésével, habár újabb időben, azaz a kőmennyezet elpusztulása után épített pillérekre tették és számukat egyszerűbb díszítetlen oszlopfejezetekkel egészítették ki.

3. A lejáratok összes figurális és ornamentális díszítése későbbi korból ered, mint akár a kőmennyezet, akár az ennek elpusztulásakor újból alkalmazott, régebbi oszlopfejezetek és pedig vagy a XII. sz. második fele, vagy a XIII. sz. elejéről való.

Ha e következtetések egészben és nagyban megállják helyöket, bátran áttérhetünk a szorosabb időmeghatározásra. Nevezetesen az itt most a feladat, hogy lehetőleg tüzetesen megállapítsuk a két, illetve három különböző korba helyezett plasztikai művek létrejötté idejét.

Itt állunk a legnagyobb nehézségek előtt, mert ez a kérdés szorosan összefügg egyfelől a templom alapítása és viszontagságaival, melyek közül az elsőre nézve semmi határozott adatot, az utóbbira nézve pedig két olyan határozott évszámot tudunk, melyekkel szükségképen egyezni kell minden stilkritikai

eredménynek. Másodszer pedig mivel az analogia útján való stilkritikai kormeghatározás nagy veszélyekkel jár olyan ország művészettörténetében, a hol az a művészeti ág még semmiesetre sem fejlődhetett ki a saját talajából, hanem már előre feltehető, hogy ennek vagy annak az idegen nemzetnek munkásai voltak a tervezők, alkotók, s legjobb esetben is csak a munka készítésénél tehetjük fel a hazai erők alkalmazását. Másfelől tévedés volna a mai művészi viszonyoknak és a művészeti hatások mai vándorlásának módját gépiesen a régi időkre alkalmazni. Ellene mond ennek az a fontos körülmény, hogy régen minden művészi és ipari foglalkozás egyházi férfiak kezében volt, ezeknek vándorlása, vagy a szerzeteknek különböző államokban levő házai és az idegen szerzetek érintkezése, egymásra hatása egészen másként történt, más okoktól függött és más következményekkel is járt, mint a mai különböző országbeli művészek és iparosok egymással való érintkezése, egymásra való hatása.

Azonkívül a nemzeti elem a nép lelkében régen erősebben nyilvánult, mint ma, de viszont a művészkedő szerzeteket az egyháznak kosmopolita jelleme és nyelvbeli egysége sokkal jobban kiemelte a nemzeti elemek befolyása alól, mint a mai művészeket általános műveltségük és az idegenekkel való könnyű közlekedés. Ez utóbbiak, akarva nem akarva, több-kevesebb eredménnyel küzdenek a művészi kosmopolitizmussal, a középkori szerzetesek ellenben küzdöttek a nemzeti elemmel, a melyet tán születésük, az egyház kosmopolitizmusával szemben valamelyest rájuk erőszakolt.

Ezen a téren tehát akár a viszonyok helytelen felfogása, akár a nemzeti elfogultság, akár a mindent általánosítani hajlandó kosmopolitizmus könnyen megtéveszti a kritikust.

Nem helyes ennél fogva még az építés és kőfaragás terén sem már előre olyanféle előítéletekből kiindulni, mintha a még csak egy-két száz év óta Európában levő magyar nép épen semmi részt nem vett volna abban a művészi és ipari munkában, a melylyel a maga szükségleteit fedeznie kellett, mert ha a kereszténység terjesztésére nézve szükségképen fel kell tennünk, hogy már az első idegen térítő-generációnak *magyar nyelvű papokat* kellett nevelnie, akkor fel kell tennünk azt is, hogy ez a hazai papság az idegektől nem csak a hit igazságait, hanem a művészi foglalkozást is elsajátította, épen annál az oknál fogva, mivel akkor a hit, a tudomány és mesterségek, sőt a földművelés is mind papi kezekben egyesült. Milyen tévedés ennél fogva mintegy szabályként állítani, hogy nálunk az építőművészet száz évvel követi a külföldi irányzatokat, s hogy nálunk utánozták a külföldi korai és késői ízlésben készült műveket egyaránt, válogatás nélkül, akkor is, mikor jobb minták is állottak a művészek előtt!

Másfelől el nem tagadható, hogy mikor világos adataink vannak egyik-másik külföldi szerzetnek megtelepüléséről, mint pl. a Szt. László által 1091-ben a franciaországi Szt. Aegidius monostorból, Somogyvárra telepített Benedekrendi szerzetesekről, kik még Imre király idejében is azért harcznak, hogy csak *francia* apátot választhassanak és novitiusaikat mindig az anyakolostorból nyerik;¹ ilyen esetben kézzelfogható az összes ilyen helyek művészi tárgyainak eredete.

Mindezek az általánosságok csak annyiban tartoznak a pécsi székesegyház plasztikai maradványai korának meghatározásához, a mennyiben itt más út és más mód, mint a bel- és külföldi analogiák lehető gondos összegyűjtése és összevetése, nem áll rendelkezésünkre. Cattaneo Raffaelonak sikerült a felső-italiai művészet leghomályosabb korára, az V—X. százévre, igen igénytelen töredékekből az épületek egész sorának kronológiáját, sőt a plasztika fejlődését megállapítani, de vajjon sikerülhet-e ilyesmi a magyarországi művészet leghomályosabb százéveire nézve, mikor ő egész nyugodtan vehetett minden töredéket tisztán hazai terméknek, illetőleg az olasz föld antik maradványai utánzásának, míg mi nemcsak a hazai töredékeket vagyunk kénytelenek összegyűjteni és gondos vizsgálat tárgyává tenni, hanem az ekkori politikai viszonyok és a fejedelmi családok összeköttetései által keletkezett sokoldalú sőt bonyolult külföldi hatásokat is minduntalan szem előtt kell tartanunk, mert ezek ismerete nélkül még csak analogiák keresésére sem indulhatunk.

Ha ilyen nehézségek mellett is megkísértem e maradványok korát tüzetesebben meghatározni, nyíltan be kell vallanom, hogy a nyerendő eredményeket egyáltalán nem tartom csalhatatlan igazságoknak.

¹ Czinár-Tuxhoffer: Monasteriologia.

A pécsi romok ismerete óta összegyűjtöttem a *somogyvári, vértesszentkereszti (csákvári), székesfehérvári, veszprémi, felsőörsi, ercsi, szegzárdi, cikói, aracsi* és Erdélyből a *harinai* román izlésű templomok minden megismerhető plasztikai maradványát, s pontos méreteik mellett elkészítettem fényképeiket. Ide sorolva még az összes megjelent hazai töredékeket, áttekintettem a német államok által kiadott tudományos repertoriumok összes eddig megjelent köteteinek idevágó anyagát a Rajna vidéki felső- és középtáji, utazás és irodalom útján megközelíthető műveit, s a Trocadero-palota plasztikai maradványairól felvett fényképeket, s más, a francia maradványokra vonatkozó műveket, miáltal egyfelől a művészi hatásoknak elég világos képét, másfelől azt a meggyőződést nyertem, hogy hazai plasztikánk legapróbb töredékeit is minél előbb össze kell gyűjtenünk s erős a reményem, hogy ez által olyan anyagot nyerünk, a mely miatt sem mennyiség, sem minőség, de sőt tán még eredetiség tekintetében sem lesz okunk a külföldi megfelelő korbéli művészet előtt szégyenkezni.

Ez alkalommal természetesen csak a legszorosabban idevágó analógiákra szorítokozom.

Talán említenem sem kell, hogy a pécsi maradványok és a németországi idevágó emlékek közt semmi olyan biztató analógiát nem találunk, a mely a német befolyást e töredék bármely részére is való-

127. Ötoldalu archivolt.

128. Párkány-töredék.

színűvé tenné. Szórványosan előjönnek ugyan ott is a mi motívumaink pl. a hármás indaszalag és 3—5—7 ujjú palmetta, a XII-ik százévből a gyöngyös diszitmények egész sora, de ezekben egyebet, mint a román stílus egyetemes közös vonásait nem kereshetünk.

V. ö. a petersburgi templom (Halletől 11 klm.) régi részeit. 1128—1205. (Bau- u. Kunstdenkm. d. St. Halle u. d. Saalkreis v. Schönemark. 558—9. l.) — A radevell-i keresztikutat, u. o. a neuzi déli kapu bejáratát. (Ugyanaz a mű 546. l.) — A beesenlaubingeni Péter-Pál-templom portaléját (u. o. 450. l.), a brachstädti toronyablak oszlopféjeteit, gyöngyös szárú pálmalevelek (u. o. 605. l.) — Az orlamünde, thüringiai városi gyűjteményben levő oszlopféjeteit. (Lehfeldt: Bau- u. Kunstdenkm. Thüringen XIX. Heft 1894. 86—7. l.) — Továbbá az esslingeni elrombolt templomot, az egykori fuldai kolostort, a Taurudan falun kívül fekvő (würtembergi) plébánia-templomot, az ellwageni (schwabországi) 1124. templom töredékeit. (Romberg-Faber: Conversations-Lexicon für die bild. Künste. III. B. 432., 552., IV. B. 237.). — A wohlburgi várkastélykapuját a XII. százév első feléből. (Berthold-Riehl: Denkm. d. Königr. Bayern I. B. 22. tábla); a kissingeni keresztelő kutat, a XII. százév végéről, u. o. I. köt. 249. l. 33. tábla). — Különösen a freisingeni román dóm kapuzatán az archivolt külső hengertagját épen az a kigyóvonalban futó s pálmaleveleket kibocsátó kettős szalaginda díszíti, a mely a 78. sz. képünkön látható. — A büdingeni várkapolna ajtaján, valamint egy ortenbergi töredéken, a mely ismeretlen kápolna ajtótimpanonja lehet 1200 tájáról, a párosával szembenéző palmettás medaillonokat találjuk meg egyes

és kettős indaszalagon, de más kombinációkban. (H. Wagner: *Kunstdenkm. im Grh. Hessen Prov. Ober-Hessen*. 1890. 245. stb.) — A murhardi szt. Walderich-kápolna portalóján megtaláljuk a mi 107. sz. díszítményünket, épen mint a heilsbronni kolostor-kápolna (1135.) némely díszítménye emlékeztet a mi pálma-leveles medaillon-díszítményeinkre, csak hogy pl. a murhardi díszítmények gyöngye u. n. gyémántot, vagyis több szögűre esiszolt követ ábrázol, stb. (Karl Heideloff: *Les Ornaments du Moyen—Age*. Nürnberg. 1847. I. B. I. H. 4. Pl. V. H. 3. Pl. VIII. H. 2. Pl.)

Mindezek azonban sok más egyébbel együtt inkább azt mutatják, hogy a mi kőfaragóink a román ízlésű művészet mindenütt elterjedt motívumait a németországiaktól egészen függetlenül fogták fel; önállóan alakították és szabadon kombinálták, sőt a rajz szabatosága és a kidolgozás pontosságára nézve sem maradhattak el egykorú német művésztársaiktól.

Nem mondható azonban, hogy nem maradtak volna el a franciaországi X—XIII. százévi román ízlésű figurális és plasztikai művészettől, mivel ez, még a látszólag rokon motívumok feldolgozásában is

129. Pillér-lap.

annyi eleganciát tanúsít, csoportosítása annyira tömött, s a kidomborítás oly finom, eleven, hogy sem a német- sem a magyarországi műveket ezekkel összehasonlítani nem lehet. Henszmann-nak kedvenc thémája volt, a pécsi lejáratok domború műveit minduntalan franciaországi, főképp dijoni- és vezeley-maradványokkal összevetni. Ha azonban elfogulatlanul vetjük ezeket össze, be kell látnunk, hogy az itt található analogia a direct francia befolyás megállapítására nem elegendő.

Így pl. a Trocadero-palotában levő dél-franciaországi román ízlésű maradványoknak típusa általában annyira elütő, hogy tüzetesebb összevetést nem is követelnek; mindamelllett főlemlitem, hogy a «Le Musée de Sculpture comparée du Palais du Trocadero du XI—XV. Siècle» 6. tábláján a felső sorban van ugyan jobbról két oszlopfő, mely a pécsi 44. és 48. sz. oszlopfőkre emlékeztet, de azok stilizációja ezekétől igen messze áll; így a vezeley-kapu timpanon figurái semmi tekintetben kapcsolatba nem hozhatók a lejárati kőképek alakjaival (v. ö. Pl. I.). Általában a francia plasztika a magyarországihoz képest a XI—XIII. százévben már valósággal naturalisztikusnak nevezhető. Mig Európa többi országaiban ekkor még mindenütt beérik az egy-két-háromsoros, lapos indafonadékkal, addig Franciaországban az u. n. fűzfavessző fonadék egyáltalán nem lapos ornamentum többé, hanem a talajtól

több helyt egészen elválk; épen így a növényi ornamentumokban alig van nyoma a stilizálásnak, többé-kevésbé hű utánzatai ezek a természetben talált levelek és virágoknak és a többi típusoknak. Egy szóval itt a plasztika már rég elhagyta az antik világ utánzásán alapuló gépies mesterkedést. Itt már egészen önálló fejlődésnek indult, s minden ízében a természet hű követésére törekvő művészettel van dolgunk, melynek hatása nálunk épen nem, Német- és Olaszországban is csak helyenkint érezhető, vagy egyáltalában ezektől is eltérőnek mondható.

A mi ornamentális töredékeink motívumai közül legkevésbébet Franciaország plasztikájából találunk. Valamivel több jó elő a német tartományokéból (kettős, hármassalapos inda, pálmalevelek, medaillonok, gyöngysoros szalagok és levelek, a sakktábla, fogdíszítmény), de a stilizatio kizár minden közvetett vagy közvetlen hatást.

Több azonban a magyar és olaszföldi románkori közös motívumok száma és jelentékenyen közelebb áll a közös motívumok stilizációja is. A legtöbb közös motívumot és rokonnak nevezhető stilizatiót találjuk a Dalmát partok és Horvátország nagyszámú X—XIII. százévi építési és plasztikai maradványaiban. Nevezetesen a hármassalagnak sehol több és hasonlóbb, szeszé-

lyes fonadékait nem találjuk, mint a Knin-i emlékek közt, habár e fonatok mindenütt nélkülözik a levélhajtásokat.

Közelebbről tekintve a mi népünk által rozmaringfonásnak nevezett hajfonat egyik legkedvencebb motivuma az olasz és dalmatiai művészet után a mi ornamentikánknak. (V. ö. 19b. és Arch. Ért. 1895. 407. l. 15., 16. sz. töredékek a római szt. Clement templom 514—523. évbéli parapetumával, továbbá Cattaneo: L'Architecture en Italie Tradui p. M. Le Monnier 37. l. 8. ábra, Appollinare in Classe templ. IX. százévi archivoltjával. Cattaneo: 188. l. 106. ábra, Szt.-Márk parapetumával 976-ból, Cattaneo: 296. l. 159. ábra, a torcello-szigeti parapetummal 1008-ból, Cattaneo: 166. l. 310. l. a muranoi Muzeum egyik X. százévi töredékével, R. de Fleury: La Messe. Vol. II. Pl. LXXXV. Róma S. Maria in Trastevere. IX. sz. ciborum-archivoltjával, u. o. Pl. C. a római S. Alexis-templom IX. százévi ciborum archivoltjával u. o. u. a. lap stb. Ugyane fonadék egyszerűbb alakjait és csavaros összetételeit fel sem sorolhatni: annyi van.

Ugyancsak jellem és stilizálásra nézve közel álló palmettás és medaillonos díszítményeket találunk Dalmatiában. Például a zárai S. Mária-templom egyik párkányán, épen olyan díszítést látunk, mint a

130. Árkádívek homlokzata.

mi 99. sz. töredékünk, a mely ugyanott egy *Rex Colomannus* feliratú oszlopfőn is előjő. (L. Jackson Dalmatia I. 303. illetve 307. l.) A 94., 95. és 126. számú töredékeink mintáit pedig igen hű alakban találjuk a milanói S. Ambrosia-templom főhomlokzatának jobboldali ablakíve fölött és ugyanott a baloldali pilaszter fejtetén. Végre a velencei Márk-templom egyik parapetumán olyanféle levél stilizációval találkozunk, mint a mi déli lejáratak egyik párkányán. (Arch. Ért. 1895. 403. l. 3. kép és R. Cattaneo: id. m. 163. ábra) stb.

Míg ugyanott a baloldali első oszlop fölötti kis párkányon, mely a velencei stilusnak 300 éven át egyik jellemző vonása, (L. Cattaneo i. m. 295.) a mi 66. sz. képünkön látható inda elrendezésnek öt ujjú palmettákkal kitöltött alakját találjuk, a mely töredékeink közt több változatban jön elő. (V. ö. még 67—70. képeket.)

Mint látjuk azonban még ezek a velencei s általán olasz minták sem nyújtanak olyan analógiákat, a melyek arra jogosítanak, hogy direkt onnan jövő munkások műveiről szólhatnánk. Sőt azt kell mondanunk Eitelbergerrel, ki különben csak Henszlmann által közzétett lejárati töredékek egy részét ismerte, hogy ezek a mi összes, most már a kőmennyezet és a többi ismeretlen helyen állott műveink is, a dom-

ború művek úgy, mint a díszítmények, egészen külön állanak és igazi analogiáikat csak Magyarországon találjuk meg, a mi által egyszersmind koruk meghatározásához is egy lépéssel közelebb juthatunk.

A pécsi legrégebnek vehető töredékek u. m. a kőmennyezet részei és némely más ismeretlen helyen állott ornamentumok hű, tán ezekkel együtt egy kézből vagy legalább egy emberélet keretén belől, a tanítványok kezéből kikerülő műveket találunk a Székesfehérvárt kiásott Szent István-féle bazilika maradványai közt. Ilyenek mindenek előtt:

127. Egy épen olyan három oldalra faragott és minden oldalán megfelelő díszítményekkel ellátott archivolt töredék, mint a pécsi kőmennyezet kapunyílásán legnagyobb íve gyanánt alkalmazott öt

oldalú töredék (127. kép). Ennek három, felénk fordított oldala, a melyeknek átmetszete az oldalak méreteitől eltekintve, feltűnően összevág a pécsi 19. sz. töredékkal, épen azokat a hármalapos szalag-indából font, s palmettákkal töltött medaillonokat alkotja, mint a pécsi; úgy hogy ennek leírása arra is illik. Bizonyosan a székesfehérvári töredék rendelkezése is az volt, mint a pécsié t. i. valamely archivolt

131. Homorú pillér.

132. Homorú pillér.

éle, melynek külső, alsó és belső lapjai egyaránt szabadon állottak, mint pl. valamely ciboriumnál, vagy a presbyteriumot és a mellékhajókat elválasztó nyílt árkádok korlát egyik ívtöredéke. Méreteinél fogva inkább hiszem, hogy az előbbi; s így ez alighanem az egykori bazilika ciboriumából maradt reánk.

Egy durva faragású, gyarló arányokban előállított attizáló oszlopláb is csaknem szakasztott mása a Pécsen látható állat-körmös szögletdíszítés az oszloplábnak.

A 128. számú képen látható kettős töredék, melyen két kettős lapos indának összecsavarodásából lett és öt ujjú palmettával díszített körmedaillonok láthatók, mind rajzánál, mind a stilisatio- és a kő általános habitusánál fogva oly közel áll a pécsi 83,86—95 sz. darabjaihoz, mintha csak ezek mestereinek kezei alól került volna ki. Ugyan ez áll a 129. sz. kép akanthus leveleiről.

A 130. sz. töredéket ellentétessége miatt közlöm. Ez is a püspöki parkban látható Székesfehérvárt, s ez is a Szent-István bazilikájának ásása közt került elő; azonban a többi diszitményekkel egykorúnak nem tarthatom. Nevezetesen az architravon végig futó, alapjában kigyóvonalra emlékeztető, alant kötél-diszszel hátorolt elmosódva mintázott diszitmény, egészen nélkülözi a többinek alapmotívumát, a lapos vagy hengeres páleza típusát. A volutaszerű kacsok, melyek a mezőket betöltik, levélalakra még csak nem is emlékeztetnek, épen mint az ívszögletbe helyezett, legyező alakban szétágazó levéldarabok sem. Végre a két fél-archivolt profilja mind a pécsi, mind a fehérvári többi kövek diszitményétől egészen idegen. E nagy terjedelmű töredék (felső szélein 113 cm. hosszú, szélessége 65 cm., vastagsága 21 cm.

133. Oszlop-törzs és laptöredékek.

az architrav és archivolt profilnak magassága, ép végén 40 cm.), mint a két ív alsó érintkezése mutatja, a templom homlokzatán elhuzódó arkadives fries töredéke lehet, s alighanem a III. Béla építményéből maradt ránk.

A 131. és 132. képeken látható töredékek *parapetum* és talán *főkapu béli* maradványai lehetnek. (alighanem mind a három hosszában egymást kiegészítette). Ezeken és a következő 133. sz. négy-öt darabon a pécsi 9., 10. és 11. sz. töredékek elég hű analógiáit ismerjük fel; (a 133. ismétlése az előbbieknél, de a jobboldali töredék sík *parapetum* maradványa lehet) különösen a kőmennyezet romjainak keleti falát metsző párkánykő diszitménye ismétlődik itt sík, félhenger és henger, sőt homorú lapokon is. Az ágak hajlása és fonása feltűnően hasonlít, csupán a levelek mondhatók inkább szelid gesztenyefa-

leveleknek, annyival inkább, mert itt bogyót sehol sem találunk, hanem e helyett a 132. sz. a. oldalon egy nyúl ágaskodik. Kivált a négy hengeralakú, (összesen 89 cm. hosszú, 10 cm. átmérőjű) töredék (133. sz.) minden izében megegyezik a pécsi kőszátor keleti falának vízszintes párkányával.

Ugyanezt a csipkés ujjas levelű vesszőfonadék díszítményt láthatjuk még a 134. sz. nagyív töredék belső hengertagján, melynek három darabja elég jól összeillik, s így alkalmas volt a kör sugarának meghatározására. E sugarat az ív belső élvonaláig 1 m. 4 cm.-nek találtam, vagyis ez valamely, körülbelül két méter nyílású ívnek maradványa lehet. Itt a legkülső képmezőn a karnies-on egy új, Pécsen szintén több töredéken előjövő akanthus-levéldíszít találunk, melynek hasonlósága ezek díszítményeivel (l. 62., 64., 64. sz. képüket) szintén szembeötlőbb, hogyszem akár véletlennek, akár a közös motívum

135. Archivolt.

134. Archivolt.

136. Archivolt.

két különböző mester stílusának tarthatnók. Ennél közvetlenebb egyezést még a következő 135. sz. ívtöredéken sem találunk, habár ez a metszet alaprajza és a díszítmények legapróbb, több helyt még a palmetták ujjainak számára is annyira megegyezik, hogy ezt is a pécsi kőmennyezet boltozatbordáinak mesterétől, vagy mesterének tanítójától kell származtatnunk. (V. ö. Arch. Ért. 1896. 234.)

Végre idesorolhatjuk a 136. és 137. sz. képeinken látható töredékeket. Az első szintén valamely négyszögű ajtó-archivolt, mely pár évvel ezelőtt Székesfehérvárt a ferencziek-temploma körüli ásás, vagy bontás alkalmával, tehát a Szent-István egykori bazilikájához igen közel jött elő, s első tekintetre a többi, innen ránk maradt ornamentális faragvány közé tartozik. (Jelenleg a mérnöki hivatalban őrzik.) Ennek stilusa és motivuma is annyira egyezik a többi pécsi töredékkal, hogy bátran az itteni kömenyvezettel egykorúnak tartható.

Ha megemlítem még röviden azt a nagy oszlopfejet, a mely Székesfehérvárról a M. N. Muzeumba került, a melynek összefont nyakú madarai *XI. százév művei*, valamint a szintén ott levő dömösi kapitél igen durva figurális diszitményeit, melyek a pécsi Kentaur Ádám, és sirénhez oly közel állanak, egyelőre befejezhetem az analogiák felsorolását.

Ezek alapján mindent összevetve, a következő pontokat vélem megállapíthatóknak.

1. A pécsi székesegyház főfalai a legutóbbi restaurációt megelőző alakjában két különböző korból

137. Domboru lap és oszlop-fej.

erednek. Egyik része az altemplom és presbyterium az apsisok és a felső templom főpillérei a templomnak legrégebb eredeti részei, a melyek mindjárt Szent-István halála után vagy az őt követő tízévek alatt mindenesetre egy emberöllön belül keletkeztek.

Ismeretes, hogy Krónikáink közül legelőször Kézai említi Péter királyról: «*Quinque ecclesiae subterratus est quam fundasse perhibetur*». Ujabban Pauler Gyula idézi a *Chronicon Polonorum* következő helyét: Qui (Petrus) ecclesiam S. Petri de Bazoaria inchoavit, mely alatt mint Katona is (*Hist. Crit. I. 590. l.*) gyanította, Pécsvárát kell értenünk (Idézve Pauler Gy. *A magy. t. az Árpádh. kir. a. I. 534. l. 162. jegyzet*).

Különben arra, hogy az altemplom és a fő-apsis már a XI. százévből eredhetnek, az alaprajz figyelembe vételén kívül erős argumentum gyanánt hozható föl az a bontásnál fölmerült nevezetes körülmény, hogy 1884 július 4-én a fő-apsis északi részén nagyszabású román ablak tűnt elő, melynek béléten kilencz medaillonkép volt látható. E falfestmények korát Czobor a XII. százév közepére, legfőlebb annak végére helyezi. Így a pécsi székesegyház e részének már száz évvel előbb kellett állnia, mint Henszlmann állítja. Még ennél is lényegesebb azonban, hogy ezt az ablakot részben egy kisebb ablakba vágták, mely bizonyosan régibb, mint az előbbi, úgy, hogy ha Czobor feltevése a képek korára nézve áll, egészen bizonyos, hogy a szentély a XII. százév közepe előtt már régen létezett, mert ekkor

már, hogy újonnan kifestett templom több világosságot nyerjen, a régi kis ablakok helyett nagyobbakat vágtak a falba. (Czobor: Egyházműv. Lap, 1882. 227. sz. II.)

Ezekhez járul még, hogy a felső templom főhajó-pilléreit a bontásnál épeknek és eredetieknek találták, míg a néphajóbelieket, mivel erősen megrepedeztek, le kellett bontani, s e bontás közben e pillérek falai és alapjaiban találták ama díszített kövek nagy részét.

2. *A templomnak legrégebb, XI. század első feléből származó része az a kőmennyezet is, a melynek romjai a Nesselrode püspök által épített fölépcső alatt rejtőztek, s a mely már igen régen a főhajó pilléreinek ujjaépítése és a lejáratok domború műveinek helyökre illesztése idején elpusztulhatott és romjai a ciborium elpusztításától egész a múlt századi átalakításig valamely csúcsíves izlésű oltár alatt rejtőzhettek, a mely a Nesselrode által vágott középső lejárathelyén emelkedett.*

A kőmennyezetnek, mely csak alapépítménye lehetett a püspöki főoltár fölé helyezett oltár-sátor-nak, azért kell a XI. század első feléből származnia, mert minden része egyfelől hasonlíthatlanul fejletlenebb izlésű és sokkal kevésbé gyakorlott mesteremberek munkája, mint a lejáratok figurális és ornamentális maradványai, melyek csakis a kőmennyezet elpusztulása után jöttek létre; másrészt a felsorolt pécsi töredékek feltűnően hasonlítanak a székesfehérvári Szent-István bazilika ornamentális maradványaihoz. Ennek a négy-öt motívumnak többszörös, még az architecturális alkalmazásra nézve is mind a két helyen összevágó előfordulása, arra vall, hogy Pécsen is vagy éppen azok a kőfaragók dolgoztak, a kik Szent-István bazilikáján Székesfehérvárt vagy legalább ezek mesterei voltak azoknak; különben nem érthető az analogiáknak ilyen nagy hasonlósága és száma két helyen. Ugyanis analogiákat találunk Magyarország más helyeiről is, pl. a czikói (széplaki, Tolna) templom romjai közt (v. ö. Békeffi Remig. A czikádori apátság tört. 5—7., 10—13. ábráit a mi 12., 13., 19., 20., 21., 22., 29., 94. képeinkkel stb.); de ezeknek későbbi kora minden kétségen kívül áll, s így bátran feltehető, hogy kisebb falusi egyházakban utánozták a nagyobb püspöki templomok díszítményeit.

A székesfehérvári bemutatott maradványok kora iránt sem lehetünk kétségekben, mert a pécsi díszítmények analogiáit nem tarthatjuk a III. Béla idejéből restauratio részének. Mint Henszelmann ásatásaihoz tudjuk, III. Béla nem épített alapjából új templomot, habár ő ezt vitatja. (V. ö. Henszelmann: A székesfehérvári ásatások eredménye. Reissenberger és Henszelmann: A nagyszombati és székesfehérvári régi templom stb.), sőt még a réginek boltozásáról sem lehet ekkor szó, tehát ilyen lényeges és maradványos részek, mint a fehérvári töredékek, csakis az eredeti bazilikából származhatnak. Azonban e pont bővebb bizonyítására itt nem térhetünk ki.

3. *A kőmennyezetrel egyidejű maradványok arra utalnak, hogy a pécsi templom már ekkor külön ciboriumos főoltárral és ambókkal volt ellátva, melyeket mind rendkívül dús, kék alapról emelkedő, aranyozott növényi ornamentumok díszítettek, s éppen ilyen díszes áttört arkádívek választották el a presbyteriumot a két felső mellékajtótól.*

4. *A ránk maradt kőmennyezet és a fölötte állott ciboriumos oltár, valamint ennek eredeti díszes környezete azonban nem sok ideig állhatott fenn, és már restaurálni, egyes ornamentumait pótolni kellett. A történelmi följegyzések szerint 1064-ben április 11-én, éppen húsvét napján Géza és László vezérek és Salamon király Pécsen időzése alatt a templom «a hozzá ragasztott valamennyi palota és egyéb épület egyszerre lángba borult és a tűzben összedőlt», «s a míg a pattogó lángok iszonyúan csapkodtak, addig a tornyokból lezuhanó harangok rettentőt robbantak». A pusztulás minden esetre nagy lehetett, a mit az a másik adat bizonyít, hogy még félszáz év múlva sem volt újra felépítve, befejezve, a mint a Chronicon Polonorum 1113 táján írja: Quam (ecclesiam) nullus rex admodum inchoationis usque ad hodie consummavit. (Idézve Pauler: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. k. 555. l. 230. jegyzet.)*

Ide a XII. századba tehető tehát a kőmennyezet vagy legalább a fölötte emelkedő oltárciborium pusztulása, mikor is a főhajó némely pilléreit bizonyosan újból kellett építeni, habár néhány régi, az eredeti bazilikából megmaradt féloszlopos pillérfejezetet, u. m. a kentaur és sirénnel díszített, (58., 59. kép) valamint a néhány más (64—57. képen) fejezetet visszahelyezték az újonnan rakott pillérek tetejére.

Ekkor kerülhetett a hajdani főoltár ciboriumának némely töredéke a pillérek alapfalaiba, mint építőkő, s egy darab a ciboriumfödélből a lejáratoknak ekkor készült domború művü táblái mögé, egy másik töredékből meg épen képkeretet faragtak. (V. ö. a 77. képnek szövegét).

5. *A főhajó pillérfejezeit a kőmennyezet építése és elpusztulása közé kell helyeznünk.* Most, a mint az összehasonlítás megmutatta, ezek és a kőmennyezet maradványai közt szembetűnő eltérés van, de mégsem olyan nagy, mint a pillérfejezetek és a lejárati maradványok közt; úgy, hogy ez utóbbiak egészen a XII. százév közepére, míg a pillérfejezetek jóval korábbi időre vallanak.

Készülhettek azonban ezek a pillérfejezetek nem sokára a templom alapítása után is, mert durva stíljök valóban egészen összevág az Álmos herczeg által 1055-ben alapított dömösi apátság romjaiból a M. N. Muzeumba került nagy henger-oszlop fő figurális díszítményeivel. Ennek a fejezetnek két ellentétes sarkán közös fejű két-két nagy oroslán (vagy medve) látható, a melyek közül az egyik egy kopasz emberfejet, a másik talán egy ökörfejet tart körmei között. A más két sarok közül egyiken egy nyulat rabló sas, a másikon pedig egy lovas vitéz, e fölött kis alakban egy állat domborodik ki. A lovas kezében lándzsa, mintha ütné az előtte levő oroslánt. Henszlmann is elismeri, hogy e kapitelenek «durva-technikája igen régi korra mutatna, ha általán feltehetnők, hogy *hazánkban már a XI. században az állatok ábrázolása lett volna szokásban*». (Magyarorsz. ó-ker. román és átmeneti stílyű Műemlékek rövid ismertetése. Henszlmann, 1876. 51. l.) Valóban különös argumentatio! Ilyen deductiv módon, azt hiszem, sohasem dönthetjük el egy műemléknek sem korát; igaz ugyan, hogy valamely apátságnak, monostornak, vagy püspökségnek *alapítási évét*, minden más bizonyíték nélkül soha sem vehetjük egyszersmind az illető *hely templomának építése idejéül*; de az is bizonyos, hogy az *alapítás* után legalább is néhány *tíz év* alatt a templom alapköveinek lerakását is feltehetjük; s így a dömösi oszlop fő is bátran tehető a XI. százévbe. Ez az oszlopfejezet is, épen mint a pécsi alakos pillérfejek, mindenestre más kőfaragók művei. Hiszen a Péter király ideje alatt építeni kezdett templomnak néphajóbéli pillérei készülhettek 10—20 év múlva is; de semmi esetre sem a lejáratok igen raffinált izlésű díszítményeinek és sokkal több technikai gyakorlottságra vallé domború kőtábláinak korában.

6. *A két lejárati plasztikai és ornamentális faragványairól nem bizonyos*, hogy a XII. száz év második felén innen, legkevesebbé pedig a XIII. százév első felében készültek, mint Henszlmann véli. Azzal a nagy tudományos apparatussal szemben, a melyet ő e kedvencz állításának megbizonyítására összehordott és annyiszor leírt, hasonló *menyiségű* adatot nem hozhatunk fel. De nem is szükséges, mert az összevethető plasztikai maradványokat összevetve a jaáki templom ismert korú faragványaival, lehetetlen fel nem ismerni a kor és a plasztikai irányok közti nagy különbségeket. Epontra nézve, valamint a francia befolyás kérdésére általában hivatkozom az általam kiásott, Somogyvár melletti Kupahegyi Szent László alapította benedekrendi apátság töredékeire. L. e füzetben alább, főképen a vértesszentkereszt, szintén francia Benediktinus templom nagyszerű romjaira. Itt csak egy-két megjegyzést!

Nagy súlyt helyez Henszlmann a pécsi lejárati domború művek *francia eredetiségét* illetőleg, azoknak az alakoknak *ruházatára*. Ebből azonban épen nem lehet megmutatni, hogy magok a *pécsi reliefek* és azok ornamentumai francia eredetűek, mivel épen e ruhadarabokat, ilyen szabásban megtaláljuk a VIII. százévtől, sőt még korábbi időtől kezdve egész a XII. százévig Franciaországon kívül Itáliában és másutt is.

Igaz, hogy a jobb vállon agraffal összekötött rövid pallium Galliában divatos már IV—VIII. százévben; épen így a felső ezombon keresztávval díszített tunicella is; a római katonák pedig épen olyan térden felül érő, szük ujjú, kissé kivágott nyakú tunicát viselnek, mint Sámson azon a pécsi domborműven, a hol megöli az oroslánt; így az effölé öltött, jobb vállon agraffal összekapcsolt rövid pallium is már VI—XII. százévi miniatűrökön Franciaországban elő jő (L. Moeurs, Usages et Costumes au Moyen-Âge et a l'Époque de la Renaissance par Paul Lacroix. Páris, 1871. 1—6. 411. fig); a parasztlak épen olyan ruhában dolgoznak a XII. százévi (párisi könyvtárban levő) miniatűrökön, mint a lejárati kőképeken. (U. o. 13., 14. fig.), az egész costumöt fődő, karikás díszet találjuk a bayeux-i tapeták XI. százévi képén Vilmos normandi herczeg öltözetén (n. o. 35. ábra) a túlbő ujjú köntöst, melynek bő ujját egy sor gyöngy díszíti, megtaláljuk a VI. százévi udvari női öltönyön (42. ábra) stb. Később

pedig ugyanez a ruha elő jő a troyesi könyvtárban őrzött XI. százévi kéziratban, a mely Szent-Benedek csodáit tárgyalja. Itt az *Fo. 70. Vo.* számú miniatűrön épen az a négylevelű rosettákkal diszített, sakk-táblás diszitmény fordul elő, mint a pécsi alvó bölesek takaróján stb., továbbá az *Fo. 45. Vo.* sz. képen a két világi alak épen olyan szabású czipót, (rövidszárú harisnyát), gyöngysoros paszománttal szegélyezett kabátot és vállravetett agraffos köpenyt visel, mint a mi lejárati alakjaink. U. o. Pl. x. Sőt már feltűnőbb ez a hasonlóság a világiak viseletében a mi köpenyeink és az 1181-ben meghalt Bertrand de Baux pergamentekerésén látható miniatűrön, (U. o. Pl. XV.), hol három férfi hallgatja a misét, kik közül egy köpenynyel, a másik köpeny nélkül, tetőtől talpig úgy öltözködött, mint a mi reliefjeink alakjai. U. o. Pl. XV. Megtaláljuk azonban e ruhadarabokat a velencei Szent-Márk templom egyik XII—III. százévi mozaikján is, a mely a templomnak 1085-iki felszentelését ábrázolja, hol a térdeplő nép egy része szintén e ruhadarabot viseli. (Pl. XVIII. és 80. l.)

De a szűk nadrág térdenfelül érő, derékon átkötött tunicaszerű kabát, s a jobb vállon agraffal összekapcsolt rövid köpeny, melyet lejárati kőképeinken a keleti bölesek és Sámson viselnek, elő jő már az Angilbert milanói érsek rendeletére «Volo in magister faber által» 835. évben készített arany oltáron, Milanóban. (Rohault de Fleury: *La Messe*. V. I. Pl. VIII. et P. 177.). S nem hiányzik erre nézve adat a XII. százévből sem. Ilyen pl. a római S. Lorenzo fuori le mura-templ. XIII. százévi két freskója, melyek közül az egyikben Henrik visel katonai rövid tunikája fölött, a másikon pedig az áldozó szent Cyriacus háta mögött álló három keresztény, rövidszárú, szövött harisnyát, és szűknadrág mellett derékon átkötött rövid tunika fölött agraffos félvállra vetett köpenyt. (U. o. Pl. XIX. 77—78. l.)

Ilyen analógiákból tehát valamely mű eredetére következtetni nem lehet.

7. A pécsi plasztikai maradványok eredetére nézve mind a kőmennyezet és környékének diszitményei, mind pedig a pillérfejezetek és a lejáratok figurális és ornamentális diszitményeire nézve *sem közvetelt, sem közvetlen német vagy francia befolyást nem állapíthatunk meg.* Nem állítom ezzel, hogy e két nemzet már e korban a magyarországi építésre nem gyakorolt volna befolyást, sőt ellenkezőleg a francia befolyást elég korán, talán már a XII. százévben meg lehet állapítani, de nem a pécsi plasztikai maradványokon, hanem más emlékeken, a melyek fejtegetése nem ide tartozik.

8. *Mind a székesfehérvári, mind pedig a pécsi töredékek az olaszföld díszítő művészetének hatását árulják el,* de ezt sem olyan mértékben, hogy határozottan olasz munkások kezét ismerhetnők fel bennök. Raffaello Cattaneo Felső-Itália IX. és X. százévi építő művészetéről azt mondja, hogy a velencei Márkus templom szerencsére épen akkor égett le, mikor a bizanti birodalom politikai, kereskedelmi és tudományos tekintetben a legvirágzóbb éveit élte, s a bizanti művészet első ujjászületésének tetőpontján állott, továbbá, hogy bizanti volt az a restaurátor, ki szépműveinek egész gazdagságával díszítette azt fel. Tüzetesen felsorolja aztán ennek az I. Orseolo Péter idejébéli restaurációnak maig fennmaradt emlékeit stb. A Torcello-szigeti templom 1008-ból eredő, tizenkét oszlopfejezetéről pedig azt állítja, hogy ezek a II. Orseolo-féle Márkus-templombeli oszlopfejezeteknek *tökéletes analógiái.* (294. sk. U.) Vagyis bizonyos, hogy Itáliában még a XI. százévben is bizanti mesterek dolgoztak. Másfelől ismeretes, hogy Szent-Istvánnak testvére Orseolo Ottó velencei dogének, II. Péter fiának volt neje, és ennek fia a mi Péter királyunk. Így hozható kapcsolatba a Péter király idejében építtetni kezdett pécsi székesegyház s az ő trónraléptekor még egészen el nem készült Szent-István bazilikája Felső-Itália XI. százévi építő művészetével és szobrászatával.

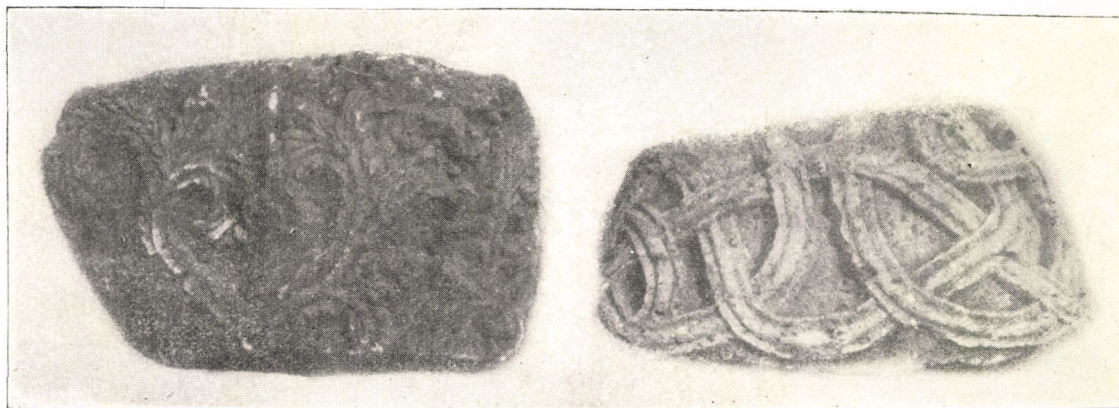
Tegyük még ehhez az olasz papok tömeges özönlését ez időben Magyarországra, s azt a figyelemre méltó körülményt, hogy a pécsi töredékek néhány diszitménye a Márkus-templomnak épen ez időben restaurált részein fordul elő: az olasz befolyás valószínűségének azt hiszem elég külső és belső bizonyítékai állanak előttünk; abban a helyzetben vagyunk, hogy az olasz befolyásnak épen olyan világos nyomait mutathatjuk ki Magyarországon is, mint a minőket Cattaneo a velencei Márkus- és Torcello-szigeti templom közös eredetű részein, vagy a minőt a pécsi és székesfehérváriak egymás között elárulnak. Mint-hogy pedig ekkor Itáliában is idegenek dolgoztak, bizonyosra vehető, hogy mi hozzánk is csak ezek az idegenek, azaz *bizantiak* jöttek, Italia közvetítésével. Ilyen egyenes hatást, szabatosan szólva bizanti mester kezemunkáját árulja el az a három szép töredék is, a mely az 1061 táján I. Béla által alapított

szegszárdi monostor-templomból ránk maradt, s a melyek eddig egy ottani kertben lappangtak, jelenleg pedig Wosinezky Mór apátplébános úr birtokában vannak.

Ezek a következők :

137. *Kettős arkád-nyílás oszlopának vállköve.* (Arch. Ért. 1896. 241.) Hossza 94 cm., szélessége csak 50 cm., magassága 20 cm., melyből 3 cm. a felső síma szalagra, a többi pedig a 33 cm.-re kiszökő féldomború kép-síkra esik. Az oldal kiszökés csak 13 cm. levén, annak a négyszögű oszlopfőzetnek (melyet bizonyosan hengertörzs tartott) területére esik 28 cm. hossz és 24 cm. szélesség. Mind a négy hengeres homlokzaton más-más díszítményt látunk. Az egyikken kettős szalag-fonadék levélnélküli szélszéyes fonódásai Italiának legtöbb V—XI. százévi emléken számtalanszor elő jő, ezért csak példaként említem azt a ravennai VI. százévi parapetumot, mely Cattaneo (id. m.) 20. képen s egy 1023—34-ből való másik bas-reliefet, a mely a római S. Lorenzo fuori le mura falán kívül és szintén Cattaneo id. m. 98. ábráján látható. Ezt találjuk továbbá a knin-i emlékek legtöbb darabján, melyek közül csak az 5 darabot említem.

A szegszárdi vállkö többi oldalain más-más változatban a kettős indaszalagnak palmettás fonadékait látjuk, melyekre szintén analogiát találunk az említett bizanti eredetű olasz és Dalmát-parti emlékeken. Pl. a S. Maria in Trastévère-templom egyik 827-ből való parapetumán (L. Cattaneo : 172. l.)

138. Szegszárdi oszlopféjek.

a spalatoai baptisterium egyik reliefjén, (Jakson : Dalmatia. II. 69. és XV. tábla. 42. k.), valamint a knin-i 13. számú töredéken. (Hrvatski Spomenici II. Kninskoj Okolici . . . Trau. Bulić. 1888.)

Ez a vállkö bizonyosan a keresztfolyosó egyik iker-arkádívének elválasztó oszlopa fölött tartotta a kisebb kettős ívet és így hossza egyenlő lehet az egykori fal vastagságával.

138. *Két kisebb oszlopfő.* (138. kép.) Mindkettő 75 cm. széles és 60—64 cm. mély; az oszlopok vastagsága melyen állottak, már nem határozható meg; mivel egyikken sincs sem gyűrűnek, sem abacusnak nyoma. Az egyiknek díszítménye épen az a lazán hálóba font hármasszalag, melyet valamivel jobb kidolgozásban az előbbi szép oszlopfőzetten láttunk, s a mely, mint említettem, épen ilyen durva stilisálásban a bizanti eredetű ravennai és más olasz emlékeken sokszor előjő, a knin-i töredékeknek pedig mondhatni egyetlen motivuma. A másik hasonló nagyságú oszlopfő ide-oda kanyargó pálma levele, bár eltérő motívum, stilisatiója és a kő általános jelleménél fogva csakis az előbbivel egykorú és egyforma gyakorlottságú, mesterember munkája lehet.

Az első ornamentális reliefen kétségkívül bizanti munkások dolgoztak. Nincs ezen már annyi eltérés és önállóság sem az olasz és Dalmát-földi bizanti maradványoktól, mint a pécsi és fehérvári domború műveken, s világosan elárulja, hogy nálunk a XI. és XII. százévben direkt Bizanzból, vagy Itália közvetítésével jött mesterek is dolgoztak. Ellenben Székesfehérvárt és Pécest az olasz bizanti befolyást csak olyan értelemben vélem lehetőknek, hogy mivel Szent-István hosszú térítési munkája alatt már korán

lelt okot és alkalmat arra, hogy *magyar születésű papokat is* neveljen, ezek az idegen szerzetesek nevelése alól kikerült magyar egyházi férfiak és u. n. fraterok, laikusok, elég korán, már a XI. százév folyamán részt vehettek az alárendeltebb munkákban, minő akkor a plasztika volt. Így érthető az a sajátos, kezdetleges munka, sok helyt naiv szárnypróbálgatás ezeken a pécsi és fehérvári töredékeken, a melyek ha nem tárnak is elénk egyetlen olyan motivumot, a melyet magyar képzőművészet szüleményének vehetnénk, mind e mellett az alakításban, a nagy változatosságban, a térviszonyok helyes és jó ízlésű felhasználásában találunk rajtok némi eredetiséget, s önállóságra törekvést is, vagy legalább nem mondhatjuk, hogy minden darabot kizáróan idegenek állítottak elő. Az önálló nemzeti plasztika csiréit vélem azért ezekben lappangani, valamint a későbbi eredetű pécsi domború képekről is, melyek *Sámson fakitépését* stb. és a *tarisznyás keleti bölcséket ábrázolják*, már rég megmondta Eitelberger, hogy szoros értelemben vett analogiáit külföldön hasztalan keressük, s *valószínűen belföldi képfaragók művei.*

A somogyvári szent Egyed (Aegidius)-monostor-templom maradványai.

GERECZE PÉTER-TŐL.

A híres somogyi vezér Kupa, ki István fejedelem ellen, még mielőtt ez Sylvester koronáját fejére tette, pártot ütött, a történelem és hagyomány szerint a mai Somogyvár melletti Kupahegyen tartózkodott. A helység bizonyosan nagyobb kiterjedésű is volt egykor, mint ma, sőt alighanem helyét változtatta. A mellette elterülő negyedóránnyira fekvő u. n. Kupavár, azonban mint magas földbástyái és sánczai ma is mutatják, ősrégi idők óta állandóan emberlakta hely, sőt megerősített vár, mely a honfoglaló magyarok egyik törzsének is azonnal főfőszékévé lett, mihelyt a külföldi kalandokba fáradt nép, vagy legalább vezérei az osztályrészül nyert birtokon állandó tanyát ütöttek.

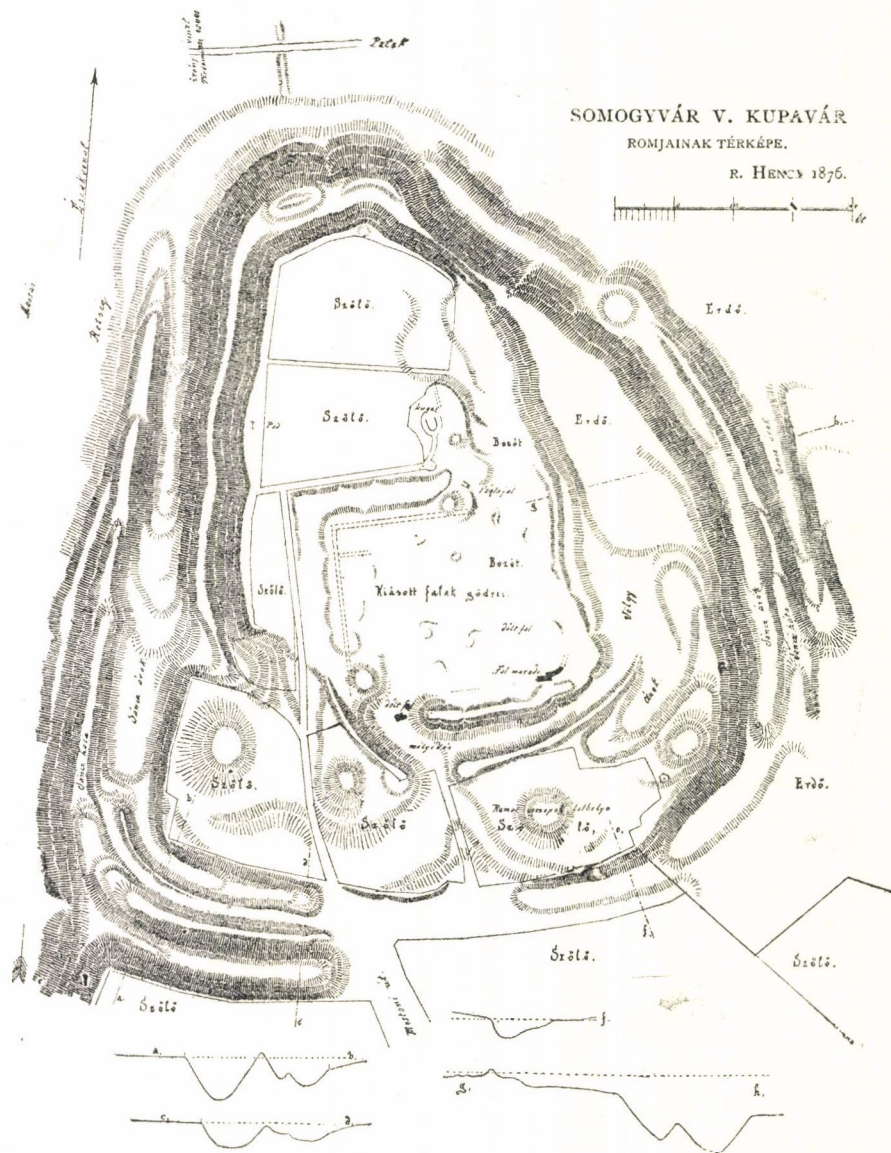
A somogyvári Kupahegy, melyet meg kell különböztetnünk több más hasonló nevű falu és helynévtől, Somogyvár és Öreglak helységek közt terül el; tulajdonképen nem egyéb, mint annak a hullámos szép fensíknak kikönyöklése éjszak felé, a mely nyugat felől Laska pusztától csaknem Öreglakig többé-kevésbé meredeken emelkedik ki a régen posványos, több helyt ma is igen vizenyős völgyből, vagy mély lapályból. Éjszak felé e síkság egész a Balatonig terjed, sőt egy mély völgye még a Kupahegy mögé is benyúlik kelet felé, úgy hogy e hely, kivált mikor hajdan a Balaton vize, sőt még nem régen is nagyterjedelmű mocsár három oldalról megerősítette, már fekvésénél fogva kitűnő védelmi hely lehetett. A Kupahegyre már a történelem előtti időkben földhányások és árkokkal megerősített «várat» emeltek, mely részben ma is fennáll; és pedig Wosinszky állítása szerint a mai éjszaki sáncz a történelem előtti, a déli pedig a népvándorláskori erődíveny maradványának tekintendő.

A helynek honfoglaláskori szerepe és Kupa elestének története ismeretes. De nem érdektelen megemlíteni, hogy a somogyvári magyar nép közt ma is élő hagyomány, elég elevenen emlékezik meg e helynek történelmi szerepéről. A nép a Kupavártól éjszakkeletre fekvő erdős dombot, mint olyat mutogatja az idegennek, a melyről Szt. István Kupa herceget «megdöntötte». A helyi viszonyokat tekintve, ez nem is lehetetlen, habár e harc elbeszélésében a naiv nép *álgyút* emleget.

Kupavár ma egy egyenetlen felületű, részben szőlővel beültetett, főképp pedig egy néhol kettős sánczczal és mesterségesen emelt ősrégi földbástyákkal körülvett, néhány száz négyzetméternyi terület, melyről némi fogalmat nyújt az 1. sz. tereprajz, melyről Rómer csak ennyit jegyez meg: Somogyvár még jobban megerősített pogányvár volt, mint Regöly. Nyugat, éjszak és részben kelet felé nagy tó vette körül, melyet már lecsapoltak s csatornázással kiszáritottak, és több sor töltés és sáncz, melyek hajdan megközelíthetlenné tették.

A (tereprajzon) a pontozott vonalak, melyet a sík közepén látunk, azt a helyet jelölik, melyet a XI. száz évben a Nims melletti Flavian-völgyi Benedek-rendi francia szerzetesek által emelt Szt.-Aegidius-apátság elfoglalt, s a mely bizonyítja Szt.-László alapítványának nagyságát. (Congres International D'Antropologie et Archeologie préhistoriques Compte-Rendu de la 8e Session à Budapest. 2e Vol. I. part p. 86 L. innen reproducált 1. képünket.)

A monostor és az érdekes román bazilika rég föld alá került romjainak megbolygatására és e sorok írására az adott alkalmat, hogy a híres somogyi vezér ősfészkének jelenlegi birtokosa, ifju Széchenyi Imre gróf úr néhány domború kőképnek és más faragványos kőnek fényképét küldötte be a Vasárnapi Ujság szerkesztőségének, honnan azok Hampel József úr kezeihez, innen pedig e sorok írójához kerültek. E reliefek arra indítottak, hogy lelőhelyeiken bővebben kérdezősködjem azok eredete felől, főképp pedig a még tán lappangó töredékeket is nyilvánosságra hozzam. A somogyvári grófi kastélytól 20 percznyire fekvő Kupavárra menvén, 1895 év június 24-én, 27- és 28-án a gróf úr előzőkenységéből rendelke-

1. Kupavár térrajza.

semre bocsátott öt napszámmal feltártam az egykori Szt.-Benedekrendi, Szt.-Egedius-kolostor-templom körfalaiból a három apsist és a főfalak némely élvonalát. E biztató siker a milleniumi országos kiállítás történelmi főcsoport igazgatóságát arra bírta, hogy a rendelkezésére álló csekély ásatási alapból pár száz forintot utalványozzon a falak további feltárására, mely mellett és tekintve, hogy e nevezetes helyet a honfoglalás előtti időből származó földhányás és árkok veszik körül, esetleg honfoglalás- és Árpád-kori maradványokra is lehet némi kilátás, a gróf úr szives meghívása folytán október 12-én 14, 15 és 16-án kezdtük meg, illetve folytattuk a falak feltárását, s az eredményről sietek a régi építés iránt érdeklődők-

nek tájékoztatást nyújtani; addig is, amíg a nagyobb erővel folytatandó ásatás mindazt feltárja, amit sok viszontagságon átment, sokszor felhányt romok, s még inkább a magyar ezeréves történelmet is megelőző földbástyák, sáncok és lappangó őskori temető magokban rejtnek.

Kupavárnak nemcsak története igen változatos, hanem még a feltárására fordított régebbi munkákról is érdemes megemlékezni, habár ezek eredménye inkább elszomorító, mint tanulságos.

Az irodalomban is elég korán fordul már elő Somogyvár és Benedek-rendi kolostora, de azért csak a tüzetes ásatás és levéltári kutatások fogják multját felderíteni.

Horváth István «Henrik portugáliai grófról, mint Magyar Királyfiról» című értekezésében a Tud. Gyűjt. 1828. III. k. 64. lapján annak megbizonyítására, hogy Szt.-László kormánya alatt a magyar királyi ház ismeretségben és szorosabb összeköttetésben volt a franciaországi szt. Egyedről címzett monostorral, azt hozza fel, hogy László Somogyvárot, Szt.-Egyed tiszteletére 1091-ben olyan monostort állított, mely a franciaországi hasonló nevű monostoroktól egyenesen függött, és közli egyszersmind Pápai Ferenczi Jánosnak a «magyar közönséges geografiának hajdan munkás készítője (+ 1825) másolata alapján azt az okmánykivonatot, a mely Menard: *Histoire Civile, Ecclesiastique, et Littéraire de la Ville de Nimes à Paris*, 1750. 4. Tom. I. Preuves pag. 24. cz. könyvében maradt fenn.

Később terjedelmesebb adatokat találunk Fuxhoffer Monasteriologiájának Czinár-féle átdolgozásában (1869. I. 222—228 k.), ki a következőleg ír: «A szt. László által alapított, vagy adományozott templomok és zárdák közt a legnevezetesebbek egyike a Somogyvári Szt.-Aegidius apátság. Kétségkívül létezett Somogyvár, melytől a megye nevét nyerte. Hogy magát a várat alakította volna át Szt.-László zárdává, nehéz meghatározni. A klostrom romjait Somogyvár mellett ma is (1803) lehet látni. Természetesen vetés a helyén, mint a hol Troja feküdt. Pázmány Péter bizonyos okmányok által félrevezetve csak ennyit jegyez meg róla: «A veszprémi egyházmegyei Somogyvári Szt.-Aegidius, 1302-ben virágzott». Fejér: *Cod. Dipl.* (Tom I. pag. 468) azonban közli a francia Manardnak Nimes város története 1750-ben megjelent munkájából ennek a monostornak alapító levelét, melyet némi javításokkal, de egyszersmind kihagyásokkal, maga Fuxhoffer is közzétesz. Legújabbban Pauler Gyula: *A magy. nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt I. 582. l. összevetette Fejér közlését a Menárdéval s a hibákat kijavítva itt közölhetjük az egész okmányt lehető teljesen:*

Universalis & Catholica Sancta Mater Ecclesia e diversis partibus unigeniti filii Dei sanguine unita caritativa compassione per omnes orbis fines diffundi volens notificat tam presentibus, quam futuris se esse auctam in Pannoniæ partibus una regali Abbatia MXCI. anno dominicæ Incarnationis, indictione VIII.¹ regnante Ladislao gloriosissimo eiusdem regionis rege. Locus autem ille, in quo Deus præelegit sibi sanctam fundari ecclesiam, non habentem maculam aut rugam, vocatur Sumich, Nobilissima urbium terræ, quam cum territoria suo prædictus Rex, audiens opinionem meritorum beati Egidii Confessoris ad honorem Sanctæ et Individuæ Trinitatis, et beatorum Apostolorum Petri et Pauli, et S. Egidii Confessoris pro redemptione animæ suæ et antecessorum suorum et omnium fidelium Christianorum in præsentia dompni Odilonis Abbatis prelibatis apostolis Petro & Paulo & beato Egidio dedit, & ipsi abbati & successoribus suis ad regendum regulariter, tali tenore: ut quicumque usque ad finem Seculi Sumichiensis abbas fuerit, abbati, qui tunc temporis fuerit in monasterio S. Egidii in Valle Flaviana, obedientiam veram promittat & usque in finem vitæ suæ teneat. Preterea vero ipse elegantissimus Rex antecessoribus suis non se inferiorem judicans ea conditione et tam perpetuo jure libertatis supra dictam fundavit ecclesiam, ut post Deum & Sanctos ejus, in quorum honore dedicata est, ejusdem Ecclesiæ abbas ipsum solum audiat, soli inclinet, ipsum in omnibus necessitatibus tutorem et judicem suarum rerum tantum modo cognoscat, salvo episcopali jure. Atrium autem ejusdem Ecclesiæ ad quod omnes tam in vita quam in morte qualibet necessitate circumventi, sicut ad securum refugium confugere debent, Christianissimus Rex taliter consecrari fecit,

¹ Mint Czinár megjegyzi az 1091. év nem a VIII., hanem a XIV. Indictionak felel meg s Horváth közlését nem is említve, Fejért vagy Menardot teszi a tévedésért felelőssé. Mivel Horváthnál is így van, valószínűbb, hogy Menard tévedett, kitől mind a ketten tévesen írták le.

ut omnes illuc pro tutamine fugientes tam corporis quam animæ solamina repérint, et sui vel suarum rerum prejudicium non sentiant. Quapropter sicut regale est monasterium, ita omnium bonorum consensu regalis est prohibitio, ne quis mortalium, præter ipsum regem, super res Ecclesiæ judicare præsumat. Atrium vero, si quis, quod absit, violaverit, legem patriæ persolvat in undecuplum. Quod si quis contra Deum & Sanctos ejus & contra regalia decreta aliquid ex his que dicta sunt, præter atrium nefario ausu violenter temeraverit, ex præcepto prefati regis, quod audacter presumpsit, restauret, et insuper L. marchas cocti auri persolvat. Dator istius præcepti rex Ladislaus. Testes qui cum eo fuerunt: dux Lambertus frater ejus, Dux David consobrinus, Gerazdavius, filius regis Ruthenorum gener ipsius; Almarus Vesprimiensis Episcopus, Comes Palatinus Petrus, et Comes Acha, Michæl, Seraphin, Copan Capellani illius, Rodbertus de Gozlaria¹ spatarius eius, Arnulphus legatus ipsius. Receptores vero istius doni vel præcepti sunt isti: Tenzo sanctæ romanæ ecclesiæ legatus; dompnus Odilo S. Egidii abbas. Monachi, qui adfuerunt: Petrus præpositus, qui postea primus inde abbas effectus est, Rostagnus Rainonis; Petrus Arinarius; Ugo & Daniel capellani ejus, duo diacones Petrus et Rostagnus, Petrus Camerarius, Dalmatius decanus, Clerici et laici, qui cum abbate fuerunt: Petrus Pictaviensis Grammaticus, Petrus Ugonis, Raimundus Felicis Bernardus Amarici, Rainaldus Arvei; Maimbaldus & Arveus & alii quam plures. Hic subscribuntur singulatim honores supradicto Monasterio ab ipso rege donati: Sumich cum territorio suo; ecclesia ejusdem loci cum servis et territorio suo, Patria villa cum servis & territorio suo. Pincinaticorum villa cum servis & territorio suo; Villa S. Georgii. cum servis et territorio suo, villa Currualis cum servis & territorio suo, villa Vinitorum cum Servis et territorio suo, triginta vineas cum Vinitoribus suis; in LX. vineas medietatem cum vinitoribus suis domus CCC. servorum, & C. militum domus». — Ego frater ille promitto stabilitatem meam et conversionem morum meorum & obedientiam coram Deo & Sanctis ejus secundum regulam S. Benedicti in hoc monasterio S. Egidii, salva obedientia in omnibus & subjectione monasterii S. Egidii in Valle Flaviana siti, in presentia dompni P. abbatis. Notum sit omnibus Sumichiensis cœnobii fratribus tam presentibus quam futuris, insuper & omnibus christianis, dompnum Odilonem abbatem S. Egidii ex consensu dompni Petri ejusdem loci abbatis & fratrum ibidem degentium hanc professionem in prædicto cœnobio observandam perpetuo jure confirmavisse, & sui impressione sigilli sub eodem anathematis vinculo inviolabiliter decrevisse. Quam si quis maligno zelo ductus temerario ausu violare presumpserit, et predictum cœnobium ab unitate capitalis nostri segregare voluerit, cum Dathan & Abiron se damnandum sciat. Ut autem hoc edictum indissolubile permaneat, a prædictis patribus sancitum est, ut nullus omnino monachus de monasterio S. Egidii Vallis Flavianæ sine litteris commendatitiis & sigillo confirmatis in Sumiciensis congregetione recipiatur. Et idem Decretum de Sumiciensibus apud S. Egidium observetur. Hujus edicti testes & confirmatores sunt dompnus Odilo abbas S. Egidii, dompnus Petrus abbas Sumiciensis, dompnus Tenzo, cardinalis, dompnus Petrus abbas S. Martini, dompnus Petrus abbas Tichoniensis, Petrus Prior, Petrus Decanus, Laurentius Decanus, Petrus Minerbensis, Mainerius & Johannes capellani dompni Odilonis abbatis, frater Odo hujus decreti scriptor, et ceteri fratres. Magyarul:

Az egyetemes kath. anyaszentegyház az Isten egyszülött fiának vére és szeretetből való szenvedése által különböző népeket egyesítvén, a földkerekség minden irányában elterjedt. Így a jelen, mint a jövőre nézve följegyezi, hogy Pannonában az Úr megtestesülésének 1091-ik évében, annak VIII-ik inductiójában, dicsően uralkodó László nevű királya idejében az egyház egy királyi apátsággal gyarapodott. Azt a helyet pedig, melyet Isten szeplőtelen anyaszentegyháza részére kiválasztatott: Simichnak nevezik, mely egy az ország legelőkelőbb városai közül. László király ezt területével együtt szent Egyed hitvalló érdemeire való tekintetből a megoszthatatlan szentháromság, úgy szent Péter és Pál apostolok,

¹ E szónál azt jegyzi meg Pauler (i. m. 582. l.) hogy László protospatariusus nem Rodbertus de Goslavia, mint Fejérmél olvassuk, — hanem Rotbertus de *Goslaria*. (Így írja Horváth István is.) Ez alapításról emlékezik Albericus Monachus is, «Logescelaus Bele pugilis filius fundavit nobilissimam Abbatiam, de Semigis, in qua non solent recipi nisi Franci». Monum. Germ. SS. XXIII. 798.

mint szent Egyed hitvalló tiszteletére saját maga és elődeinek, valamint az összes keresztény híveknek lelki üdvére alapította s Odiló apát úr jelenlétében — szent Péter és Pál apostolok és szent Egyed tiszteletére — az apátnak, magának és az ő utódainak törvényes módon adományozta, azzal a meghagyással, hogy bárki legyen is, Sumichi apát, ez igaz, és élte végéig megtartandó engedelmességet fogadjon ez időbeli, Flavian völgyében levő szent Egyed monostor apátjának.

A mellett pedig a legnemesebb király nem akarván elődei mögött maradni, azzal a feltétellel és örökös jogú szabadsággal alapította a fentebb említett egyházat, hogy e monostor apátja Isten és az ő szentjei után, kiknek tiszteletére a király azt alapította, egyedül ő reá hallgasson, szavára hajoljon és minden szükségében s ügyeiben egyedül őt ismerje védőjének és királyának, — a püspöki joghatóság épségben tartása mellett.

Ez egyház csarnokát pedig, — hová az élet és halál bármely szükségében, mint biztos menhelyre menekülhetni — a legkeresztényebb király olyanképpen szenteltette meg, hogy mindazok, kik akár a test, akár a lélek vigasztalása végett futnak oda menedéket keresni, azt ott fel is találják, s el ne ítéltesse.

Mint hogy pedig ezen monostor királyi, ennél fogva a hívek közmegegyezésével királyi törvény rendel, hogy senki a király kivételével az egyház ügyeiben itélni ne merjen. Ha pedig valaki a templom menedékesarnokát megsértené, a mi távol legyen mindenkitől, a hazai törvény tizenegyszeresen büntesse. Ezenfelül ha valaki, Isten, az ő szentjei és a királyok rendelete ellenére, a királyi rendeletek közül valamit megszegni, a menedékesarnokot megsérteni merészelné, az említett király parancsából kárpótlással tartozik, s azonfelül 50 márka színaranyat fizessen.

E törvénynek alkotója maga László király. Tanúk, kik jelen voltak: Lambert herczeg a király fivére, Dávid herczeg a király unokaöccse, Gerasdavius királyi rokon, a ruthén király fia, Almar, veszprémi püspök, Péter nádorispán, Acha főispán, Mihály Szerafin, s káplánja Copán, s fegyverhordozója Gazláriai Róbert, végre Arnulf királyi követ.

Az adomány, és a királyi parancsok átvevője volt: Tenzó pápai követ és Odiló szent Egyed monostor apátja. Jelen voltak, mint szerzetesek: Péter prépost, ki első nevezetett ki apátnak; Rostagnus Rainomus, Arinari Péter Ugo és Dániel káplánokkal; Péter kamarás, Dalmátius dékán és klerikusok, Világiak, kik az apáttal jelen voltak: Petrus Pictarius nyelvész, Petrus Ugonis, Rajmundus Félicis, Bernardus Amarici, Rajnaldus Arvei, Mainbaldus és Arveus és sok más. — Itt aláírják egyenként a király által ezen monostornak tett adományokat: Sumich területével együtt azon helynek temploma, szolgálái és területével együtt. Hat falu (Patria villa, Pincinaticorum villa, Villa S. Georgii, Villa curualis, Villa Vinitorum) szolgálái és területével együtt, harmincz szőlő vinczelléréivel egészen, hatvan szőlő felerészben, szintén vinczelléréivel, 300 család szolgálja, és 100 család fegyveres eseléd».

«Én frater igérem, hogy állhatos, erkölcsös és engedelmes leszek Isten és az ő szentjeinek Szt. Egyedről címzett Benczésrendi monostor szabályai szerint, föntartva az alárendeltséget és engedelmességet mindenekben a Flavián völgyében levő szent Egyed monostor s az apát úrral szemben.

Vegye tudomásul minden a jelen és jövőben létező Sumich-i zárdafáter és minden keresztény, hogy Odiló szent Egyed apátúra Péter apáttal és az itt élő fraterekkel való közmegegyezés folytán ezen fogadalmat, melyet a nevezett zárdában meg kell tartani, örök időkre megerősítette, és átok terhe alatt saját pecsétjének reányomásával sérthetetlennek nyilvánította.»

Ha valaki ördögi szándékból vezetettve vakmerően megsértené, vagy nevezett kolostort az anya-egyházzal való egységből szétválasztani akarná: Dathán és Abiron sorsával sújtassék. Hogy pedig e parancs feloldhatatlan legyen, a nevezett Atyák azt a szentesített határozatot hozták, hogy a szt. Egyed monostor egy tagja sem vétessék át a Sumichi Congreatióba, míg pecséttel megerősített ajánló levelet nem visz magával. Ugyanezen szabály tartandó szem előtt a Sumich-ból Szt. Egyedre készülő szerzetesekkel szemben is.

E rendelet tanúi és megerősítői: Odilo szent Egyedi apát úr Péter sumichi apát úr, Péter tihanyi apát úr, Tenzó bibornok úr, Péter szentmártoni apát úr, Péter prior, Péter dékán, Lőrincz dékán Minerbiai Péter, Majnerius és János-Odilo apát úr káplánjai, Odo frater, mint a jelen rendelet jegyzője, és a többi szerzetes.

Ennek az apátságnak alapítását megerősíti II. Páshalis pápa bullája is, melyet Pray szent Lászlóról szóló értekezésében Baluzi Miscellanea L. II. p. 183 után közölt, a hová Samaritanus Gallia Christiana tom. 6. 484 lapjáról került. Ez a bulla az idézett Menardiani-féle, egyébiránt nem valami hiteles forrás alapján, hanem magánember kivonatából Fejér által közölt okmányok hitelét, a mely pedig belső alakja, s a diplomákban idegen kifejezések miatt eléggé ingadozhatna, megerősíti. Kitűnik továbbá ebből, hogy az okmányban közölt privilegiumokat, a pápa majdnem szóról szóra megerősíti, ennél fogva tehát e bullát ismételni nem szükséges.

Az alapító levél és a pápai decretum erejénél fogva a Galliai szent Aegidius-monostor olyan szoros kapcsolatban tartotta magát a somogyvárihoz, hogy itt papi hivatalba csak Franciaország novitiusok léphettek, s csak Franciaország eredetű apátot választhattak. Miért is a monostort, elszórva, latinul nevezik, mely ürügy alatt itáliaiak is jöttek ez időben Magyarországra. A somogyváriak ugyanis szorosabb kapcsolatot véltek tartani az anyamonostorral, ha mindig Franciaország apátot választanak. De a magyarok és magyar király ezt a jogot figyelemre sem méltatták. Ennél fogva Imre király, hogy a magyaroknak utat nyisson, 1204-ben határozottan megparancsolja, hogy a szerzetesek, kiknek apátja meghalt, magyar benedictinust válasszanak, sőt az ellenmondó somogyiaknak igazgatójává rendeli a spalatói érseket, Bernárdot. Jelentés tétetvén a király eljárásáról az apostoli széknek, III. Ince pápa a következő levelet írta Imrének.

«Innocentius Isten szolgáinak szolgája Krisztusban szeretett hívünknek Magyarország felső királyának, Imrének üdvöt és apostoli áldást. Apostoli székünkhöz járultak kedves híveink a magyarországi szent Aegidius-monostor szerzetesei és keserves panaszok közt előadták, hogy meghalván apátjuk, régi és bevett szokásaik szerint mást választottak, a ki, mint a szerzetesek, latin nemzetiségű szokott lenni. De te kedvelt hívünk, (a mit különben alázattal és tisztelettel adtak elő), nem akarsz királyi beleegyezéssel adni; állítván, hogy csak Magyarországnak választásába egyezel bele. Tisztelendő testvérünk a spalatói érsek B. pedig ezt hallván, felséged személyéhez járult és magának kérte a monostort. Ezen, ha igaz, igen csodálkozunk, mivel ámbár ő hivatására szerzetes és nemzetiségére latin; mivel azonban főpápai hivatalt visel, neki nem volt volna szabad az apát tisztségét bitorolnia.

Mivel pedig sem nem új dolog, sem nem lehetetlenség, hogy országokban különböző nemzetiségűek együtt közös szabályok alatt szolgálják az Urat, legyen szabad egy latin szerzetesnek is lenni, mint-hogy ott több görög is van, figyelmeztetve kérjük és intjük tehát királyi Felségedet, hogy visszaállítván az előbbi köteles viszonyt, melyet nem saját jószántodból, hanem idegen tanácsra változtattál meg, ne akadályozd és ne engedd akadályozni, hogy a nevezett szerzetesek régi szokásuk szerint alkalmas férfit választhassanak apátnak».

Ugyanilyen iratot kapott a spalatói érsek, kit a pápa egyebek közt következő szavakkal dorgált meg: Íme, mennyire szereted és véded az egyház szabadságát! mennyire mozdítod elő és ápolod az apostoli szék tiszteletét! mennyi főpapi szerénység van benned s milyen buzgón gyakorlod a szerzetesi szabályokat. Valóban, ha említett vétkeidet temagad helyre nem hozod és hasonlótól nem tartózkodol, a mennyire szeretünk téged, annyira szigorúan fogunk büntetni, hogy egynek büntetése zabolázza a többit és az igazak a vétkesnek verében mossák kezeiket. Hogy e kemény feddésnek mi sikere lett a királynál és az érseknél, nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy ugyanaz a pápa a somogyi szent Aegidius monostort 1211-ben Péter alatt pártfogása alá vette, és a királyok és fejedelmektől adományozott szabadalmakat és közterhektől való mentességet, valamint régi méltóságait és a szokásokon alapuló jogait apostoli tekintélyével megerősítette.

IV. Eugenius pápa, megüresedvén a pécsváradi apátság, ezt, mint előkelőbbet, kiváló tisztelete jeléül Péterre a somogyi szent Aegidius monostor apátjára ruházta át, ki aztán a szokásos esküt Henrik pécsi püspök előtt le is tette. Azok közt a méltóságok közt, melyet III. Innocentius pápa fönnebb említ, úgy látszik, nem volt utolsó az sem, hogy a somogyvári szent Aegidius konvent régi időben nyilvános hitelességnek örvendett, a mit már a főzárának 1255-iki okmányai bizonyítanak. Azt pedig Kollerből tudjuk, hogy a pécsi egyház privilegiumait és kiváltságait 1404-ben itt írták át. Szent Aegidius apátjai, kiknek emlékét a pannonhalmi tabularium tartotta fenn, kevesen voltak. Ezek közül Gilbertus 1210-ben

a somogyvári szt. Péter-kápolna tizedére nézve a pannonhalmi apáttal, Uriával, választott bírák útján akként egyezett meg, hogy ez egyéb tizedek iránti jogtól eltekintve a szerzeteseknek önként 80 somogyi veder bort szállítson és a régi letagadott tizedet fizesse meg. E levelet aláírják az esztergomi káptalan tagjai; s mivel az e kor bírái és választott bíráinak eljárását élénken feltünteti, érdemesnek tartjuk egész terjedelmében közölni.

«Péter prépost és annak a helynek egész káptalanja, mindenkinek, kihez ez az okmány eljut, kéri imádságát az Urban. Megbecsülhetetlen jótétemény, ha az ember a feledékenység gyarlóságát nem ismeri és úgyszólván égi tulajdonság a lefolyt idők eseményeit emlékünkből megtartani. Csakhogy, mivel az emberi emlékezet mulékony és az emberi dolgok zürzavaraira nézve nem elegendő, az emberi értelem a jövőnek biztosítására kitalálta, hogy mindaz, a mi az emberek közt a törvénykezés terén vagy azon kívül történik, írásba foglaltassék, melynek feladata, hogy az idők folyamán elmosódó ügyeket ismét gyorsan emlékezetbe hozza. Adjuk tehát minden jelenlevők és jövőbelieknek tudtára, hogy a zavartalan békének, mely a pannoniai szt. Márton hegyi és a somogyi szt. Aegidius monostorok közt nem régen felmerült okokból megbomlott, a mindennapi súrlódások megszüntével helyre állíttassék, főnökeik t. i. Uria és Gilbert apátok Conventjeikkel egyetemben törvényes módon megegyeztek, hogy János esztergomi érsek, valamint Tiburtius főispán magukat kibékítésükre közbevehessék. Megegyezvén tehát a felek az intézők jelenlétében, azután pedig a különböző panaszokat előadván, másokat visszavonván, a pör egész anyagát négy pontba foglalták össze. Az említett választott bírák megegyeztek magok közt, hogy a S. Aegidius apátja a bortizedből, mely évenként a somogyi raktárba a barátok számára beszállítatik, 80 somogyi vedret levonhasson, de ez a pannonhalmi egyháznak jogait egyebekben és a többi somogyi egyházakban ne érintse. Midőn pedig a pannonhalmi apát a Somogy városában levő boldog Péter-kápolna tizedelési jogát egy negyed kivételével magáénak vallotta, viszont az ellenfél pedig azt állította, hogy az egészen az övé, nevezett választott bírák megegyeztek, hogy az esküt a pannonhalmi apátnak ajánlják fel, ha pedig ő vonakodnék jogaira megesküdni, legyen szabad azt a somogyinak letenni. Vetélkedés támadt továbbá a felek közt a somogyi egyház bizonyos Szobodi nevű községének tizede felől, állítván a pannonhalmi apátság, hogy az a tized a negyed kivételével az ő monostorához tartozik. A felek megegyezésére elhatározottat, hogy három pannonhalmi jobbágy esküre állíttassék, ezeket azonban a somogyi apát válaszsza meg. Negyedszer pedig mikor a pannonhalmi apát bizonyos elmaradt tizeden felül még 10 márkányi összeget is követelt és a somogyi apát azt állította, hogy ezt két pannonhalmi jobbágygyal ú. m. Imre és Miklós által már megfizette: a panaszos és bírák beleegyezésével a másik félnek akarata az, hogy e jobbágyok, ha akarnak, esküdjenek meg és ezzel a somogyi apát legyen megelégedve. Mivel pedig minden életkor az első ifjúságtól kezdve hajlandó a rosztól és a természet az egyenetlenségre, továbbá mivel a kiket az erény szeretete a rosztól nem tart vissza, azokat a büntetéstől való félelem megzabolazza, a fentebbiek megerősítésére a felek kölcsönösen 50 márka büntetésben állapodtak meg, melyet a megszegő fizetni köteles. Végre pedig a pannonhalmi apát a kikötött napon jelenlétünkben, minthogy a maga igazságosságában teljesen megbízik, igéri, hogy nemcsak a neki elküldött bánatpénzt nemcsak nem küldi vissza, hanem egyszerismind hatod magával személyesen is jót áll. A somogyi apát jelölése és választásánál pedig három pannonhalmi jobbágy bánatpénzbeli jótállással megerősítette, hogy a nevezett Szobod község tizede a pannonhalmi monostort illeti. A nevezett Imre és Miklós jobbágyok a fentebbiekre nézve gondosan kikérdeztetvén, mindnyájan tagadták és előttünk esküvel bizonyították, hogy arról semmit sem tudnak. Hogy tehát az utókorra nézve is hamisítatlanul bizonyíttassanak még két félnek és az e czélra kirendelt pörosztó Gervasius pristaldusnak kérésére jelen iratot kiadtuk és pecsétünkkel közösen megerősítettük. Az Úr születésének MCCX-ik esztendejében András magyar király dicsőséges uralkodása és János esztergomi érsek úrnak idejében. Bogeslav váci, Pethse győri, Kolonics pécsi püspökök, Poth palotagróf, Marcellus bácsi, Jula bodrogi főispánok, Jakab esztergomi olvasó mester, Ubaldo pozsonyi Benedek szt.-tamási prépostok, Domocos éneklő és Mihály örkanonokok, Apollinaris nyitrai, Pethon barsi földiaconusok, Sothomoz, Decang Albert, Chise, Wos (Vas), Sedech, Cyriacus, Marcellus, Isák Forti, Anania, Alexander, Miklós, Philipp, Salamon, Amandus kanonokok és többen mások.» A sz. Aegidius monostor másik apátja, kit a pannonhalmi könyvtárban találunk említve, Hilli-

bertus volt, kiről utóda Herveus apát bíróság alatt azt állította, hogy a pannonhalmi monostor törvényei a szt. Aegidius monostort a szántóföldek és éléstár tizedelésében csalárd módon és igazságtalanul zavarták. Bizonyoságot tesznek erről Dénes nádor levelei, melyeket nem kevésbé a régi pörök tisztaságának, mint inkább a gondos bíróság előrelátásának bizonyítékául egész terjedelmökben adunk. Íme:

«Dénes Isten kegyelméből nádor és Szolnok főispánja. Mindazoknak, kik e levelet olvassák, üdv az Úrban! A viselt dolgoknak emlékezete az emberek fejéből idővel nagyon gyorsan eltűnik, hacsak nem őrzi meg azt az írásnak élő bizonyága. Ezért illőnek találtuk a jelen és jövő kornak számára e levelünket kiállítani arról, hogy tisztelendő Uriás pannonhalmi apát a somogyvári szt. Aegidius monostor apátját és szerzeteseit élénk idézte némely ingatlanok, élés- és gabonatarak, magtárak, jobbágyok a szt. Péter kápolna parochiájának és némely más dolgoknak tizede ügyében, melyek a somogyvári kolostorhoz tartoznak, és mondá, hogy a nevezett tizedek az ő egyházának joga és tulajdonába kellene tartozzanak, de a somogyvári monostor apátja és maga a konvent igazság ellenére visszatartják. Ezt hallván a somogyvári apát és convent nem tagadták, hogy a nevezett jogok a pannonhalmi monostorhoz tartoznak. Midőn ezt a feleletet hallottuk, megkérdeztük, vajjon nem előbb említett apáttól való félelem vagy tudatlanság, vagy gyávaságból, vagy talán a nevezett helyekről való lemondási szándékból nem védik meg egyházuk érdekeit? De a fennebbi okok közül egy sem kényszerítette őket erre a feleletre, hanem az előbb nevezettek mind elismerték, hogy azok a jogok a pannonhalmi monostorhoz tartoznak. Maga a pannonhalmi apát kötelezte magát ezen felül, hogy írott bizonyítékokat is mutat fel és pedig úgy az Apostoli széktől delegált bíróságtól ú. m. a győri püspöktől s a bééli és váradi apátoktól, sőt magától a somogyvári szt. Aegidius monostor apátja és conventjétől is, melyeket midőn felmutatni és felolvastatni kértünk, úgy találtuk, mint maga a pannonhalmi apát állította, s ennek a szt. Aegidius monostor apátja és conventje nem mondott ellen. Az ő nyilatkozatuk a következő: Adjuk tudjára minden jelenlevő és jövőbeli kereszténynek, hogy én Herveus, a somogyvári szt. Aegidius monostor apátja és mi szerzetesei a szentszéktől kijelölt győri püspök és a váradi és bééli apátok, mint bírák jelenlétében arra az ügyre nézve, a mely a pannonhalmi apát és mi közöttünk somogyiak közt előfordult közös akarattal és egész káptalanunkkal egyetértve elhatároztuk, hogy nem követjük Hillibertus apátnak és pártfogóinak igazságtalanságát, kik a pannonhalmi monostor birtokait a mi népünk és a szt. Péter kápolna plébániájának szántó, gabona és éléstári tizedelésében megkárosíták, nem akarunk továbbá a királyi és pápai privilegiumoknak ellen cselekedni, sőt inkább a törvényeknek engedelmeskedni, mintsem gonoszul egyenetlenkedni. Igérjük és kötelezzük magunkat és utódainkat a nevezett tizedek megfizetésére, mivel azok jog szerint teljesen és érintetlenül a mondott monostort illetik, t. i. minden szántó-föld gabona és éléstárból, mely a miénk, népünké, vagy a szt. Péter kápolna parochiájáé, nem akadályozzuk és akadályozni nem engedjük a tizedszedést, hanem bírja az említett monostor a felsorolt tizedeket nyugodtan és békében a mi és a mi utódainknak ellenmondása nélkül. Ennek megerősítésére jelen levelünket adjuk és pecsétünkkel megerősítjük. Kelt az Úr megtestesülésének MCCXV. évében. Mi pedig Dénes nádor meghallgatván a szt. Aegidius monostor vallomását és megtekintvén a fönnebb említett pannonhalmi egyház bizonyítékait, az összes felsorolt dézmákat örökbirtokul a pannonhalmi zárdának ítéljük és rendeljük. Mindennek bizonyítékául és örök emlékezetül adjuk jelen, védőpecsétünkkel megerősített levelünket. Kelt az Úrnak MCCXXXVIII. esztendejében.

Előző végre bizonyos Petrus Chaholy a somogyi szt. Aegidius monostor commendatariususa 1506-ban, kit midőn Máté pannonhalmi apáttal együtt II. Ulászló és II. Gyula pápa parancsának, melyben a Benedek-rend reformálását elrendelik, ellenszegült, a pápai szék által kinevezett bírság a rendbe visszavezették és tán javaitól megfosztották, mert 1511-ben már György szerepel, mint somogyvári apát. Hogy ez a monostor melyik évben hagyatott el, mikor égett le és omlott össze: nem ismeretes. Hogy ez a mohácsi vész előtt nem történt meg, bizonyítják a conventnek 1525-ben a szerencsétlen II. Lajos királyhoz küldött jelentése arról, hogy Enyinghi Török Bálintot, Chwla-i More Miklóst, Dezsöfyt és más hatalmas somogyi nemeseket, a pannonhalmi főapát, Máté miatt, a király elé idézték, mivel a tizedet nem természetben, hanem készpénzben akarták fizetni. Felosztatván a rend az apátság címét és javait, azok az érdemes egyházi férfiút kapták II. Ferdinánd császár magyar királytól, kiknek

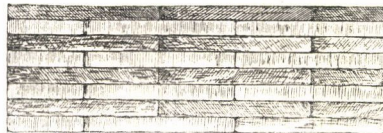
a székesfejérvári egyházmegye területén levő kisebb prépostsági birtokait a zalamegyei Hosszúpácz, Németspácz és szt. András-páczot a törökök elpusztították, míg a törökök kiűzetvén, a régi birtokokhoz csatoltattak. Ez az a mit az apátság elpusztulásáról directe, Jagustich Pálnak az apostoli szék protonotáriusának, az összes jogtudományok doctorának és a zágrábi székesegyház olvasó kanonokjának a császári felséghez intézett könyvecskéjéből megtudhatunk.¹ Ma puztán ezimét adományozza a magyar király, melyet legutóbb Dulánszky Nándor pécsi püspök viselt.

Kupa hegy térképe most már a részben feltárt romok által jelentékenyen megváltozott. Előbb még a térrajzon jelzett kevés dűledék is begyepesedvén és sűrű bozót alá kerülvén, az épületeknek utolsó maradéka is annyira eltűnt a földszínéről, hogy a bazilika fekvésére csak gondos kutatás és a helyi viszonyok alapos összevetése alapján lehetett következtetni.

Az a hely, hol a térrajz (1. kép) kissé görbült alakú faltöredéket jelöl, a valóságban csak egy kötömb. De a hely keleteléséből indulva ki, itt kellett az egykori apátsági templom főapsisának déli sarkát keresni. A sejdítés nem csalt: pár órai munka után csaknem egy méter mélységben előbukkant a teljes félkörű apsis és a kelet felé ahhoz ragasztott későbbi idomtalan faltömeg. Minthogy a főapsis átmérője kezünkbe adta a mellékhajók méreteit, könnyű volt a templom egész nagyságát két és fél nap alatt az említett csekély számú munkással is, habár a falak néhol két méter mélységben is ki vannak szedve, felderíteni. Mindenekelőtt feltűnt már akkor a falrakás sajátos technikája, mely az úgynevezett halgerincz rakáshoz hasonlít, csak hogy itt a ferdén élére állított kis kőlapok jobbra-balra dülnek és e sorok közé meleg mészből készült habarcsot öntöttek. Ez a fal magva, melyet mindkét oldalon

2. A fal átmetszete.

3. A fal burkolata.

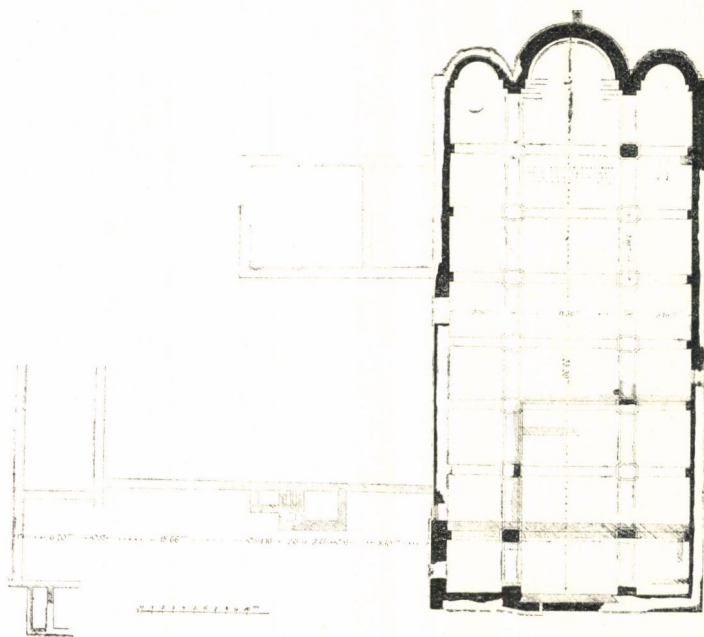
külső felületén egy rend vörös téglá, s egy rend vastagabb faragott kő szabályos rétegekben váltakozva borít be. Ez a színes burkolat egyszersmind a falak külső dísze, míg belsejüket mindenütt fehérre meszelt vékony vakolat alkotja. (Átmetszetét és burkolatát l. 2. és 3. képünkön.) Az apsisban búzaka-lászos falrakást is találunk. A templom későbbi toldásai, sőt még a középső hajó emelkedésének az emporiumnak oldalfalai is feltűnően silány téglafalból állanak, melyet a vakolat alig tart össze, ellenben az eredeti főfalak mészhabarcsa kemény mint a kő.

Az ásással már az első alkalommal lementünk a főapsis külső és belső színén egész a padlóig, mely fölött a segédkező papság félkörű padozata még megvan, de burkolata hiányzik. A négyszögű kőlapokkal borított padló alatt még egy második padló kövei is előbukkantak, a melyen egy hengeroszlop lába tűnt elő, de már ez sem állott eredeti helyén, mert a béma jobboldalán, a megfelelő helyen, ilyen oszloplábnak nyoma sem volt; s különben is minden erőszak nélkül elvált a talajtól, a mi mutatja, hogy ez az attikai profilú bázis csak a törmelékkal került e helyre.

A fő apsis után a délinek feltárása következett, de ez alkalommal itt is meg kellett elégedni a fal élvonalainak kiásásával, mert az éjszakinak falából két méter mélységben sem sikerült részletet fel-találni. Annál több megszenesedett tölgyfatöredék és felismerhetetlen alakú, egészen szétmálló vasdarab, különösen kettős kör alakú fejjel ellátott (pillangó fejű) és úgynevezett léczszeg jött elő. Minthogy a meg-lehetős mélyen fekvő apsisok, s kivált az egyetlen föllelt bejáratnak feltárása aránytala-

¹ Ennek a könyvecskének nincs ugyan évszáma, de a benne foglalt dolgok miatt I. Leopold uralkodásának első tíz éveibe kell helyezni.

núl sok időbe került, a templom nyugati sarkait már csak mérés útján lehetett megkeresni. Lemértük ugyanis a főhajó szélességét a diadalív pillérétől nyugot felé négyszer, s innen észak és déli irányban kétszer, s néhány kapavágásra már előtűnt mind a két nyugati fősarok. Toronynak nyoma azonban, a templomnak ezeken épen, mint a szintén francia eredetű vértesszentkereszt-i román templomnál nem volt még ekkor, később elő jött. E kérdést különben csak a falak teljes feltárása fogja tisztázni. Junius 27. és 28-án is csak ugyanazzal a csekély erővel folytathattuk az ásást, ezért ekkor is csak az élvonalak feltárására kellett szorítkozni, s örülhettünk, ha a templom szabályos keletelését és a déli főbájarat fekvését megállapíthattuk. A déli bejáratból ekkor csak a két faragott kőajtófélf és ugyanilyen félkörívű záródásnak egy részlete jött elő, a küszöbön azonban itt lehetetlen volt lemenni. A templomnak ezt a bejáratát későbbi időben durva téglafallal berakták. A közben eső ünnepnap rendre jártuk a gróf úrral a falú összes házait és sikerült a kupavári templomnak néhány érdekes építési részletét az utcán, házak, pinczék és kőkerítések falaiban feltalálni, melyeket két érdekes, szintén a Kupavárról

4. A templom és zárda alaprajza.

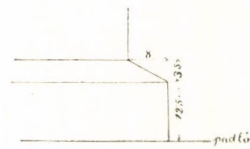
előkerült praeistoriai kőmozsárral együtt, a többi figurális és ornamentális faragványokhoz a grófi parkba szállítottunk.

Október 12-én, 14-, 15- és 16-án, fájdalom, ismét csak igen csekély, 10—15 munkás embert lehetvén szerezni, a nagy tömegű föld és törmelék rendszeres kitisztítására ezúttal sem lehetett gondolni. Megelégedtünk tehát a sanctuarium éjszaki felének feltárásával és egy nagy két méter mély átvágás készítésével a diadalív irányában. Így maradt még némi idő a kolostor téglapadlója és a templom nyugati részének némileg mélyebb feltárására, mely munka magában véve csekély ugyan, de mint eredménye mutatja, azzal a reménnyel biztat, hogy ennek az ó-román ízlésű román templomnak és zárdajának teljes feltárása megérdemli a Műemlékek Bizottságának figyelmét és az ásatások kellő erővel való folytatását és befejezését. A padlóról ugyan átlag mindenütt legalább két méter kő- és téglatörmelékkel kell elhordani, de e közt még sok építési részlet és faragványnak, alatta pedig több érintetlen sírnak is kell lenni.

A harmadik alkalommal folytatott ásás eredménye az emporiumnak egy pillérnek és a déli mellék hajóban levő, fájdalom, kirabolt sírnak feltárása. Mint az ideiglenes alaprajz (l. 4. kép) mutatja. A templom három hajós, három félköríves apsisu szabályosan keletelt kora román stílű bazilika, mely-

nek középhajójában a főapsisban emporiuma volt. A főfalak külső és belső tagozása rendkívül egyszerű. A két mellékhajó padozata a templom egész hosszában körülbelül 80 cm.-rel mélyebben feküdt, mint az emporium, mely a főapsisból körülbelül a diadalív, illetőleg az első pillérpár irányáig terjedhetett. Az emporium kiemelkedő falai két oldalán, melyek a mellékhajóktól elválasztják, igen rozszant, magától szétmálló téglákból állanak s a padlót épen úgy, mint a templom többi részén lapos, négyszögletű porlékony mészkő borítja. Ezek a rongált kőlapok több helyen hiányzanak, és mivel csak lazán voltak a sárga homokágyba (nem mészhabaresba) lerakva, a ráomlott törmelék több helyen az egész padlót annyira egyenetlenné tette, hogy a tulajdonképeni niveau megállapítása csak a falak mentén sikerül.

Eddig is bizonyos, hogy a presbyterium alatt altemplom nem lehetett, mert a délkeleti egészen kiásott pillérláb az eleven fekete földbe rakott alapfalakon nyugszik. Az emporiumnak csak déli részén sikerült a mellékhajóból felvivő lépcsők nyomait feltalálni, de a középhajó felé terjedő széléről a lépcsőket rég elhordták s tovább még nagy tömegű törmelék alatt rejtőzik a talaj. Így a főoltár és oltársátor helye sem állapítható meg; legalább az emporiumnak megfelelő helyén a felszedett kőlapok alatt sem sikerült bár belső, az apsis felé eső alapjait sem feltalálni. Épen így föld alatt van még a zárda által a templomba vezető valamennyi átjárás, habár az éjszaki fal irányát átnetsző mélyítés feltárta a zárda és valamivel feljebb a templom éjszaki hajójának padlatát is. Előbbit téglaréteg, az utóbbit az említett négyszögű kőlapok fedik. Hogy erre éjszak felé került el a zárda, semmi kétséget sem szenved már a régebbi, mindjárt említendő 1824. és 1828-iki ásásokról fenmaradt jegyzetekből is. Most ennek kutatása másodrendű levén, az említett téglapadlón kívül csak is két darab fala került elő; egyik az éjszaki faltól nem messze a föld színe alatt, csekély mélységben, a másik pedig szintén a falra derékszög alakban, a nyugati sarok közelében, a mi arra mutat, hogy a zárda egyik oldalszélessége csaknem az egész templom hosszát foglalta el.

5. Pillérláb.

Említést érdemel még egy sírgödör a déli mellékhajó diadalív pilléréből csekély távolságban, melynek faragott kőpárkányzatát és a valószínűleg márvány sírgödő számára rendelt szelvényt köveit vaskapcsok tartották valaha össze, de ezek részben már kirozsdásodtak; a sír födelét elvitték s tartalmát bizonyosan kirabolták; mert jelenleg faltörmelék tölti ki, s így nem is remélhető, hogy legfeljebb csontváz-töredékeken kívül egyéb is jöjjön elő benne. Bizonyosan ilyen szabályosan rakott és tán még érintetlen sírgödör vár feltárára a templom többi helyén is nevezetesen a főhajóban a főoltár előtti téren, a melyet mint előkelő temetkezési helyet bizonyosan előbb foglalt le magának a templom alapítója, vagy tán építtetője, mint a mellékhajó említett sírűregét. Ez a nagy és mély keresztmetszés egykori diadalív alatti téren feltárta még, hogy annak négyszögű pilléreit, sőt még a padló alatti alapfalakat is már rég elhordták, míg a délinek négyszögű, igen egyszerű tagozású basisa is rongálva bár, de a méretek pontos feltüntetésével napjainkig fenmaradt. Hogy a többi pillér töve milyen állapotban van a földszíne alatt: még ma nehéz megmondani: a hol a kincs- és téglakeresők rábukkantak, bizonyosan egészen hiányzik, a hol ellenben ezek figyelmét elkerülte, még bizonyosan más építési töredékekkel együtt fel lesz található. A kiásott pillérnek legalsó, a templom padlójával egy színben levő tagját óriási laposkő alkotja, mely tekintve, hogy nem négyszögletű, hanem már szabályosan alkalmazkodik a pillértő görögkereszt-alakjához, arra a föltevésre enged következtetni, hogy a templomnak presbyteriumon kívüli része is valamikor mélyebben feküdt; de ezt a feltevést más egyéb ok, fájdalom, nem támogatja, sőt ha ez áll, akkor a főoltárt sírgödörrel fel kell tennünk, hogy későbbi, vagyis a már fölebb emelt padló idejéből való lehet, mert párkányzata ezzel egészen egy színben van. E pillérnek basisa egyszerű, egyetlen síma ferde tagból áll, s féloszlopon a pillért nem támogatván, itt a szögletlevél semmiféle alakjában eddig elő nem fordult. (Átmetszetét l. 5. k.)

E pillér tövében lehetett az epistola felolvasására szánt ambó, de ennek eddig még semmi nyoma sem jött elő.

A déli mellékhajó főfalából előszökő pillér mellett, mely a keresztív hordozására szolgált egy

lépcsőzetesen végződő, későbbi, silány rakású, vegyes fal húzódik a főfallal párhuzamosan nyugat felé. Rendeltetése azonban egyelőre, míg a nagy tömegű törmelék folytatását elfedi, nem egészen világos. E mellett részben az üres sírgödör fölé dülve, jött elő egy hatalmas faragott kő, mely egy hatszögnek feléből alkotott pillérnek az a része, honnan a boltozat, úgy látszik, csúcsíves bordái indultak ki.

A nyugati főfal a padlótól számítva 4—5 méter magasan áll fenn még, és egészen elfödi a törmelék, ez okból jöllehet a fal éle egészen kiásva, a bejáratnak itt nem lehetett nyomára akadni. Igen valószínű, hogy alább előkerül. Kijárás lehetett még éjszak felé is a nyugati saroktól csekély távolságban, de ez is mint a déli kapú, részben románkori szögleteszlop és félkoczká diszitményes faragott kövek, részint pedig téglával be van rakva; a miből látszik, hogy a csúcsíves korban több románkori faragványos épületrészt építőanyagának használtak el; a templom alaprajza azonban épségben maradt ránk.

A déli kapú mellett nyugatra kiszögellő pillérhez egy durva, lazán rakott később kori vastag fal csatlakozik, mely, mint később kitűnt a mind a három hajót keresztülmetszette, mi által az egész templom csaknem felével megrövidülhetett. Ennek az elmetzésnek oka az lehet, hogy az idők folyamában, tán a reformatio következtében a hívők száma megapadván, fölöslegessé vált az aránylag terjedelmes templom, s az elrekesztett és az isteni tisztelet czéljaira többé nem használt nyugati részt profán czélokra használtak fel. E czélra látszik szolgálni az itt látható több irányban haladó faltöredék is, melyek mint a rajzon kivehetők, kisterjedelmű lakószobákat vagy tán gabona és más értékesebb tárgyak eltartására használt helyiségeket zártak körül. Erre látszik még mutatni különösen az a két ablakszerű, csekély terjedelmű nyílás, mely egy ilyen szűk szobácskába vezethette a világosságot, a déli főfal nyugoti negyedében. Mindez azonban csak a templom egész területének kiásása után lesz világos.

Álljon itt most a leletek bemutatása előtt, a mit a templom elpusztulása és a romok viszontagságairól tudhatunk.

Az apátság, ha romladozó állapotban is, fennállott a mult százév végéig. Ekkor bekövetkezett végpusztulásáról s a folyó százévi többszöri ásatásokról szóló adatok, melyek a grófi levéltárban találhatóak, tudtommal eddig még nem láttak napvilágot.

Ilyen a következő:

«Tekintetes Horváth István úr, a Széchényi országos könyvtár őrzője 1829. június 8-ikán kelt levelének kivonása Somogyvár iránt» cím alatt olvassuk: A somogyvári szőlőhegy végső dombján talált omladékok bizonyosan a régi Somogyvár, és a benne virágzott Szt.-Egyed Apáturságnak dűledékeit teszik.

Somogyvárról azt mondja Szt. László király azon levelében, melyben Szt. Egyed Apáturságát felállította, hogy ez országlása alatt Nobilissima Urbium Terræ volt. A Gothicus faragású kövek, az *ostyasúló*, a kiásatott csontok, mind a Klastromra mutatnak; azt pedig, hogy sarkantyúk, és granát golyóbis darabjai is találtak, onnan kell megfejteni: hogy a szt. Egyedi Klastromban nem magyar, hanem francia Benediktinusok laktak, kiknek a föld népe között bátorság miatt várra és védő katonaságra volt szükségök: és ezért mondja Szt. László 1091-ki oklevelébe: «Adtam a monostornak Centum militum domos». Tudniillik a Szt. Egyedi Apátság Somogyvárott leánya volt a Marseille és Nimes szomszédságában fekvő Szt. Egyedi Francia Országi Benedictinus Apáturságnak. Innend jövének ki a francia barátok Magyarországra, úgy hogy egyenesen a francia Apátúrtól függne somogyvári Apáturok.

Ha Portugáliában most belső háborúság nem volna, ha meggyőztem volna a külföldről a szükséges könyveket szerezni, jó formán oda ütött volna ki a dolog, hogy első *Geysa királynak francia felesége fekszik Somogyvárott eltemetve*.

A talált pénzek (vékony sárga rézpénz, a mostani két krezos nagyságú) egyik oldalán, hogy elmondjam, a mit róla kitanulhattam, mindég ezen betűk jönnek elő R. Mon.* R. Mon* azaz Regia Moneta, pont helyett egy cherubim, azaz szárnyas angyal. A közepén világgyolyóbis áll, körülveve holmi vonásokkal. A másik oldalán vannak a francia lilomok. Itt az írást, kivéven a Bou részecskét, olvasni nem tudom. A pénz bizonyosan vagy francia, vagy nápolyi pénz. Itt Pesten nincsenek könyveink ezen országnak pénzeiről stb.

Egy rövid kis értekezés, mely eddig még szintén nem látott napvilágot, szintén megőrzött egy pár adatot, melyet érdemesnek tartok itt kivonatossan közölni.

Hogy Somogyvár, írja Rothkrepf Gábor szerző, a ki a többi adatot is másolta egykor, a Vármegyének feje volt, a neve a Vármegyének — is eléggé bizonyítja. A traditio szerint nagy város volt egykor, s nem azon völgyben feküdtek házai hol most, hanem az éjszaki dombokon terjedő térségen, hol még most is látszanak régi utaknak nyomai.

Hogy a régi rómaiaknak is voltak itt kolóniáik, bizonyítják a parasztok által mai napig is szántás és szőlőkapálás közben talált római pénzek, melyekből legnagyobb számmal Constantinus és Valens pénzei vannak. Találtattak Nero s Domitianus pénzei is.

Az öregebb somogyvári parasztok (különösen pedig e folyó 1828-ik június 29-én a most 80 esztendő Gyurákovits Mátyás) beszélnek, hogy régenten Somogyváron magyarok, németek s ráczok laktak s házaik már a várhelyi v. váraljai pusztán kezdődvén a Grabinai völgyig terjedtek. A belvárosnak fő temploma állott a mostani tiszti lakás kertje mellett (az előtt birkaakol) dombján, hol egyszersmind temető is volt a templom körül, melynek négy falai, három nagy ajtókkal együtt még 1766-ban állottak, omladékai a földben most is itt látszanak. Ennek köveiből építették a mostani templomnak hátulsó vagy régebb részét. Ez előtt a falú temploma kicsiny volt, s csak deszkákból az Mesternek mostani háza helyén. Az e' helyett a már említett kőből épült templomba be ütött a ménykő, s 1793-ban elégett, tornyában a' harang is el olvadt. Ő Excája bold. emlékezetű G. Széchenyi Ferencz ismét felépítette s' egyszersmind napnyugot felé meg is bővítette, s a mostani tornyát csináltatta, a mit a Sanctuarinum bolthajtása elején lévő ezen Chronosticon bizonyít: «Patro CInIo et pIetate LoCI hVIV s patron I Fran CIsCI e Com ItIbYs SzeChény I s Vrre XI et a VC taf VI.» Ez a Chronosticon 1803-ik esztendőt jelöli.

Ezen nagyobbításra pedig rész szerint a Kupavárból hordott köveket használták. A régi traditio szerint a már említett egykori főplébánián, vagyis a belvárosnak főtemplomán kívül volt a magyarok temploma a Kupa hegyen; innen északra a szőlők mellett a pap rétje felé vivő mély úthoz közel, hol még most is gömbölyű mélység találtatik, s mondják, hogy egy pár esztendő előtt kőomladékok is voltak láthatók.

A ráczoknak temploma volt az úgy nevezett Kurtó dombon a mostani plébános úr szőlője felett, napkelet felé, hol még kövek is találtatnak.

A németek hóstátja¹ s temploma a váraljai pusztán volt.

Itt igyekszik az író Fesslerből, Pray és más írókból vett idézetekkel megbizonyítani, azt a különben is kétségtelen tény, hogy Somogyvárott egykor vár állott. «De hogy hol volt ez a vár, folytatja Rothkrepf, nem bizonyos; a mostani Kupaváron-e, melyet a lakósok most is Várhegynek hívnak, vagy egyébütt?»

Ez a szó Kupavár úgy látszik nem régen ragadhatott a mostani helyre, melyet másként Kupahegynek, vagy Kupának is neveznek. A mint is ezen a vidéken a lakósok minden magasabb dombjaikat csak Kupának nevezik. Tolna vármegye dombóvári járásában is Értvény helység határában az *edelényi* pusztán egy pusztult vár messze terjedő omladékai is Kupavárának neveztetnek. Lásd Tudományos Gyűjtemény 1824. X. 69. l.

Feltenni azonban méltán lehet, hogy Somogyvára a mostani Kupahegyen lehetett, annyi bizonyos, hogy ennek utolsó birtokosai minden legkisebb erő jószágaiból annyira kifosztották, minek előtte ott hagyták volna, hogy a mint az 1828-iki ásásból (alább erről bővebben lesz szó) kitetszett, még a vasrostélyokat is kiszedette ablakaiból. Hat esztendő előtt Öreg-Lak felé a vár árka mellett egy gödörben mintegy tizenkét szekérre (?) való embercsontok, összevagdalt koponyák találtattak, melyek planiroztatván a hely, a hegyalján elásattak.

(A többi felhozott adat Horváth István Tudományos gyűjteménybeli értekezéséből van véve.)

Ugyancsak Rothkrepf Gábor feljegyzésében olvasható egy másik ide vágó levéltöredék: «Harsány

¹ Vorstadt. Kolozsvár egyik külvárosát ma is *Hóstát*-nak nevezik.

Ferencz egykori M. Gr. Széchenyi Família tisztartójának 1829 július 6-án kelt levele kivonása» melyből Rothkrepf a következőket tartotta följegyzésre méltónak.

«Én 1799-ben mentem Somogyvárra és 1811-ben jöttem el onnan. Én oda menetelemkor, első esztendőben azon várnak megvizsgálására igen törekedtem és sokszor annak körületét, alattomos és furcsa lukait megvizsgáltam, másokkal megnéztem, és bele bujattam, de semmit sem vehettem ki azokból. 1799-ben még a vár némely helyén három, két és egy lábnyi falai fenn állottak termő kőből és sok mészszel építve. Mondják az emberek, hogy a többi régi falból a mostani fogadót 's régi malmot építették. Az uraságnak volt egy kis Pinczéje a Vári-hegyen, melynek falai a régi vár falaiból voltak, és csak egyik fala volt új. — A kut még 1799-ben mély volt, én hajigáltam is belé köveket, utóbb eltöltöttem kövekkel, földel és szeméttel; a kut a vár közepén állott. Tornyot nem értem, nem is hallottam, hogy lett volna, ámbar sokat kérdezősködtem. Ő Exeja boldogult Gróf Széchenyi Ferencz jószágait vizsgálván, a Vári-hegyen levélesszín alatt gyakran ebédelt 's főzetett, ő is küldött le két várásókat, kik mellé több embert adtam, kik ásták is a várat egy néhány napig, de semmi nevezetesre faragott köveknél nem akadván, félbe hagyták munkájukat. — A vár körül a szőlők már akkor is megvoltak, mely szőlők munkáltatásánál a munkások egykor egy nagy sarkantyút találtak, melyet ő Exeja meglátván Sopronba vitette. A sarkantyúnak azon vasa, melyben pengője állott, újni hosszú volt. A szántók a szőlő gyepűnél egy vas csákánt is találtak, mely nem nehéz vasból, de nagy hosszú nyakú, gömbölyű óru és hegyes volt, melyet utóbb kitisztítván, végre Gévy urnak G. Andor néhai nevelőjének adtam.»

Érdekesebb ennél a jegyzőkönyv, mely leírja az 1824 és 1828-ban Mátrai Gábor (előbb Rothkrepf) felügyelete alatt folytatott ásatásokat és azok eredményeit. «Bevezető Tudósítás Kupavárról» című kéziratban, mely a hely leírásával kezdődik, állanak a következő sorok:

A traditio szerint boldog emlékezetű gróf Széchenyi Zsigmond e várnak a földszinttől még magasban fennálló falait lehordatta, s a kövek és téglákból a parochiát és a somogyvári templomot, koresmát és a már eddig összedőlt kukoriczai régi malmot építtette. A földszíni lerontott falak ez időtől fogva bebokrosodtak és a sűrű fák elborították. A váralját fedő szőlőkerteket parasztok birták; ezeket gróf Széchenyi Ferencz ő ex-ja a parasztoktól megvette, s a vár felső részében imitt-amott észre vett vastag falakat, részint puskaporral, részint emberei által kezdte széthasogatni, abból a célből, hogy valamely pinczéje akadhasson, de semminemű üregre nem jutván, minekután néhány buzogányt, sarkantyút s kardot találtak, a munkát félbe hagyták és a várdombot naponként sűrűbb bokrok borították el. Széchenyi Lajos grófnak birtokába jutván Somogyvár, a Kupahegynek felső részét, hol az egykori vár falai látszottak, a bokroktól megtisztíttatta, s oda alkalmas utakat és nyugvó helyeket készíttetett; minekutána pedig a várnak négyszögű formáját, melyet a négyszögű árok vett körül, ki lehetett venni, 1823-ban a vár éjszaki részén, a sok heverő téglát összehordatta, s ugyanott megkezdé a falakat felkeresgetni s imitt-amott a falakat éjszaken egy lábnyi mélységre a földből kiásatni.

Azonkívül az éjszaki oldalon Öreg-Lak felé a támasztó falakat, melyek az árok felé ereszkedtek, egész a fundamentomig kiásatta, hogy lehessen látni az építés formáját, módját, és a falak magasságát, mely még mintegy másfél öl volt. Minthogy pedig az egész domb összeomlott falakból látszott állani a gróf úr megengedte, hogy somogyvári tartózkodása alatt 1824-ben az ásatást tovább is lehessen folytatni; mely a következő renddel ment végbe.

Elkezdett az ásatás az éjszaknyugati szegleten, a honnan abba a völgybe lehet nézni, mely a laki szőlők előtt fekszik, s melyben két oldalról u. m. nyugat és kelet felé felhalmozott töltés látszik, mintha ott valaha tó volt volna. Ebben az éjszaknyugati szegletben legelébb egy bolthajtás volt leszakadva, a négyszögű térséget falak vették körül s téglával, nagy és apró terméskővel volt tele; a jobb köveket és téglákat e szöglet átellenében Öreglak felé álló dombocskára rakásra hordták. Ugyan e rakás előtt kis térségen egy gödörben egy-két esztendő előtt sok embercsontot találtak, melyet ismét betemettek. Az említett oldalszögletből kihordott földből az átellenben fekvő dombig az árokban egy töltést készíttetek, hogy a téglahordók munkája megkönnyíttessék. Ebben az egykori boltban egészen a falak alá ásattunk, hogy lássuk a falak mélységét, mely többre, mint másfélöltre nem ment, Öreglak felé egy földdel és téglával berakott ablak forma nyílás látszik,

Ezen az éjszaki szögleten találtak egy Zsigmond király idejéből való ezüst pénzecskét, több vaszeget, szép faragott termésköveket, nagy és apró puskagolyókat.

Az említett bolthajtástól kelet felé levő négyszögű ürességbe be lehetett menni, falai nagy terméskövekből voltak; egyébiránt ez is mint az első bolthajtás tele volt földdel; de már éjszak felé három lábnyinál mélyebbre téglá nem találtak, ellenben igen sok égett fa, szén és összeforrt kő, mely arra mutat, hogy ezt az épületet tűz emésztette meg. Itt több törött sarkantyú, embercsont vasdarab és egy faragott kő találtak. E térségnek csak déli része ásatott jó mélyre, minthogy ide egy nyílás látszott vezetni dél felé a keresztfalba, valamint éjszak felé is egy ablakforma nyílás volt. Itt jött elő egy második faragott kő, apró vas- és rézdarabok, sok üveg és cserép, apró lakatok, kulcs nélkül egy kés, melynek szivformájú rézgombja volt, egy vas parasztkulcs, mint a méhésznek szokott lenni (?) egy kilincsforma vas egy fenőkő, egy felkötő sarkantyú, egy darab vas mozsár, egy fél láb hosszú vékony láncz, vékony összedomborodott veresréz darabok.

Ennek a második térségnek kiásása után a kelet felé mellette levő négyszög kiásására került a dolog, melynek éjszaki falán két ablak volt, egyik ugyan még felül be van bolttal hajtva, a másiknak felső boltozása már leomlott. Ennek pallója téglákkal volt kirakva; mélysége egy ölnyi volt. Itt is sok égett fa és összeforradt kő jött elő.

Ezt a harmadik térséget követte dél felé a negyedik, melyben délről egy nyílt bolthajtás, mellette ismét kelet felé is egy bolthajtás; ezek közt pedig észak felé szintén összedőlt bolthajtás látszott. Ennek a térségnek mélysége alig ment négy lábra, mert azután csupa fekete föld volt, mely mélyebbre nem ásatott. Itt jött elő a harmadik faragott kő.

Itt kezdődött az ötödik térség ásatása, melynek mindjárt nyugat-északi szegletén két egymás felett levő háromlábnyi hosszúságú terméskővályuk voltak a falba építve, melyeknek felsőbbikéből az alsó felé három lyuk szolgált, az alsónak pedig éjszaki szegletén van egy lyuk. E vályuk felett dél felé a faloldalban egy szép czifra kő állott. E vályukat alulról két kiczifrázott oszlop tartotta, mely a terméskőből álló padlóig mintegy két lábnyira ereszkedett le. Itt voltak a negyedik és ötödik faragott kő, mely a vályuk felett a déli oldalban a falhoz volt csatolva (?). Ez alatt állt a 8. sz. vályu, melyik a 9-iken feküdt. Ezek alatt balról állott a 6. sz. oszlop, jobbról a 7-ik, melynek felső része téglákkal volt foltozva.

Itt az ásatás abban maradt, de 1828-ban junius és julius havában ismét folytatták s a följegyzés folytatónak elsorolja az ekkori munkákat és a lelt tárgyakat is. Így az említett 5-ik térségen különféle nagy gothikus kövek és sok apró vasdarabon kívül egy vékony felismerhetetlen czímerű (?) Olvashatatlan írásu, másik felén *háromliliomos* három koronás rézpenz, több régi könyv réz kapesai és czifraságai vasfogó, baltácska, lakatok, kalapács, egy darab fejmárvány egy agyagból készült czipó (?) melybe több lyuk volt nyomva, lándzsavas, rézbárdok, melyen *liliomok* látszottak, felkötő sarkantyúk, széles patkók, rézfazék, kályhadarabok, lenmag, vasolló, egy darabocska terpentinkő egy nagy köszörű, vagy inkább kis sóórlőkő, rövid nyárs, kardmarkolatok vasból, félgömbölyű sisak forma edény vasból, egy fele a kis ostya-sütőnek, késvasak, és rézesattok találtak.

E térnek épen a közepén oszlopnak kellett a följegyzés szerint állnia, mert annak alja veres agyagból (?) még ott állt. Előjött még egy nyolcz szegletes fővénykő is, mely valamely oszlopfő (?) lehetett. Az Öreg-Lak felé álló falban az épület belseje felé egy háromszögletes kő áll ki, s alatta téglaszlop, mely polcz lehetett. Ezután van egy ablaklyuk, s tovább egy kályhanyílás, mely egy lábnyira felemelt bolthajtáson állott. Kelet felé látszott végre e térségnek ajtaja.

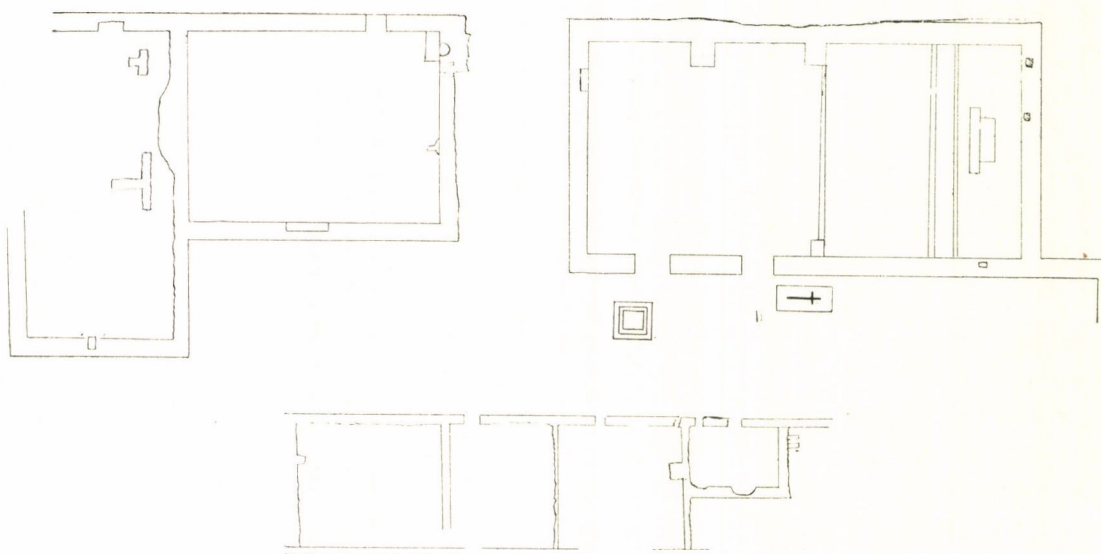
A 6-ik tér is nagy darabra kiásatott; ezen egy leszakadt igen erős boltozat falai tűntek elő. A falban magában különös hosszú szép téglák és terméskövekre bukkantak. Az épület udvara felé egy vak ablak volt, melynek belseje felé a kőben látszó lyukak rostélyzatra mutatnak. E térségen találtak egy házi rézcsengetyű nyele nélkül, egy kengyelvas, egy ezüst pénzecske I. Ferdinánd idejéből, s egy piramidális kövecske, talán gyertyatartó lehetett.

Az ásatást ekkor másodszor is félben hagyták s csak a következő 1829 május 15-én kezdték újra. A 6-ik térség — mond a följegyzés — egészen kiásatván, a laki szőlők felé levő fal előtt egy oltárra mutató postament (mint egy két láb magasságú, s három láb hosszúságú) téglá s faragott kőből állt, előtte

három grádics jókora messzeségre az egész szoba szélességén keresztül faragott kövekből az első bolthajtástól kezdődően, úgy mintha ez sanctuarium lett volna. Az oltártól jobbra a keresztfalán egy fél lábnyi üregű s félőlnyre bemenő lyuk volt.

Ebben az évben találtak itt e helyen több vasszeget, ajtópléhet, vassarkantyút, kis ollót, nagy fűröt, kis sarlót, két ágú nagyobb vasvillát, nagy könyvszegetet rézpléhből cifraszágokkal, egyszerű rézgyűrűt, kis gömbölyű rézedényt, mely talán mécesnek való volt.

A 7-ik térség is elkezdett ásatni; ide a bejárat a 6-ik térségből hátul az udvar felé volt; ezt a térséget az előbbtől félőlnyi vastag fal választotta el. Itt sok faragott gothikus homokkő, egy félőlnyi hosszú, majd másfél láb magas oszlop-darab, koporsó formán kivájva, szintén homokkőből. Az említett bejárás mellett balra, mintegy két lábnyira a fal mellett egy hosszú, mintegy másfél láb homokkő volt a földbe eresztve, melyen egy egyszerű kereszt a kőnek hosszán s szélén keresztül domboruan ki volt

6. a. b. c. A régebbi ásatások egykoru vázlatai.

vésve, körülötte pedig a föld sima homokkal volt kirakva. E kereszt és annak környéke felszakasztván, a földben két skelet találtatott egymás felett egészben; de egyiknek feje a másiknak lába alatt feküdt; jele, hogy a holttestet nem egyszerre temették ide; a felsőbb koponyában a fogak még egészen mind egészségesek voltak. Koporsónak vagy más valami jelnek nyoma sem látszott. E térségen napkelet felé csakhamar egy négy láb magas homokkőből álló oszloptalp is jött elő, több más hosszú kőgrádics és szép gothikus faragású kövek.

Ezzel végződik e gyarló leírás, mely mellett holmi ákom-bákom, vonalzó nélkül készült rajz igyekszik az ásás terét feltüntetni. Ez a különben reprodukálhatatlan valami egyenes vonalokkal utánóva körülbelül a következő alakot adja: (L. 6. a. b. c. vázlat.)

Eltekintve attól, hogy ez a leírás szomorú bizonyítványa az archeologiai ismereteknek hazánkban e százév elején, megtanuljuk belőle,

1. hogy a Somogyvár-kupahegyi Benedek-rendi kolostor és templom, ha sokat szenvedhetett is a szomorú idők folyamán, végleges pusztulását nem az ellenség okozta, hanem az újabb keletű és nagyrészben saját magunknak kell tulajdonítanunk.

2. A három ízben is, minden szakismeret és rendszer nélkül folytatott ásatás vezetőjének sejtelme sem volt arról, hogy tulajdonképen hol és milyen féle épület romjai közt turkáltat.

3. A felásott és ezáltal részben meg is semmisített épületrészek bizonyosan a kolostorhoz és nem a most felderített három apsisos, kora román stílusú, és alaprajzában soha sem változtatott templomhoz tartoztak.

4. Ez a feljegyzés, mely a földsánczok által kerített térnek csak éjszaki részén végzett ásatásokról szól, Öreg-Lak felé támasztó falakat említ s aligha nem várfalakat ért alatta. Azonban a mai helyi viszonyok inkább csak a zárda falaira engednek az említett helyen következtetni. Nehány keresztmetszés ezt is hamar tisztába hozza majd, ha az ásatás folytatása lehetségessé válik.

5. Az itt említett és úgy a hogy szó és vonalakkal lerajzolt épületrészek közt, habár oszlopok és oltárról is van szó, ezek nem a most ásás alatt levő apátsági templomhoz tartoztak, mert ott erre az ásás nem terjedt ki; az ásás helyén pedig a környező falak gyarló rajzáról következtetve, általán oltárról alig beszélhetünk. Ez az épület rész tehát a zárda és nem a templom területén állott.

6. A kastély vestibulumában befalazott faragványokról a leírásban sehol sincs szó, hacsak nem ezeket kell értenünk a «Tisztartónak átadott faragott kő Nr. 1. 2. 3.» kifejezések alatt, de ez kevésbé hihető, mert mint látni fogjuk, e faragványok nagyrészt figurális domború művek, s így bizonyosan nevékön nevezte volna a leíró mindeniket. Valószínűbb, hogy ezek még nem is kerültek a föld alá, mikor Széchényi Dénes gróf mai helyökre illesztette.

7. Sehol sincs szó a leírásban arról, hogy érintetlen sírokat találtak volna; a mi azon a területen nehezen is várható, mivel csak a zárda területén turkáltak, ellenben a templom tájékát, mint az *Archæologiai Értesítő* 1895. 367. l. röviden említettem, csak 1857 táján bolygatták, s így ha a déli mellékhajó oltára előtt most kirabolva áll is egy sírgödör, nem lehetetlen, hogy a főoltár előtt s kivált az éjszaki fal mentén levő, de még ismeretlen sírok közt érintetlen is fog találkozni, ha rendszeresen kutatunk.

Ezek után bizonyosra vehető, hogy mind a zárda, mind a templom területének teljes felásása és a törmeléktől megszabadítása archeologiailag elég hálásnak mutatkozik, s az már csak azért is kívánatos, hogy e nevezetes régiségű és művészi vonásokban éppen nem szegény épület és környezete alaposan tanulmányozható legyen.

A területet környező, minden valószínűség szerint prähistoriai földhányosokról csak annyit mondhatok, hogy a templom déli főfala alig ha nem az itt elhuzódó földbástyába, volt beleépítve és nem később hányták a földet a templom falához. Erre mutat a templom fala külső színének e helyen, érdes rendetlen volta, a sok össze-visszahányt csont és prähistoriai cseréptöredék, a mely különben a kupahegy egész területén, a szőlők közt másutt is bőven jó elő. A hegy legmeredekebb nyugati felén körülbelül az egykori sáncz fenekéről kiindulva, csak nem 16 méter hosszú folyosót ástak a kincésók kelet felé a töltésbe, mely ma is látható. E folyosó átmetszette e helyen az egykori földhányást, s így világos, hogy a természetes agyagtalajt szén-, fa- és cseréptöredékekkel telt hányt földdel, tehát mesterségesen emelték, mintegy öt méter magasra. Körülbelül ennyit tesz ma a földbástyák átlagos magassága mindenütt.

Van még a hegy éjszaki oldalán az ösvény mellett is a bozót közt egy mély lyuk, a melyből egy ember igen régi szarvasagancs töredéket hozott ki, de közelebről megvizsgálva ez az üreg nem lehet egyéb, mint régi homokgödör. Legalább mi a gróf úrral a néhány méter igen szűk és csúszva járható folyosó végén csak egy kisebb agyagüreget találtunk, melyben még föl sem lehet állni. Feneke azonban jó mélyen homokból áll, s nem lehetetlen, hogy mikor a nyílás szája még nem telt fel ennyire, nagyobb lehetett; de tartózkodási helyül soha sem szolgálhatott.

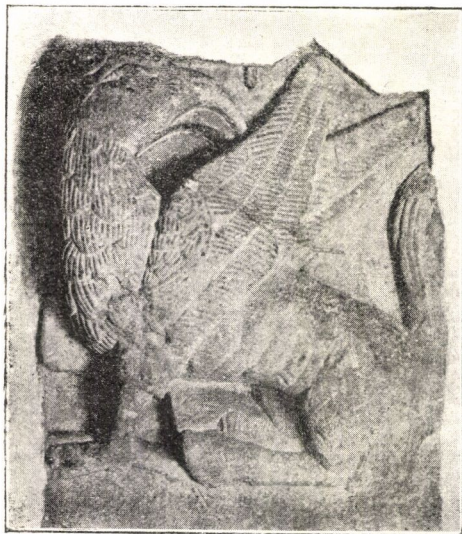
Mielőtt Kupavára és földbástyái tüzetesebb vizsgálat alá kerülnének, álljon itt az eddig előkerült építési és szobrászati töredékek rövid leírása.

A somogyvári grófi kastély vestibulumában, a bejáratától jobbra áll a falba illesztve.

1. *Egy griff-madár.* Az oroszlántestű két hátulsó lábán lópatájú, magasra tartott lombos farkú állat, hátuljára támaszkodva, szárnyát föl tartva, sasfejjével hátranéz. Két első lába saskörmökben végződik, nyakát pedig pikkelyszerű tollazat fedi. A mintázás elég arányos, de a kidolgozás durva, a tollaknak körvonalain kívül a szálak is ki vannak ugyan faragva, de csak gépies egyformasággal; éppen, mint

a gömbölyded oroszlántest bordáit is csak párhuzamos mélyedések jelölik. Az egész kő magassága 52 cm. szélessége 47. A relief a képsíkból 13 cm-re emelkedik ki. (7. kép.)

2. A jobboldali első pillér falában: *Krisztus reliefszobra* térdalakban. Az alak jobb kezét melle alatt tenyérrel kifelé tartva, mutató és középpujját áldásra emeli, míg a hüvelyk és a másik két ujj tenyerébe húzva, mint a latin ritus szerinti áldásnál szokás. Balja szintén melle előtt könyvet tart. Fejét keresztes és gyöngyosoros nimbus övezi, s a hagyományos típusu arcot homlokán ketté választott, vállaira omló haj köríti, kár, hogy erősen rongált. Ruházata a szokásos derékon át kötött tunica, s vállairól hátra függő pallium. A durva gépies redőkbe szedett tunica nyakát és szűk kezelőit, épen, mint a könyv széleit szalagok közé foglalt gyöngyosor díszíti. A test itt is elég arányos, de a mozdulat nagyon szögletes, merev, s az egésznek faragása épen olyan durva, mint az előbbié. A relief magassága 77 cm. szélessége 37 cm.; a kidomborodás itt is 13 cm-t tesz. (8. kép.)

7. Griff-madár töredéke.

8. Krisztus relief-képe.

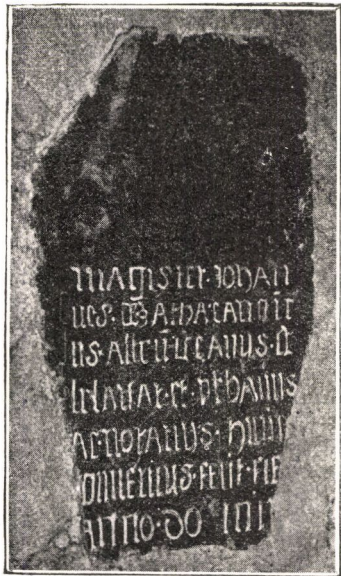
3. A szemben levő falban egy *vörös márványlap* töredéke, melyen azonban a felírás még elég ép:

Magister Johan
nes de Batha canonic
us Albeus, decanus de
belahaz et plebanus
ac notarius hunc
domicilus fecit fieri
Anno do mil // // // // // (9. kép.)

Épen az évszám levén letörve, innen a kor nem határozható meg; de alig szenved kétséget, hogy ugyane falban a kandallótól balra látható épen ilyen anyagú *vörös márványtöredék*, e feliratos kőnek része, vagy azzal közel egykorú. Ennek alján **18 * > * (* 1** = 1426 évszám látható; míg fölötte a vaskarika arra mutat, hogy sírfedőlap lehetett. (10. kép.)

5. *Ornamentalis faragvány*, mely a román ízlés korában oly gyakori hármasszalag-fonadék és a köröket ízléssel betöltő, 3—4 újjú palmettákból áll. Valamely parapetum töredéke lehet, s kétségkívül a templom legrégebb korából származik. Számos analogiája jó elő a pécsi székesegyházban és másutt. Itt a relief magassága csak 5 mm; a töredék nagysága 70×40 cm. (11. kép.)

6. A kandalló födelébe illesztve a *Thurzó-család címere*. A páleza és homorú tagokból alakított 80×80 cm. nagyságú képkeretet egy durván, gépiesen mintázott és faragott babérkoszorú, a sarkokat pedig ennek szalagjai töltik be. E koszorú pajzsot övez, melynek alsó részén három nyílt rózsza, ezeken

9. Sírkő-felirat töredéke.

10. Sírkő-felirat töredéke.

pedig vízszintes szalagból kiemelkedő oroszlán testének kétharmada látható. Az oroszlánt igen primitív faragása miatt csak sörénye és lombos farkáról lehet megismerni, különben medvének volna tartható, (12. kép.) A címet szakszerűen leírta egy levelében Paur Iván még 1870-ben, mely szintén a grófi

11. Parapetum töredéke.

12. Thurzó-család címere.

levéltárban található. E levélből idézzük a következő sorokat; melyek egyéb tekintetben is figyelmet érdemelnek.

... Somogyvár, mint lelhely, előttem már ismeretes, de a monostor vagy a vár romjai legyenek-e ezen kincsbányák, nem tudom. — Mátray Gábor úr készletéből másoltam le egy *Magister Johannes*

Zarha (ha az előbb közölt (9. kép) feliratos lapról szól: Mátray hibásan olvasta) emlékét fentartó kőfeliratot 1524. (Itt hibásan olvasta a 4-es jegyet 5-nek) s egy római feliratot, de mely oly ügyetlenül van az eredetiről levéve, hogy a tudomány vele mit sem nyer, ha csak az eredeti kő után ki nem igazítom. Csorba József «Somogyvármegye Ismertetése» cz. művének 9. l. azt olvasom, hogy Öreg-Lak felé eső némely szőlőkben római érmek is ásatnak.

Azután a czimerről így folytatja: az ide visszarekesztett heraldikai rajz egy czimerpajzs, sisak, sisaktakaró és sisak dísz nélkül.

A pajzs, (nem egészen heraldikai módon, mert pártázott, vagy Consol által) vizirányosan kétfelé osztott, és a felső mezőben ágaskodó fél oroszlánt, az alsóban három, apró levelű rózsát és nem az úgynevezett igazán heraldikai Rózsa-typust a Vierpass-t, hanem inkább egy más, kalapon divatos Cocarde-t tüntet fel.

Az, hogy a pajzs koszorúba zárva adatik elő: arra enged következtetni, hogy a kőfaragóművész egy czimeres levél (Armalis), (Wappenbrief) festménye után dolgozott, mert ott ilyféle előadás igen gyakori, kivált a késői korban.

A mindkét oldaláról kikanyarított *Tárcsa-pajzs*, mint a tudomány megállapította a 15-ik század végén már szelvében divatozott a heraldikában, de nem az életben, a csatamezőn, a valóságban; mert ott csak egyedül jobbról kikanyarítottak voltak alkalmazásban, ez pedig éppen Friedrik császár és Mátyás nagy király idejére esik.

A czimer-képlet: oroszlán és három rózsá, Paur szerint senki másé nem lehet, mint a *bedeghi Nyáry családé*.

Épen Mátyás király alatt és pedig 1485. évben volt bedeghi Nyáry Gálos (Gallus Vexilifer Regis és Somogyvármegye főispánja (lásd Lehoczky Stemmatographia II. 257. l.), kinek tehát bizonyosan a somogyvári várpalota szolgálhatott mint katonai parancsnoknak és mint polgári legfőbb hatalomnak is székhelyéül, és mely vár kapujára minden joggal, de kivált, ha azt kormánya alatt bástyáiban vagy tornyaiban építkezésekkel megerősítette, czimerét is felfüggeszthette.

Ha azonban valaki történelmileg bizonyos, egy más, tán a 16-ik században élt Nyári ivadék viszonyait kimutatni képes Somogyvárhoz: kész vagyok fejet hajtani.

De már sem Thurzókat, sem Eszterházykat nem fogadnám el, kivált nem az utolsókat, mert a Nyáry-czimert csak Eszterházy Miklós nádor vitte bele saját czimerébe Nyáry Cristinával, kit nőül vett, mint Thurzó Imre özvegyét.

Hogy a Thurzók minő összefüggésbe hozhatók hasonló czimerképlet mellett is Somogyvárral, legalább én nem tudom . . . Paur Iván.

Ehhez a fejtegetéshez azonban meg kell jegyeznünk, hogyha összehasonlítjuk a Nyáry és Thurzó családok czimerét, a somogyvári közczimert határozottan Thurzóénak kell mondanunk, mert a Nyári családban az oroszlán háromágú rózsát tart első lábai közt, a minék *czimerünkön épen, mint a Thurzó-családban nyoma sincs*. Ez pedig heraldikailag döntő körülmény. Habár különben a két család czimere egyebekben egészen egyezik. Az aztán más kérdés, volt-e és minő szerepe a Thurzóknak Somogyvár történetében. Ennek fejtegetése már messze vinne.

A czimer anyaga fehér mészkő, mint a legtöbb eddig említett töredék.

7. *István megkövezése*. Fejér márvány relief töredéke, mely egy csavaros hengeroszlopok fölé feszített ív alatti jelenetet ábrázol. A képnek azonban csak valamivel több, mint fele maradt ránk. Ezen a jobb oszlop és az ebből kiemelkedő, hengertagból álló ív jobb fele, és az egész reliefet egykor körülfutott díszítményes szalagnak szintén jobb oldali része látható. Az ív alatt épen a középben szemben egy ülő, vagy tán álló alak két meghatározhatatlan függélyes gerenda, (tán a szék lábai és kara) közt, jobbra pedig két más magasabb férfi, az első jobb kezében tartott kővel üti fejbe az ülő alakot, míg a háta mögötti, szintén kezében kővel közeledik. Az előbbinek feje fölött még két, az utóbbinak egy testnélküli emberfej látható, melyek a kövező sokaság képét vannak hivatva kifejezni. Az ív külső felén a háromszögű mezőben egy kiterjesztett szárnyú és szárnyakkal fődött testű angyal, cherub, jobb kezét, egykor alighanem koszorút tartva, nyújtja a vértanu felé. E jelenetből igen nehéz megmondani

hogy mi lehetett a hiányzó, még csaknem ilyen nagy képmezőn. Hogy ott is kövezők álltak volna, alig hihető; talán a kövezők ruháit őrző Saul foglalta el azt a teret. Valamennyi alaknál a fej a testnek csaknem egyharmada, a főalaknál ennél is nagyobb; míg a lábszárak kivált az első alaknál, mely nem lehetett magasabb, hogy a kövező kezével elérje a fejét, a fejnél is jóval kisebb. Ezek a hihetetlen arányok nem annyira a kőfaragó gyámoltalanságából, mint inkább a hely teljes kihasználásából és főképp abból a körülményből magyarázhatók meg, hogy faragója kis téren többet akar elmondani, mint a mennyi egyáltalán lehetséges. Innen a nagy tömeg képzetének keltésére szánt egymás fölé helyezett fejek. Ilyen naiv művésztől természetesen a mozdulatok kifejezését sem várhatjuk. Ő czélját érte, ha megérteti velünk, hogy István martir megkövezését óhajtja élénk állítani, sőt e mellett még a hátsó, kövel közeledő alak kéztartásában mintha bizonyos hevesség nyerne kifejezést. A ruházat, fájdalom, alig határozható meg. István testét, úgy látszik, magas gallérú bő tunica fedi, míg a kövezőkön alighanem két különböző szabású ruhadarabbal találkozunk. Ezeken térden alól érő és csak deréktól

13. Szent István vértanu megkövezése.

bővülő, szintén szűk nyakú, sőt elől kissé hasított és szegélyezett nyakú ruha látható, s még ez is míg a hátulsónál függélyes redőkben hull alá, mint a magyar paraszt gatyaszára, melyre a szabás emlékeztet, addig az előtte állónak különben látszólag épen ilyen szabású ruháján a zig-zug vonalkák tán durva darócot akarnak kifejezni. Egészben pedig, azt hiszem, a kőfaragó sajátkorabeli parasztviséletet akar feltüntetni, mintegy ezáltal is barbároknak tüntetve fel a kövezőket. A feje valamennyinek födetlen, hogy lábaikon van-e valami, nem határozható meg.

A cherub szárnyain a kis és nagy tollak meg vannak különböztetve, fejét nimbus övezi s egész alakja nemcsak a tér helyes betöltésére szolgál, hanem mozdulatával a cselekvényben is részt vesz.

A jobboldali díszítményes szalagon szőlőfürtöt csipkedő madarakat látunk, indák közé fonva, melyeknek stilizálása hasonlít a pécsi székesegyházban előkerült madarakéhoz (v. ö. *Arch. Ért.* 1895. 360. l. 63. kép.).

Az egésznek rendkívüli gyarló elrendezése, mintázása és faragása arra vall, hogy valami kontár belföldi kőfaragó műve, a mely jóllehet minden valószínűség szerint a többi itteni figurális reliefekkel egykorú, mivel műértékre azoknál is jóval alantabb áll, egyáltalán nem alkalmas arra, hogy stilkritikai meghatározásoknak kiinduló pontja lehessen.

A kő nagysága 70×70 cm; a képmező belvilága lehetett 65 cm. magas. A reliefek 14 cm-re emel-

kednek ki a lapból és ornamentális része sem hozható az előbb tárgyalt díszes lappal kapcsolatba. (13. kép.)

8. *Gábor arkangyal*. E töredéken csak térdig látható, de valószínű, hogy egy nagyobb reliefsor-nak része, s mint ilyen egykor az egész alakot ábrázolta az előtte álló szűz Máriával együtt. Az alak elég jó arányokban faragott, de nagykezű és esetlen, kéztartású, göndörhajú ifjút ábrázol. Ruházata a szokásos *alba*, melyet derekán *cingulus* köt át. Nyakán és szűk kézleőin is két, hengerszalag közé foglalt gyöngysor díszíti. Jobb keze válla irányában keresztet tart, míg balját kifordított tenyérrel áldásra emeli. A gömbölyded, húsos arc balja felé tekint; homlokát modorosan csigafürtökbe szedett, rövid haj övezi. Ruharedőzete éppen olyan keresett, gépies mélyedések sorából áll, mint a többi, itteni alakon látható, s a mely vonás ezeket igen közel hozza némely pécsi figurális domború művekhez. Itt szárnyak nagy tollai is, mintha csavaros oszlopcskák volnának, igen durva technikára vallanak.

14. Domború kőkép: Gábor arkangyal.

Ez az alak magában áll ugyan előttünk, azért semmi kétség az iránt, hogy Gábor arkangyal, és pedig a szűz Mária angyali üdvözlete jelenetében tünteti fel. A három arkangyal Mihály, Gábor és Raphael közül csak éppen őt szokás *alba*-ban mint az isten szolgáját és keresztet bittel mint követet feltüntetni. Erre vall továbbá áldásra emelt balja, melylyel szavait kíséri: *Áldott vagy te az asszonyok között*.

E töredék magassága 59 cm, szélessége 38 cm. Itt a relief már csak 8 cm-re domborodik ki a lapból, de azért semmi kétség az iránt, hogy ez is az *áldó Krisztus* és a griff madár mesterének keze alól került ki. Anyaga fejt mész. (14. kép.)

9. *Dániel az oroszlánok vermében*. Így nevezem ugyan, de csak jobb elnevezés híján, mert két fontos körülmény ellene mond, hogy itt kétséget kizáróan Dánielről beszélhessünk. Egyik az, hogy térdelő alak kezében keresztet tart, a minek Dánielnél semmi értelme, a másik pedig, hogy az oroszlán ellenséges állásban, fejét áldozata felé fordítva, sőt fogát viczorgatva tekint rá, holott Dánielt az oroszlánok nem bántották. Inkább valamely martir halálát tünteti fel e relief, a kit oroszlánok elé dobtak hitéért. Az oroszlánt is csak sörénye és testére nézve nevezhetjük így, feje ellenben valamely más képelt állat lehet, lábai pedig a griff madaré. Lombos farkát magasra tartva, első jobb lába saskörmeivel

az oldala mellett térdelő alaknak alsó lábszárát ragadja meg, míg nyitott szájával mérgesen annak fejéhez kap, ki habár két térdére esett, mégis ballába fejét ölébe húzva, saját kezével tartja. Ez a mozdulat érthetetlen.

Testét nem is tunica, hanem ú. n. chlamyl födi, mely bő köntös csak felső czombját fedi és balválláról is lesvén, csaknem a fél testet meztelen hagyja. Ez a ruha és stilizálása, sőt némileg a mozdulat is emlékeztet valamennyire a pécsi székesegyházból ismert Sámson alakjára, midőn az az oszlopot első alakjában átöleli, (L. Arch. Ért. 1895 138. l.) de Sámson ruháját sehol sem szegélyezi gyöngysor, mely csak a többi alak ruháján jelesen az éjszaki lejárati Úristen öltözetén jő elő ilyen alakban. (Arch. Ért. 1895. 43. l.)

A relief kidomborodása 13 cm. (15. kép.)

Ez a relief a vestibulum falain az utolsó.

Volt még néhány faragványos kő a parkban is összehordva eddig is, de ezek száma megszapordott az által, hogy a gróf úr szíves közbenjárásával összeszedték a faluban szétszórtan heverő maradványokat is, továbbá előkerült pár darab az ásás közben. Ezek a következők.

10. *Párkánykő.* Az ismert hármasszalagból font szívalakú medaillonok sora, melyek belsejét öt

15. Domboru kőkép: Oroszlán elé dobott martir.

úju palmetta tölti ki. Ez a motivum egyike a legérdekesebbeknek, mivel ez különféle változatban Pécsen, Czikón stb. és a velencei Markus-templom Orseolo Otto doge idejébeli restaurációján is előjön épen úgy, mint a milánói Ambrosia-templom faragványai közt.

A kő hossza 75 cm.; a képmező csak 12 cm. széles, a medaillonok nagysága különböző; a függőleges közép tengelyek egymástól való távolsága 15.5—16 cm. közt váltakozik. Anyaga fehér mészkő.

11. *Félgömbös oszlopocskák töredéke.* Több darab jött elő a legutóbbi ásás alkalmával is. Motivuma érthetetlen czikorny, mely leginkább a csúcsíves korbelti stilizált felhők alakzataihoz hasonlít, melynek azonban itt semmi értelme. A henger átmérője 15 cm.

12. *Szenteltvíztartó medence.* A félgömbalakú pohár alsó felét sáslevelekből alkotott kehely fogja át. Karimája azonban rég letörött, sőt egyik fele több darabra esett a kiásás alkalmával. A medence átmérője 32 cm, magassága 20 cm, az egész 26 cm átmérőjű hengeroszlopon nyugodott,

13. *Díszítő párkánykő.* Itt a hármasszalag kigyóvonásban fut a képsík hosszában végig s a hullámközöket izléses palmetták töltik be. Szintén általános elterjedt román izlésű motivum, mely kivált Pécsen jő elő szép változatokban. A törött fehér mészkő hossza 86 cm, átmetszete cm. (16. kép és átmetszete 17.)

14. *Diszes oszlopfaj.* Az oszlop nyakát négy nagy, igen széles lándzsaalakú levél fogja körül, a közöket pedig fölebb négy második tölti be; minden ilyen nagy levél előtt pedig még egy kisebb hosszú nyelvű, szívhez hasonló levél emelkedik. Az egésznek elrendezése és rajza igen izléses. Analogiáját sehol sem láthattam. Átmérője fönn 30 cm, az oszlopé 17, magassága 29 cm. Anyaga fehér mészkő.

15. *Pillérfejezet.* Ez a töredék csak fele valamely szögletfejezetnek. Nagyszabású akanthuslevél alkotja a motívumot, mely symmetrikusan mint tölcésér foglalja magában a köbszerű fejezetet. A levelek két-két ormója kiszélesedik és hosszúkás lyukak sora fut rajtok végig. E lyukak egykor színes üvegek berakására szolgáltak, a melyek a különben is több színre festett diszes kapitél fényét csillogásukkal,

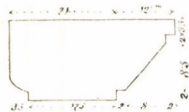

16. Párkány-kő.

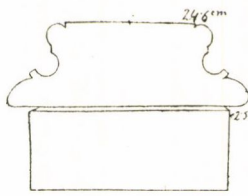
mint drágakövek emelték. Egy oldalának szélessége a fejezet tövénél 35 cm. Az 5·5 cm magas abacus körülbelül 46 cm-re szökik ki az egyenes oldalon. Anyaga fehér mészkő.

16. *Szögletdíszítmény.* Páronként közös csúcsba futó szögletes pálczákból alakított háromszögek. Ez a motívum hasonlít egy másik rovátkolt szélű durva díszítményhez, a mely első tekintetre csúcsíves korinák látszik, azonban épen ez utóbbi párkánykönek egy részlete építő kő gyanánt a templom éjszak-nyugoti kapujába befalazva is előjő, a mi arra mutat, hogy a csúcsíveskori átalakításnál régebbi időből ered.

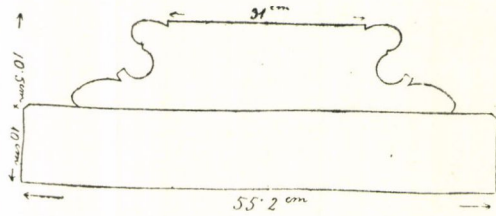
17. A kora román kori primitív faragványok közé tartozik még egy *ív szegélyzet*, mely szintén a

17. Párkánykő átmetszete.

18. Oszlop-láb.

19. Ötös oszlop-láb.

parkban hever. Ezen két elhajló csiga-díszítmény közt egy almaszerű dudorodás látható; folytatása hiányzik.

18. *Több oszlopláb*, melyek között érdekes egy *ötös*, melynek igen nyomott profilja általánosan ismert szép román típus. Itt négy karsú oszlop vett körül egy izmosabb ötödiket, mely talán a szabadon álló ambók egyikét tartotta. (18. és 19. kép.)

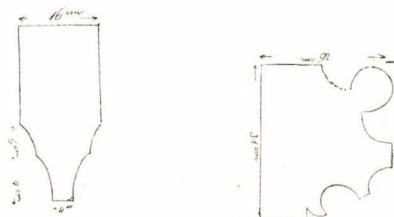
A csúcsíveskori építési maradványok közül itt látható

19. egy ajtó, egy ablakbéllet, több boltozat, gerincz és ablakkereszt. A gerinczek átmetszetét a 20. sz. kép tünteti fel.

20. Egy szép renaissance-kori, vörös mészkő párkány maradt fenn, mely a déli kapú kiásása közben jött elő. Itt a kő eltérő volta arra mutat, hogy e bazilika építéséhez, legalább a későbbi korban nem csak a Balatonon túlról Zalából, hanem a szomszédos Steyerországból is hoztak építő anyagot.

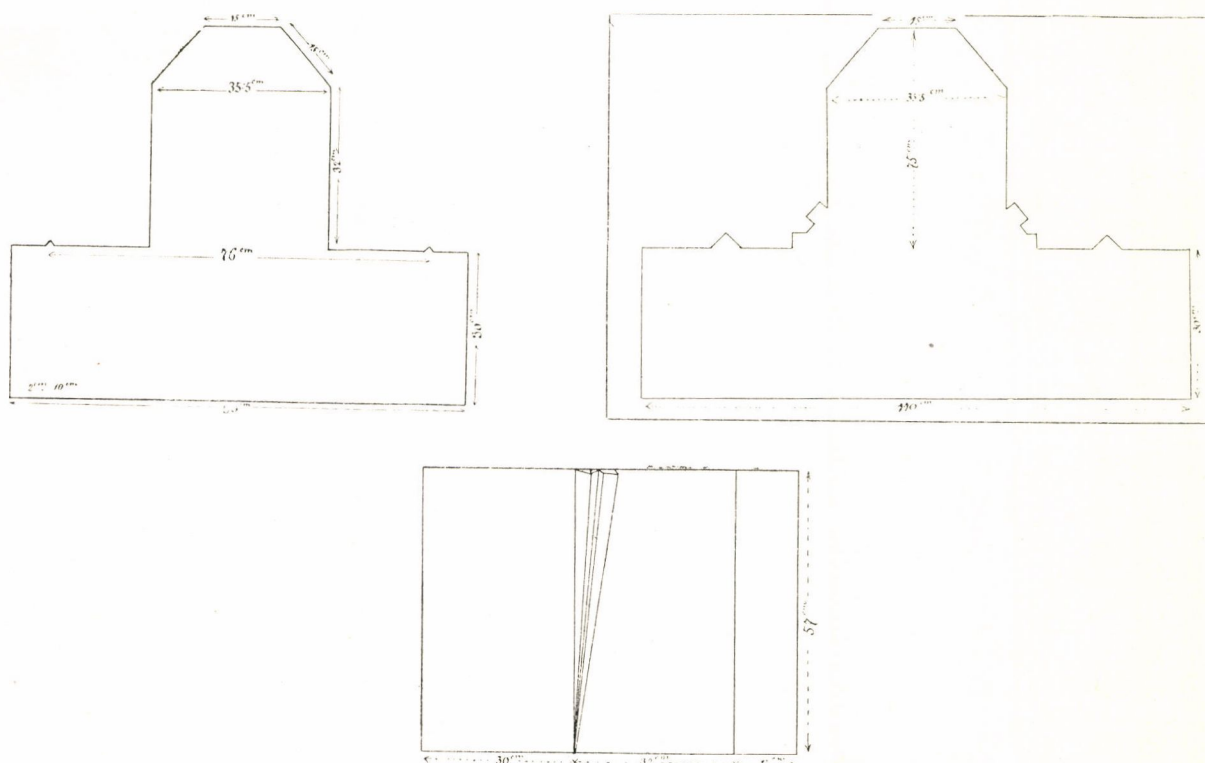
21. A déli mellékhajóbeli sírgödör fölé érve találtak a munkások egy nagy csúcsíves boltozatkezdő követ, melyen a kiinduló bordák a függélyes falból minden átmenet nélkül, konsolok mellőzésével indulnak ki. (Átmetszeteit l. 21. a. b. c. kép.)

22—24. A faluban egy ház előtt lépcsőnek használva találtunk egy *oszloplábat*, a bíró kapúoszlopában egy *kőmivesjegyekkel ellátott követ*. Végre Öreglakon egy pinczelejárát falában egy *Jézust ölében tartó Mária-szobor* töredékét, melynek sem feje, sem kezei. A ruharedőzés késő középkori műnek mutatja.

20. Boltozatgerincz átmetszete.

Végre be kell számolnom a mult év végső napjaiban végzett ásításokról is. Decz. 27., 28., 30. és 31-én ismét, most már 50—60 munkással ásattuk tovább az eltakart falakat. Fájdalom, a nagy tömeg faltöredék elhordása, habár erre a gróf úr külön 20—25 fogatot rendelt a munkához, s a mind mélyebbre húzódó falak a munkát megnehezítették. A sanctuariumnak a főhajóval való összekapcsolása

21. a. b. c. Csúcsíves boltozatgerincz átmetszetei és profiljei.

nem mutatott fel semmi figyelemre méltót. Az idevezető lépcsőket, sőt még ezek ágyát is már rég elhordták, s a még tán itt a főhajóban lappangó sírokon nagy tömeg törmelék fekszik. Kiszabadítottuk az éjszaki fal külső felét és kiderült, hogy a kolostorból egy ajtó vezetett a templomba, hajdan pedig egy második a nyugati kar vagy tán torony alá, de ennek nyílását régen tán még a kolostor más falainak építése előtt befalazták, lehet azért, mivel ez a kapú a kolostor falain kívül esett.

A déli lejárát küszöbéig hatolva itt több alább elsorolandó tárgy jött elő, s kitünt, hogy a falakból

ma is a küszöbön felül három méternél magasabb töredék áll fenn, melyet a romok turkálói törmelékkel borítottak el. Az innen éjszak felé induló későbbkori téglafal átmetszi a déli és középhajót is, sőt az egész templomot; ugyanezt kell mondanunk a másik nagy nyugati keresztfalról is, melynek ez alkalommal feltárt éjszaki hajóbéli részén kívül folytatása előjött a délnyugoti, főhajóbéli pillérrel való találkozásánál is. E helyen a templom padlója alatt még mintegy embermagasságnyi mélységbe hatoltunk le, hol a templom építését megelőző kori tárgyak, cserepek, égetett csontok, a magasabb rétegekben pedig egy összeolvadt templomi csengetyű stb. jött elő. Ez utóbbi ásás alkalmával tűnt ki az is, hogy a templomot nemcsak keresztben szelte két sötét tén még több izmos (160 cm vastag) téglafal, hanem hosszában a pillérek közeit is berakták. Hogy mi volt e silány rakású falaknak rendeltetése, egyelőre nem egészen bizonyos. Annyi áll, hogy a csúcsíves boltzatok kedvéért a mellékajók főfalainak pilléreit kiszélesítették, megerősítették, mint ez a déli mellék apsisnál a kirabolt sír irányában látható. A keresztfalak azonban csak a templom ürének kisebb részekre osztása céljából készülhettek. A nyugati főfal feltárása, mivel ez még nagy magasságban áll ugyan fenn, de annál nagyobb törmelék is fedi, csak a padló fölötti 1·5—2 méter magassága irányáig sikerült. A belső fele már sokkal mélyebbre ki van ásva, de ajtónyílásnak még nem jött elő nyoma sem. E falnak főhajóbéli része 1—2 méter magasságon felül későbbi korból ered, sőt jóval vékonyabb (csak 75 cm vastag) mint az eredeti románkori (160 cm széles) fal. Át kellett itt vágni azt a töltést is, mely e főfalat nyugat felől egészen eltakarja, s a mely jelentékeny mélységben kötőrmelékkel áll, miért nehezen tartozhatik a többi népvándorláskori földsánczokhoz; hogy mind e mellett ez a töltés nem pusztán a templom pusztulása által keletkezett törmelékekből állt elő, mutatja az a meglepő körülmény, hogy a román falnak külső színe és eredeti vastagsága a törmelék alatt egy méter mélységben előjövén, az éjszaki pillér külső felén egy ferdén ráépített téglavastagságú falacsával határolt sírűregyszerű mélyedés jött elő (lásd az alaprajzon), melyet csak a románkori fal elpusztulása után, sőt erről mit sem tudva lehetett a csúcsíveskori vékonyabb téglafal mellé (de ezzel sem párhuzamosan ide építeni, a mely hely már ekkor jó mélyen benn lehetett a töltésben. E kis falacsát nyugot felül csúcsíves boltivecske töri át, az a része pedig, mely nem nyugszik az eredeti román fal vastagságán, minden szilárdabb alap nélkül a törmelékbe volt rakva. A körülzárt üreget sok össze-visszahányt csont és hullapor töltötte be, mely közé egy szép velencei üveg pohár cserepei és más apróságok agyagedény töredékei voltak keverve. (L. alább.)

A templom falain kívül megkezdjük a zárdafalainak feltárását is. Az éjszaki fal nyugoti részéhez csatlakozik egy vékony hanyag rakású téglafal, úgy látszik csak kerítés, melybe régi faragott kődarabot (a románkori templomtöredéket?) is lehet látni. Innen a zárda egész szélessége éjszakfelé, a hol eléri az ősi földtöltést, negyven métert tesz. A fő nyugati falból kifelé a templomtól 8·25 méter távolságra egy kis épülettömeg szökik ki, mely két kisebb helyiségből és kemencealjából állván, valószínűleg a kapuórség tartózkodási helye volt. Innen éjszak felé ismét magában halad a fal és befelé sem ágazik el s igen valószínű, hogy erre következett a főbejárás a klostomba. E helyet egyelőre érintetlenül kellett hagyni, hogy a törmelék elhordására út maradjon fenn! A templom falától éjszakra 31·41 m-re kezdődött nyugat és kelet felé egy-egy épületesoport, de ezeknek még csak két-három helyisége ismerhető fel. E tájon kell lenni az 1828-ban kiásott többi érdekes épületrésznek is, de erre még nem került a sor. A kolostor fala éjszak felé a hajdani földbástyába van beleépítve, azért ennek megbolygatása alkalmával több fekete eszerépedény töredéke jött elő, melyek közül némelyeket mészbetöréses primitív díszítmény ékesít.

Faragványos épületrészekre emlékezett az egyik munkás, ki még az 1857-iki kőfejtésnél is jelen volt, a templom éjszakkéleti részei táján, a hol egy négyszögű terem alapfalai jöttek eddig elé, de a remélt oszlopok még mélyebben lehetnek. Ez már a belső zárda épületeihez tartozik, s további feltárása vezet a föld színe alatti helyiségekbe is.

Mind e helyeken előjöttek a következő több-kevesebb érdekű tárgyak.

25. Az éjszaki falat áttörő ajtó közelében egy díszítés nélküli négyszögű ajtóoszlop ívrészelete.

26. Egy kis (5·5 cm átmérőjű 8·5 cm magas) vörös égetett eszerépbögre; máztalan, de oldalain sertésagyar alakú vöröses sávok díszítik.

27. Több darab zöldmázás, lapos kályhaeserép. A legépebben egy ágaskodó, fején ötágú koronát viselő oroslán, egy kisebb töredéken pedig csúcsíves stílusban stilizált levéldíszítmény, végre egy harmadikon négyszögben körülfutó harangvirágfűzér látható.

28. Egy darab esiszolatlan fehér márványgolyó szabálytalan gömbalakú, helyesebben letompított élű és szögletű koczka (4·5 cm × 4·5 cm.)

29. Több mázolatlan fekete és vörös cserépedény, kisebb-nagyobb bögrék töredékei.

A templomban a délnyugati utolsó pillér nyugati tövében, hol a keresztülmenő fal a pillérrel találkozik a templom padlója alatt a bedobott és téglá- és cseréptöredék-rétegen is alól összezúzott csontok közt:

30. Egy hálósúly. (8·5 × 8 cm nagy és 2—2·5 cm. vastag.)

31. Egy templomi esengetyű tűzben olvadt töredéke.

32. Egy nagy vaskulesnak nyele.

33. Egy tömjénégető vastálacska.

34. Egy 15 × 23 cm nagyságú vaskapa.

35. Két darab kör és két darab ajtóhúzó vaskarika.

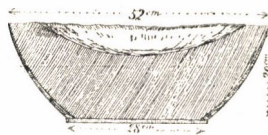
36. Egy drb hordó vaspánt.

37. Két késpenge és egy kardhegy töredéke.

38. Egy vassarkantyú.

39. A déli kapú küszöbe táján több egymásba font kettős nyakú üveg ampolna töredéke, mely a bor és víz tartására szolgált.

40. Egy 5·5—6 cm átmérőjű 14 mm széles réz abroncs, melyet kívül a közepen kötél-dísz fut kereken körül. Két szélét pedig belől sodrony erősíti meg.

22. Keresztelő medenceze.

41—42. Egy 3·5 cm hosszú 1·5 cm átmérőjű, hosszában végig hasított rézesövecske. A küszöb alatt, mélyebben egy hatlevelű rozsácskával díszített pillérfejezet.

43. A zárda legéjszakibb fala mellett a hajdani földbástyában nagy fekete cserepedények vastag oldalfalai és fenekéből egyes darabok, melyek nem korongon készültek és egyrészt mészberakásos belezakozolt primitív rajzok díszítik. E cserepek már a földbástya hanyásakor kerültek ide, mert rég megnyomakodott eleven földben jöttek elő.

44. A templom nyugati falának külső szélén az említett falacska által körített helyen sok csont és eserép között egy 57 cm. magas és 15·5 cm átmérőjű diszes üvegkupa számtalan cserepe jött elő, mely már ilyen alakban került e helyre. A töredékeket sikerült annyira összeállítani, hogy az egész díszpohár alakja és díszítményei kivehetők. A 11·5 cm. átmérőjű fodrosú szél talpon 10 cm. magas szár emelkedik, melyen ismét fodros szélű 8 cm. átmérőjű tányérkából öblösödik ki maga a körte alakra emlékeztető pohár. Ennek oldalait hat vastag ormó erősíti meg, felső széle alatt pedig két-két sor, kék, barna és fehér pöttyök közé foglalt aranyozott három pikkely díszítmény fut kereken, melyeknek belsejét szintén egy-egy különböző színű gyöngyöcske díszíti. Az ormok valamint a talp és tányérka fodrai is aranyozva vannak. E velencei munka, mely kétségkívül a XV. századból ered ezredévi kiállításunkon is látható volt. (Tört. főcsoport.)

45. Itt jött elő még egy nagy virágcserep alakú edénynek is több összeillő része. A fal keleti oldalán pedig szintén cserépedény erősen visszahajlott periméje, a mely a rajta levő sajátos díszítménnyel vonja magára figyelmünket. (22 kép.)

A régebbi ásatások és más alkalommal számos érdekes régiség jött már elő Kupaváron eddig is, a legrégebb kőkorszaktól kezdve a római, népvándorláskori és magyar időkben egyaránt, a melyek mind gondosan összegyűjtve, szakszerűen rendezve üvegszekrények alatt láthatók a grófi kastélyban.

46. Ezek ismertetése azonban nem e sorok feladata s a már közzé tett Ave Mária gratia plena köriratú szép román motívumokkal díszített sárgaréz könyv szegleten kívül csak egy érdekes alakú fibulácskát említek, mely hat befelé hajló ivszelvényből alkotott medaillonocska, minden iv darab összetalálkozása kívül három-öt ujjúnak tervezett, de hanyag kivitelű levélben végződik. Az egész medaillont ponczolt köröcskék díszítik. Nyelve az egyik szögletbe furt lyukban forog. Korra mindenesetre Árpádházi királyaink idejéből való lehet.

A gróf úr folytatta még a múlt évben is a romok feltárását és a Műemlékek Bizottsága felvétette a templom alaprajzát, de az újabb ásás lényeges eredményeket nem mutatott fel. Megemlítendő mégis, hogy a templom nyugati sarkain két toronynak alapfalai, a melyek a mellékhajók falain kívül alig néhány cm.-re szöknek, kivilágossá lettek, sőt érdekes, hogy a déli kapu fölött is későbbi időben torony állhatott. A végképen kitisztított sanctuarium, fájdalom, csak az elhordott lépcsők helyét tárta föl, melyek a főhajóból ide fölvezettek.

Előjött továbbá a déli mellékapsis oltárának alapzata, s ugyancsak a déli mellékhajóban a második pillértől a déli falhoz vezető későbbkori ferde irányú, vékony falnak nyoma. Valamint bizonyos most az is, hogy e pillért a rákövetkező nyugatival szintén későbbi kőfal kapcsolta össze.

Semmi figyelemre méltó dolog nem került elő azonban a templom közepén a második és harmadik pillér-pár között feltárt három sírban, a melyeket már rég kifosztottak és csak építési törmelék foglalta el az üregeket.

A délnyugati toronyban az egykori lépcsők alapfalai jöttek még elő és kitűnt, hogy az ötödik pillér-pár irányában húzott későbbi keresztfalat, mely a templomot ketté metszette, közepén tágas ajtónyílás törte át, vagyis később csak a templom keleti felét használták, a mikor már a nyugati rész és ennek tornyai is annyira elpusztulhattak, hogy a déli kapu felé új tornyot kellett építeni, a mely bizonyosan a későbbkori falaknak megfelelően igen gyarló építmény lehetett.

Összevetve már most az eddigi ásatás és a régebbi leletek eredményeit, valamint az ismeretes történelmi okmányokat a somogyi Kupavárra nézve a következő eredményekre jutunk.

1. A nélkül, hogy Kupa nevét a felkelő somogyi vezér nevével egyelőre kapcsolatba hoznók, a hely mindenesetre már a magyarok bejövetele előtt, sőt a történelmet megelőző legrégebbi őskorban ember lakta, megerősített védelmi hely és a népvándorlás ideje alatt is folyton megszállt, különféle népeknek tartózkodó helye volt.

2. Igen valószínű, hogy a honfoglaló magyarok itt erődített helyet találván, azt mint földvárat megszállták és védelmi helyül használták tovább is.

3. Nincs miért kételkedni, hogy az István fejedelem és a kereszténység ellen fellázadt, de Venczel által legyőzött és megölt Kupa ostromlása ennek a Kupavárnak környékén folyt le, habár több ilyen nevű hegy és hely is van épen Somogyban is, sőt e szó *kupa* aligha nem közfőnév a nép szájában, melylyel más ilyen alakú dombot, fennsíkot vagy hegyet is jelölnek, s ezért már Horváth István idézett véleménye szerint nem lehetetlen, hogy a Kupa név később ragadt e helyre.

4. A helynek kereszténykori története a szt. László alapította Benedek-rendi monostorral kezdődik. Maga az alapítás ténye azonban még nem jelentené szükségképen a maig fenmaradt épületek építését is. Az alapítvány értelmében ide telepített szerzetesek még jó ideig élhettek ideiglenes természetű, fából készült czellakban, sőt nálunk, mint egy-két száz évvel azelőtt Németországban is, a fatemplomok gyakoriablak lehettek mint a kőből épített monumentális természetű bazilikák. Tekintve már most a fölfedett alap- és részben kiemelkedő falak technikáját, továbbá a templomnak alaprajzát, elrendezését, bizonyosként állíthatjuk, hogy maga a kolostor, legalább annak most ujabb kiásott csekély terjedelmű része, semmiesetre sem eredhet még csak az alapítás évét követő egy-két száz évből sem, mert e lazán egyberakott téglafalak annyi száz év viszontagságait semmiesetre sem állhatták volna ki; e mellett pedig, mint említém, a templom éjszaki falához csatlakozó nyugati belső részén, csekély távolságra a

templomtól egy darab ornamentális, aligha nem románkori faragott kő van építő anyagként felhasználva, a mi csak úgy érthető, hogy e fal (igaz ugyan, hogy a zárdának csak kerítése lehet) a templom későbbkori átalakítása idején épülhetett. Másfelől a zárdának legészakibb fala feltűnő nagy négyszögű faragott kövekből áll, a mi az épületnek várszerű, erős szerkezetére mutat, sőt nem zárja ki e falak egykori eredetét sem a templommal, de ezt nem is bizonyíthatja magában.

5. A templom, mint láttuk, szabályosan keletelt három hajós, három félkörű apsisal záródó, úgynevezett *korai román bazilika*, melynek nem csak kiemelkedő közép, hanem mellékhajóit is eredetileg lapos mennyezet, sőt igen valószínű, hogy festett nyílt gerendázat fődte. E vékony (135—160 cm. vastag) falak csekély kiszökésű, 85 cm. széles pillérekkel boltozat hordására egyáltalán nem lehettek elég erősek, s tudjuk, hogy a korai román bazilikáknál másutt is, nálunk is még általános a lapos mennyezet s a nyílt gerendázat. Az alaprajzon sem a presbyterium irányában kiszökésnek, mely a templomot keresztalakúvá tenné, sem tornyoknak mint a pécsi, székesfehérvári nagyváradi stb. legrégebb bazilikáknál látjuk, nyoma nincs. Kettős tornya a templommal szerves kapcsolatban a nyugati sarkokon állott, a hol a falak 160 cm-re vastagodnak, ámbár a hagyomány szerint itt tornyot soha senki sem látott, még akkor sem, mikor a romok elég magasan fennállottak. Mindezeket az építési sajátosságokat, a falrakás eredeti módját és rendkívüli szilárdságát is hozzá véve úgy vélem, hogy ez a bazilika *legalább alapfalaiban a szt. László alapítványának életbelépte után nem sokára mindenestre már a XII. száz év folyamán épülhetett*. Nem mond ennek ellen figurális és ornamentális faragványok általános jelleme, a motívumok, stilizálása és technikai kivitele sem. A figurális maradványok érdekes összehasonlításokra adnak alkalmat a pécsi székesegyházban fönmaradt, némely durvább töredékekkel, de azért a somogyvári töredékek, habár kivált a gyöngyös diszitmény itt is előjön a pécsi lejárati, kőképeknél jóval durvábbak. A növényi diszitmények közt a három ujjú palma leveles medaillonok, hármashalapos indaszalag és akanthus levél nem csak a pécsi diszített köveknek főmotívumai, hanem a mi ezeket is becsessé teszi: a székesfehérvári, szt. István bazilikájának töredékei közt lépten nyomon előjönnek, a mint ezt könnyű lesz összevetni, mihelyt e nagybecsű diszitményeket is közzé tehetem.

6. Minthogy szt. László ezt az apátságot világos adatok bizonyossága szerint Franciaországból hozott szerzetesek számára alapította, kik még Imre király idejében is csak Franciaországból fogadtak fel novitiosokat, s a fenmaradt romok minden bizonyossága a mellett szól, hogy a templom nemsokára az alapítás után, legkésőbb a XII. száz év folyamán épülhetett, kézzel foghatónak látszik a feltevés, hogy itt franciaországi építők vagy legalább francia tervezők és a művészi részletekre nézve francia kőfaragók munkájával állunk szemben. Mind a mellett e föltevést valóság gyanánt árulni egyelőre elhamarkodott volna: 1. mert a somogyvári bazilika igen egyszerű alaprajza sokkal közelebb áll a legrégebb magyarországi bazilikák, u. m. a székesfehérvári, nagyváradi, pécsi stb. alaprajzához, mint a XII. száz évi franciaországi román ízlésű templomokéhoz: 2. feltűnően eltér a kétségbe vonhatatlanul francia eredetű vértesszt.-kereszt-i román-templom alaprajzától, melynek minden hajója külön lóher alakú alaprajzot ír le. A többi említett magyarországi templomok mellett ott van ugyan a rendkívül jellemző négy torony, melyet Henszlmann kizáróan magyar építési sajátosságnak mond, míg a Somogyvár-Kupahegyi bazilikának legjobb esetben is csak két tornya lehetett. Azonban tudnunk kell, hogy a magyar négy tornyos templomoknál is e négy torony nem szerves része a bazilikának, hanem azt úgyszólván csak érinti, s így a hajók és presbyterium alakját a tornyok ott léte époly kevésbé módosítja, mint azok hiánya Somogyvárott. A pécsi és székesfehérváriról pedig még közzé nem tett ornamentális faragványok alapján, úgy hiszem sikerülni fog megbizonyítani, a mit különben Henszlmann kivételével sokan mások is hangoztatnak már régebb idő óta, hogy t. i. ezek nem francia, hanem olasz eredetű épületek.

Ilyen körülmények közt nem marad más hátra, mint az a föltevés, hogy somogyvári Benedek-rendi francia szerzetesek templomukat nem francia, hanem magyar minták után a magyar tornyok nélkül építették, s csak később, a vértesszent-kereszt-i templomnál látjuk az összes francia sajátosságok utánzását.

7. Végre a somogyvári bazilika épüget átment a csúcsíves kori átépítés, csonkítás és toldás-foldáson,

mint a többi más román izlésű templom, nálunk és másutt egyaránt. Megérte végre ez a templom azt a szomorú időt, mikor, tán a reformatio idején, a hívők száma annyira megfogyott, hogy a megmaradtak a bazilikát nagynak találván, nyugati részéből egy harmadát elrekesztették s keresztül-kasul falakat húzván, e részét profán czélokra használták.

A folytatandó ásatás van hivatva e pontokba foglalt vélemény igazságát megerősíteni, esetleg módosítani; de egyszersmind több más érdekes adatot is napfényre hozni. Addig elégedjünk meg e szerény eredménnyel. A mult nyáron, Somogyvár és vidékének intelligenciája a földnépével együtt épen azon a helyen adott Isten szabad ege alatt ezer éves ittlétünkért hálát, a hol szt. László bazilikájának fényes oltársátra állott. Méltó alkalom volt meggondolni, hogy e néma romok mily sok szemrehányást tesznek a multért, egyszersmind mily sok tanulságot rejtenek a jövőre nézve meggondolni, hogy a mult emlékeinek feltárása létjogunkat biztosítja a jövőre.

1897 január.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI.

ARCHÆOLOGIAI KÖZLEMÉNYEK:

VIII. kötet: I. füzet: 2 réztáblával és számos fametszvényvel; 72 l. — I. Archæologiai kirándulás Csanádra. *Henszlmann Imrétől.* — Hervoja spalato herceg és érmei. Dr. *Érdy Jánostól.* — III. A Rába-Sz.-Miklósi egyház. *Ráth Károlytól.* — IV. Éremtani adalékok. Dr. *Rómer Flóristól.* — V. Pécsvidéki és egyéb leletek. *Horváth Antaltól.* — VI. Archæologiai irodalom. *Hampel József és R. Fl.-tól.* — VII. Archæologiai mozgalmak. — VIII. Kisebb közlemények. Ára 60 kr.

II. füzet: Pilini pogány sírok. Dr. *Érdy Jánostól.* (I. közlem.) 73. l.; — II. Visszapillantás a Nyitra-, Turóc- és Liptó-megyékben tett régészeti kirándulásra. *Könyöki Józseftől.* 84. l.; — III. Régészeti adatok Győr-Sz.-Márton környékéről. *Sztahovics Remig* lázi lelkésztől. 98. l.; — IV. Románkori oltárkereszt. *Ebenhöch Ferencztől.* 108. l.; — V. Az 1868-ik év őszén Tellyén talált római érmek leírása. *Horváth Antaltól.* 114. l.; — VI. Két románkori kerekgyház nyoma Győr-megyében. *Ebenhöch Ferencztől.* 120. l.; — VII. A liptó-andrásfalvi bronzkori temető. *Majláth Bélától.* 123. l.; — VIII. Erdély érmészetéhez. *Holländer Leótol.* 130. l.; — IV. Kisebb közlemények. 142. l.; — I. Két gyulai lelet. Id. *Mogyoróssy Jánostól.* — II. Domokos Fehérvári prépost egy Codex R. F. — III. Igazolásunkra. A m. n. muzeum régiségtárának személyzete. Ára 60 kr.

A III. füzet tartalma: Régészeti közlemények, *Ormós Zsigmondtól.* I. Bersovia (Zsidovin.) 145. l. — II. Róbert Károly (1308—1342) király 1335-ik évi érmelési szerződése, *Érdy Jánostól.* 154. l. — III. Aquincum történetének vázlatja. Irta *Hampel József.* 159. l. — IV. Magyar viseletképek a bécsi császári könyvtárban. Dr. *Rómer Flóristól.* 199. l. — V. Harangjaink ismeretéhez. *Myksovsky Viktor*tól. 203. l. — VI. Régi sirköveinkről. Dr. *Rómer Flóristól.* — VII. Kisebb közlemények, 212. l. — VIII. Név- és tárgymutató. 215. l. Ára 70 kr.

IX. kötet: I. füzet. 2 réztáblával és számos fametszvényvel. 70 l. — I. A visegrádi koronabolt és a királyi lakosztály elrendezése. *Henszlmann Imrétől.* — II. A pilini Leshegyen talált csontvázakról. B. *Nyáry Jenőtől.* — III. Honi erődeink ismeretéhez. *Myksovsky Viktor*tól. — IV. A kolozsvári Boldogasszonyról címzett domonkosok, jelenleg ferenczrendiek kolostorának ebédlőterme. Gr. *Eszterházy Jánostól.* — V. Liptómezei őstelepek. *Majláth Bélától.* — VI. A m. n. muzeumban levő kiadatlan *Aurelianus*-féle érmek. *Horváth Antaltól.* — VII. Erdély érmészetéhez. *Holländer Leótol.* Ára 80 kr.

II. füzet. Számos ábrával 103 l. Tanulmányok az ember eredetének történetéből. *Majláth Bélától.* — A monói nagy éremlelet. *Czűrbusz Gézátol.* — A cikádori cistercita apátsági templom maradványa. *Myksovsky Viktor*tól. — Dácia feliratos emlékei és térképe, *Mommsen* kiadásában, *Ortway Tivadartól.* — Adalék a régi magyar keresztelő medencék ismeretéhez. *Myksovsky Viktor*tól. Ára 2 frt 50 kr.

X. kötet: I. füzet számos ábrával. Tanulmány Sz. Gellért n.-csanádi templomáról. Dr. *Ortway Tivadartól.* — Kiadatlan római feliratok. Dr. *Rónertől.* — Egyiptomi cultus-maradványok a hazai leletek között, írta *Majláth Béla.* — A magyar nemzeti muzeum érem- és régiséggyűjteménye 1874-ben, írta Dr. *Ortway Tivadar.* 17 ív, ára 2 frt.

II. füzet. Román és átmenetkoru építmények hazánk területén, közli Dr. *Rómer Flóris Ferencz.* 8 ív. Ára 80 kr.

III. füzet. Tibiscum fekvése Dr. *Ortwaytól.* — Adalékok II. Lajos udvari számadásaiból. *Frañnói Vilmostól.* — *Myksovsky V.* régészeti utazása 1875-ben. — Ára 1 frt.

XI. kötet: I. füzet. Kertesi apátság *Rónertől.* György antiphonale. R. Kiadatlan római feliratok R. Adalék a budai vár helyszíneléséhez. *Rónertől.* Ára 80 kr.

II. füzet. Pest-Pilis megye emlékei *Arányitól.* Liptó m. műemlékei *Myksovskytól.* Léta vára *Jakab Elektől.* Ára 1 frt.

XII. kötet: Báthori István-féle emlékérem a m. n. muzeumban; Dr. *Hampel Józseftől.* — A sz. Miklóshoz címzett eperjesi r.-kath. templom; *Myksovsky Viktor*tól. — Slavoniai leletek; *Boynychich Ivántól.* — A túskevári pálos templom; *Ádám Ivántól.* — Egy német nyereg a XIV. századból; *Lipp Vilmostól.* — Azon ágyuk, mozsarak és vetágyuk inventariuma, melyek Buda bevétele után 1686-ban az állásokon találtak; Dr. *Rómer Flóristól.* — Régi ágyuk a munkácsi várban (1514—1711); *Thaly Kálmántól.* — Mutenum-Feketeváros; *Rácz Józseftől.* — Beregmegeye műemlékei; *Lehoczky Tivadartól.* — A felsőmagyarországi muzeumban levő ezéhpesétekről; *Myksovsky Viktor*tól. — Az ugynevezett «arany metszet» æsthetikai törvényének alkalmazása a csusives stylben; *Myksovsky Viktor*tól. — Szerkesztői utóirat ehez. — Magyar várak 1437 körül; Dr. *Thallóczy Lajostól.* — Bárbárkori védrendszer nyomai Liptó-megyében; *Majláth Bélától.* — Rákóczy Erzsébet ingóságai a hrussói és kis-tapolcsányi várkastélyokban; — Magyarország régészeti leletek repertoriuma; Dr. *Hampel Józseftől.* Ára 2 frt.

XIII. kötet: I. füzet. 1879. 4 könyomatu táblával és 35 fametszettel a szövegben. 65 l. I. A kelta uralom emlékei. *Pulszky Ferencztől.* — II. Diós-Győr vára. *Kandra Kabostól.* — III. Agyagiparunk történetéből. *Majláth Bélától.* IV. A berekszői régi templom Hunyad-megyében. *Torma Károlytól.* — V. Ó-budai templomrom. *Vásárhelyi Gézátol.* Ára 1 frt.

II. füzet. 1880. 50 fametszettel 75 l. I. A polgárdi ezüsttriosz. *Pulszky Ferencztől.* — II. A nagyváradi ős székesegyház. *Bunyitay Vinczétől.* — III. Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. *Hampel Józseftől.* Ára 80 kr.

XIV. kötet: 1886. 35 képes táblával 159 l. I. Leletek a lengyeli őskori telepről. *Wosinszky Mórtól.* — II. A magyarországi bányá- és kamaratisztek emlékérméi. Dr. *T. Gy-tól.* — III. Præhistoricus arany-, vas- és kőbányászati eszközök Dáciában. *Téglás Gábertól.* — IV. Római márványbányák a Bisztravölgyben, Bukova Hunyadmezei falu határán. *Téglás Gábertól.* — V. A fenéki sírmező. *Lipp Vilmostól.* Ára 3 frt 50 kr.

XV. kötet: 1886. 23 képes táblával. A sarmizegetusai mithræum. *Király Páltól.* 129 l. Ára 2 frt 80 kr.

XVI. kötet: 1890. 18 képes táblával és 41 ábrával. I. A Korábia bányászata és kettős sírmezeje Zalatna közelében. Irta *Téglás Gábor.* II. Leletek a lengyeli őskori telepről. Irta *Wosinszky Mór.* Ára 4 frt 50 kr.

XVII. kötet: 1895. 89 ábrával. I. *Szelle Zsigmond:* Dunaföldvár régi emlékei. — II. *Wosinszky Mór:* A cikói (Tolna m.) sírmező. Ára 2 frt.

XVIII. kötet: 1895. 83 ábrával. I. Dr. *Gerecse Péter:* Szent Simeon próféta ezüst koporsója Zárában. — II. Dr. *Jankó János:* Régi hazai löportartók szarvasagancsból. Ára 3 frt.

XIX. kötet: 1895. 135 ábrával. I. *Téglás Gábor:* A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákosig. — II. Dr. *Pósta Béla:* Sziráki ásatások (Nógrád m.) — III. Dr. *Sötér Ágost:* Ásatások a csunyi sírmezőn. — IV. *Kandra Kabos:* A diósgyőri vár. Ára 2 frt 50 kr.

MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI MŰEMLEKEK:

I. kötet: Pécsnek középkori régiségei I. rész. A pécsi székesegyháznak építészete. Irta *Henszlmann Imre.* 1869. 6 réztáblával és fametszvényvel. 97 l. Ára 2 frt.

II. rész. A pécsi székesegyháznak domborművei. Két réztáblával és számos fametszvényvel. 94—372. lapig. Ára 2 frt.

II. kötet: I. rész. Pécsnek régiségei. I. Függelék. A pécsi székesegyházi magánirathoz. — II. Függelék. A sirena. — A pécsi ó-keresztény sirkamara. — Irta *Henszlmann Imre.* Számos ábrával. — 165 lap. Ára 2 frt.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI.

II. rész. A bécsi 1873. évi világtárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya. 10 táblával és 277 fametszettel Irta *Henszlmann Imre.* — Ára 8 frt.

III. kötet: *I. rész.* Régi falképek Magyarországon. Irta Dr. *Rómer Ferencz Flóris.* XIII., többnyire színezett képtáblával és LXXVII fametszvényvel. 1—170 lap. Ára 8 frt.

II. rész. Lőcsének régiségei, *Henszlmann Imre.* XIV táblával és 88 fametszettel. — Ára 6 frt.

IV. kötet: *I. rész.* Bártfa középkori műemlékei. A szent Egyed templomának műrégészeti leírása. Irta és rajzokkal illusztrálta *Myskovszky Viktor.* IX fénynyomatu táblával s számos fametszettel. Ára 5 frt.

II. rész. 1880. Bártfa középkori műemlékei. A városház s a város erődítményeinek műrégészeti leírása. Irta s rajzokkal illusztrálta *Myskovszky Viktor.* V fénynyomatu táblával s számos fametszettel. 132 l. Ára 4 frt.

Monumenta Hungariæ archæologica ævi medii. A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. Irták *Reissenberger Lajos* és *Henszlmann Imre.* 1883. Nagy 4-edrét 85 l. Ára 4 frt.

Dr. *Lipp Vilmos.* A keszthelyi sírmezők. 1884. 363 rajzzal. 52 l. Ára 1 frt 60 kr.

Dr. *Meyer M. A.* Szent Simon ezüst koporsója Zarában. 14 képes melléklettel és 29 ábrával a szövegben. 1894. 64 l. XIV tábla.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ:

Archæologiai Értesítő 1869—1872. I—VI. kötet. Szerk. Dr. *Rómer Flóris.* — 1873. VII. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre.* — 1874. VIII. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann* vezérlete alatt *Geduly Ferencz.* — 1875. IX. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre* és Dr. *Ortway Tivadar.* — 1876—1879. X—XIII. kötet. Szerk. Dr. *Henszlmann Imre* és br. *Nyáry Albert.* Ára kötetenként 3 frt. — 1880. XIV. kötet. Szerk. *Pulszky Károly.* Ára 5 frt. — Uj folyam 1881—1884. I—IV. kötet. Szerk. *Pulszky Károly.* Ára kötetenként 5 frt. — 1885—1897. V—XVII. Szerk. *Hampel József.* Ára kötetenként 6 frt.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA ARCHÆOL. BIZOTTSÁGA KÖZBENJÁRÁSÁVAL MEGJELENTEK:

A székesfehérvári ásátások eredménye. Irta *Henszlmann Imre.* Nagy negyedrért 226 l. 9 réztáblával és számos fametszvényvel. 1864. Ára 2 frt.

Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. *I. rész.* Őskori műrégészet. Irta Dr. *Rómer Flóris.* 134 l. 154 fametszettel. — *II. rész.* Középkori építészet. Irta Dr. *Henszlmann Imre.* 150 l. 250 fametszettel. Ára 2 frt 50 kr. (Elfogyott.)

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK ARCHÆOL. ÉRDEKŰ KIADVÁNYAI:

Henszlmann Imre. Tanulmányok a góthok művészetéről. 1874. Egy képtáblával 10 kr.

Pulszky Ferencz. A magyarországi avar leletekről. 1874. 10 kr.

Ortway Tivadar. Margum és Contramargum helyfekvése. 1877. 45 kr.

Rómer Flóris. Északnyugoti ntam. 1879. 10 kr.

Torma Károly. A limes dacicus felső része. 1880. 90 kr.

Torma Károly. Az aquincumi amphitheatrum északi fele. (Jelentés az ottani ásátásokról.) Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával. 1880. 1 frt.

Myskovszky Viktor. A Renaissance kezdete és fejlődése, különös tekintettel hazánk műépítészeti emlékeire. 1880. 40 kr.

Majláth Béla. Forgách Ádám és Báthory Zsófia ékszerienek történetéből. 1882. 20 kr.

Vaisz Ignác. Masolino olasz képművei. Adalékok a magyar műtörténethez. 1883. 10 kr.

Dr. *Ortway Tivadar.* Egy állítólagos római mediterrán ut Pannoniában. (Egy térképpel.) 1883. 50 kr.

Dr. *Lipp Vilmos.* A keszthelyi dobogói sírmező. 1883. 10 kr.

Hampel József. Adalék Pannonia történetéhez Antoninus Pius korában. 1884. 20 kr.

Ortway Tivadar. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és északeurópai prehistorikus kőeszközök eredete és régisége körül. Első fele. 1884. 40 kr. — Ugyanaz, második fele. 80 kr.

Szentkláray Jenő. A becskerekai vár. 1884. 30 kr.

Ortway Tivadar. A præhistorikus kőeszközök régiségi jellegeiről. 1885. 30 kr.

Bunyitay Vincze. Szilágymegye középkori műemlékei. 1885. 30 kr.

Pulszky Ferencz. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. 20 kr. — Folytatás. 40 kr.

Téglás Gábor. Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. 40 kr.

Bunyitay Vincze. A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Egy rajz és két fénynyomatu. 1893. 1 frt.

Téglás Gábor. Ujabb adalékok az aldunai zuhatagok sziklafelirataihoz s az aldunai határvédelem viszonya Dacia történetéhez egészen Traianus felléptéig. 14 szövegközi rajzzal. 1894. 1 frt.

Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. Első rész. Kétszáz képes táblával és a szövegben 48 ábrával. 1894. 5 frt.